

З.Е. Қабилдинов, А.Д. Сандибаева, Ф.Р. Лебаев

*Қозоғистон Республикаси
Таълим ва фан вазирлиги тасдиқлаган*

ҚОЗОҒИСТОН ТАРИХИ

Умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик

11

Икки қисмдан иборат

2-қисм

Алматы

«Атамұра» – «Жазушы»

2020

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3 я 72
Қ 13

*Дарслик Қозоғистон Республикасининг Таълим ва фан вазирлигининг тасдиқлаган
умумий ўрта билим бериш даражасининг 10-11-синфлари учун
«Қозоғистон тарихи» фанидан янгиланган мазмундаги
таълим дастурига асосан тайёрланди.*

Фикр ёзганлар:

А.Г. Ибраева, тарих фанларининг доктори, профессор
А.Т. Қайипбаева, тарих фанларининг кандидати

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР

- – мавзу юзасидан саволлар
- – тушунчалар билан терминлар
- – ҳужжатлар
- – ҳужжат юзасидан саволлар

Қабилдинов З.Е., ва бошқалар.

Қ 13 Қозоғистон тарихи. Умумтаълим мактабларининг 11-синфи учун дарслик
/ З.Е. Қабилдинов, А.Д. Сандибаева, Ф.Р. Лебаев. Икки қисмдан иборат,
2-қисм. – Алматы: Атамұра – Жазушы, 2020. – 160 бет.

ISBN 978-601-200-716-9

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3 я 72

ISBN 978-601-200-716-9 (1-қисм)
ISBN 978-601-200-714-5 (умумий)

© Қабилдинов З.Е., Сандибаева А.Д.,
Лебаев Ф.Р., 2020
© «Атамұра», 2020
Өзбек тилине «Жазушы» баспасында
аударылды, 2020

III бўлим
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ
Олтинчи боб
ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ
ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

23–24-§

Ижтимоий-сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривожланиши

Ўқиш мақсади:

- ✓ қадимги ва ўрта асрлардаги Қозоғистоннинг тарихий шахсларининг ижтимоий-сиёсий ғояларини аниқлаш;
- ✓ Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига тарихий шахсларнинг қўшган ҳиссаларини баҳолаш.

Таянч сўзлар:

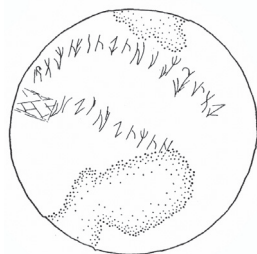
Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Қадимги туркийлар	Ежелгі түркілер	Древние тюрки	Prototurk
Суфизм	Сопылық	Суфизм	Sufism

Мавзуга ўтиш:

Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган ўрта асрлик алломалар Ал-Фаробий ва Хўжа Аҳмад Яссавий ҳақида билган маълумотларингизни ёдингизга туширинг.

1. Қадимги ва ўрта асрларда ижтимоий-сиёсий ўйнинг шаклланиши ва ривожланишининг шарт-шароитлари. Қозоғистон ҳудудида дастлабки давлат тизимини Еттисув ерида эр.ав. VI–III асрларда сак қабилалари шакллантирди. Сакларнинг маданияти одамзод тараққиётининг ажойиб ютуқлари бўлиб ҳисобланади.

Есик қўрғонидан
топилган ёзуви бор
кумуш коса. Косадаги
26 белгили ёзув

Есик қўрғонидан топилган косалардаги ёзув сақларнинг алифбоси бўлганидан далолат беради. Табиатга ўзгача ҳурмат кўрсатган сақлар жониворларни «ҳайвонлар услубида» ажойиб усталик билан тасвирлаган. Сақлар ҳақидаги маълумотлар қадимги грек ва форс ёзма манбалари орқали етиб келган. Тарихий манбаларда сақлар дов-юрақ дала аҳолиси сифатида тарифланади.

Эрамизнинг VI асридан Турк даври бошланади. Буюк далада 552 йил Турк хоқонлиги (552–603) қурилди. Турк хоқонлигидан кейин Ғарбий Турк, Тургеш, Қарлуқ хоқонликлари, Ўғиз, Қарахан давлатлари ва Қипчоқ хонлиги ҳукмронлик қилди. Мўғул босқинчилигидан кейин Қозоғистон ҳудудида асосини Чингизхоннинг катта ўғли *Жўши* солган Олтин Ўрда, у қулаганидан кейин Оқ Ўрда, Мўғулистон, Абулхайр хонликлари умр сурди. Аталган давлат бирлашмалари асосида кейин қозоқ хонлиги қурилди.

Икки минг йилдан ортиқ вақт давомида Қозоқ давлатчилиги *прототуркий*, туркий қипчоқ-қозоқ асосларида шаклланди. Сақ-

Жўши хон
мақбараси

лардан бошлаб ҳозирги мустақил Қозоғистон Республикасигача бўлган турли тарихий даврларда умр сурган мустақил давлат тизимлари турлича аталиб келади. Шу билан бир қаторда маҳаллий аҳолининг ўзига хос тили, антропологик хусусиятлари, урф-одатлари доимий, ўзгаришсиз сақланиб келди. Дала аҳолиси те-варак-атрофнинг табиий иқлим шароитига мослашган чорвачилик билан шуғулланди.

Давлат мафкурасини таниқли ҳукмдорлар, донишмандлар, жамоат арбоблари шакллантирди. Тарихда «Скиф Анахарсис» деган ном билан таниқли бўлган сак алломаси ижтимоий қурилиш масалалари билан шуғулланган.

У адолатли ҳаёт кечириш учун яхши қонунларнинг бўлиши етарли эмас, қонунни адолатли ҳимоя қилувчилар бўлиши керак деб ҳисоблади. Ижтимоий аҳволи ва хизматига қарамасдан, одамларнинг қонун олдида бирдай эканлиги айтган. Анахарсисдан «қизғаниш ва қўрқинч – одамнинг энг ёмон фазилатлари» деган сўз қолган.

Ўрта асрлардаги буюк файласуф, жиров, қўбизчи Қўрқит ота халқ бирлигини мустақкамлаган донишманд, турк дунёқарашининг асосини солган аллома сифатида белгили. Қўрқит ота халққа доимий бахт олиб келадиган ерни излаган донишманд файласуф. У вақтни қадрлашга чақирди, келажак авлодига ўлмас куйларини қолдирди.

Биз минглаган йилларни ортда қолдириб, тақдир сўқмоқларидан қоқилмай ўтиб, давлатчилигимиз, тилимиз ва маданиятимиз, миллий асосимизнинг уйғунлигини сақлаб қолиб, омон қолдик. Келажакда уни асрлар ва минг йилликлар давомида кўз қорачиғидек асраб, «Мәңгилік Ел» ғоясини келажакнинг шамчироғи сифатида қўллаймиз. Жаҳон миқёсидаги шахсларнинг келажак авлодга омонат қилиб қолдирган ўй-фикрларининг инсоният учун аҳамияти жуда катта.

2. Мўде, Култегин, Қорқит ота. Хунларнинг таниқли ҳукмдори Мўде эр.ав. 209 йили ҳукумронликка келди. У давлат бошқарув тизимида бир қатор ислохатларни амалга ошириб, хун давлатини бир марказга бирлаштирди. Хитой манбаларига қараганда, Мўде 300–400 минг одамдан иборат доимий аскар ташкил этди. Хун аскарларининг қурилиши ўнлик тизимга асосланди. Мўде давлат билан халқнинг асосий бойлиги биринчи навбатда унинг ери экан-

Ёдингизга туширинг!

Қадимги дунё ва ўрта асрларда Қозоғистон ҳудудида қандай давлат тизимлари умр сурди?

Ўйлаб кўринг!

Қозоқ халқининг ерга оид қандай ҳикматли сўзлари ва мақолларини била-сиз?

лигини халқига чуқур тушунтириб: «...*Ер – бу давлатнинг асоси. Уни қандай бошқаларга берамиз?*» – деб отга миниб, билакнинг кучи билан, найзанинг учи билан ҳимоя қилиб, келажак авлодга омонат қилиб қолдирган.

Туркий халқининг авлоди, таниқли давлат ҳукмдорларининг бири бўлган **Култегин** – иккинчи Шарқий Турк хоқонлиги аскарининг бош қўлбошчиси, сиёсий арбоб. 1893 йилда даниялик олим В.Томсен Мўғулистонда топилган руна ёдгорликларининг турк тилидаги калитини топиб, ёзувлар мана шу ҳукмдорга тегишли деган хулосага келди. Култегин ҳурматига унинг айтган сўзлари тошга ўйиб ёзилган. *«Ўлик халқни тирилтирдим, яланғоч халқ муздади, камбағал халқни бой қилдим, оз халқни кўп қилдим. Тинч давлатга яхшилик қилдим»,* – деган ёзув йўлларида Култегининг асосий мақсади-давлат мустақамлиги билан унинг бахтли ҳаёт кечиришини ҳоҳлаши ҳозирги давлат раҳбарларининг намунасига айланган шекилли. Култегин ботир – Турк хоқонлигининг қудратли намоёндаси. Унинг ҳукмронлиги даврида хоқонликнинг куч-қудрати ортди, ҳудуди кенгайди, халқнинг турмуш шароити яхшиланди. *«Тунда ухламадим, кундуз ўтирмадим. Қизил қонимни тўкдим, қора теримни оққиздим. Куч-жигаримни аяма-*

Култегин ёдгорлиги

дил», – деган Култегин сўзлари унинг турк давлати учун тинимсиз меҳнат қилганлигидан далолат беради.

Ёдингизга туширинг!

Турк хоқонлигининг кучайишига таъсир кўрсатган тарихий шахсларни атанг.

3. Абу-Наср ал-Фаробий ва унинг мерослари. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Уз-

лах ибн Тархан ал-Фаробий Шарқнинг буюк алломаси. У қадимги грек донишманди Аристотелнинг асарларини таҳлил қилган муаллиф сифатида таниқли бўлди. Шунинг учун ал-Фаробийни «Иккинчи устоз» деб атайтиди. Унинг асарлари Шарқ билан Ғарбнинг илмий онгининг ривожланишига таъсир кўрсатди. Ал-Фаробийнинг адабий мерослари жуда кўп. 160 га яқин турли соҳалар бўйича ёзилган илмий асарлари бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Буюк олимнинг ёшларга берган насиҳатлари билан қимматбаҳо таклифларининг аҳамияти бугунги кунда янада ортиб бормоқда. У инсониятни қўйидаги асосий қадриятларга риоя қилишга чақиради: *«Илм билан шугилланаман деган инсоннинг ақл-идроки – равшан, ҳоҳиш-истаги – зўр, тилак-мақсади – ҳақиқат билан адолатликка хизмат этиши зарур»*.

Ал-Фаробий халққа билим беришни орзу қилди. Кўплаб ижтимоий-сиёсий ва илмий трактатлар: *«Сахий шаҳар аҳолисининг кўзқарашлари ҳақида трактат»*, *«Бахтга этиш»*, *«Фуқаровий сиёсат»*, *«Уруш билан тинч ҳаёт ҳақида китоб»*, *«Жамият-ни ўқиб-ўрганиш»* ва ҳақозолар ёзди. Бу асарларида олим дунё, жамият, давлат ва одамларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида ўй-фикрларини жамлаштирди.

Ал-Фаробий грек файласуфлари Платон билан Аристотелнинг сиёсий ва этикавий дунёқарашларига суянди ва қадимги Шарқнинг ижтимоий ғояларини янада такомиллаштириб, жамият ҳақидаги бебаҳо қоидасини таклиф қилди.

Файласуфнинг фикрича, сахий шаҳар ҳукмронининг донолик, одамийлик хусусиятлари билан фикр юритиш қобилияти юқори даражада бўлиши керак.

Ал-Фаробий давлат раҳбари ақилли, одил, маънавий томондан етук, кундалик ҳаётда содда бўлиши керак. Одамгарчилик фазилатини сақлаб, ғиёбат-ёлғонга, ноқонуний йўл билан бойлик орттиришга қарши туриши, ўзининг шахсий муддаосини жамият муддаосига бўйсиндириш ҳақида айтади.

Ҳар бир раҳбар мана шу фазилатларга лойиқ бўлса, халқ бахтли ва бой-бадавлат ҳаёт кечиради. Бундай жамиятда фуқаролар ҳар

доим давлатнинг ғамхўрлигида бўлади. Ҳар бир фуқаро давлатнинг бойлигидан ўз ҳиссасини олиши керак. Ал-Фаробийнинг фикрича «*фуқаролар ўзаро ёрдами ва бирлиги орқали бахтли, тинч-тотув ҳаётга қўл етказди*».

Аниқланг

Давлатимизда Ал-Фаробийга кўрсатилган хурматни қаердан билиш мумкин?

Зўравонликсиз, бахтли жамият ўрнатиш шу давлат раҳбарининг ақли, билими ва одамгарчилик хусусиятларига боғлиқ. Яхши шаҳар аҳолиси тинч ва осойишта ҳаёт кечириб, илм ва билимни ривожлантириб, бир-бирига ёрдам бериб туради. Файласуф сахий шаҳарлар билан биргаликда нодон, бузилган, меҳр-шафқатсиз шаҳарларнинг ҳам бўлишини эслатиб ўтди. Бундай меҳр-шафқатсиз шаҳарнинг раҳбари ҳам, аҳолиси ҳам чин бахтнинг нима эканлигини билмайди. Бойликка роҳатланиш, мансаб билан обрў-эътиборга қизиқади.

Ал-Фаробийнинг сиёсат ҳақида айтган ноёб ўй-фикрлари Европа давлатлари ва Шарқий араб давлатлари билан Ўрта Осиё давлатларида сиёсий-ҳуқуқ илмининг бундан кейинги ривожланишига ўз таъсирини кўрсатди. 2020 йилда давлатимизда ал-Фаробийнинг 1150 йиллиги атаб ўтилди.

Юсуф Болосоғуний

4. Юсуф Болосоғуний. Таниқли туркий олим ва файласуф XI асрда Қорахонийлар даврида Қошғар ва Болосоғун шаҳарларида ҳаёт кечирди. Юсуф Болосоғунийнинг исмини дунёга машҳур қилган «Қутадғу билиг» достони бўлди. Болосоғуний бой-бадавлат оиладан чиққан. Донишманднинг туғилганидан берилган қобилияти, подшо саройида хос-хожиб (сарой вазири) хизмати билан кейинги жамланган адабиёт соҳасидаги чуқур билими унга инсоннинг жамиятдаги ўрни, камчиликсиз жамият, давлат ҳақида фаросатли ўй-хулосалар юритишга имконият берди. Юсуф Болосоғуний

Фароб, Қошғар, Бухоро шаҳарларида билим олиб, араб, форс тилларини етук эгаллади. «Қутадғу билиг» достони туркий тилдаги энциклопедия. Бу ёзма асар давлат бошқарувининг сирларини ўргатади, ўрта асрлар давридаги илм, маданият соҳаларини ҳам камраб олади.

Файласуфнинг фикрича, давлат бошқарувида билимнинг аҳамияти жуда катта. Ёвувчининг асарида билим ҳаётнинг маъно-

си ва жамиятнинг маданий, маънавий даражасининг ўлчами сифатида таъкидланади. Буюк аллома ўқиш билан билим ҳар қандай давлат ва жамият ривожланишининг асоси, давлатни бошқарув тизими, жамиятдаги муносабатлар билан илмнинг ривожланишига мос келиши ҳақида айтди.

«Қутадғу билиг» достонида Ю.Болосоғуний ҳаёт давомидаги энг асосий масалаларни кўтарди. Шахс билан жамият, давлатнинг бахтга эришиш йўли ва қудратли давлат қуриш ҳақидаги аллома фикрининг ҳозирги жамият учун ҳам аҳамияти жуда катта. Файласуф давлат раҳбари ақлли, меҳрибон бўлиши керак деб, одил ҳукмрон Кунтуғдини (Қорахон давлатининг ҳукмдори) – адолатнинг рамзий белгиси сифатида тавсия қилди. Бу ҳукмроннинг даврида халқ бахтли ҳаёт кечирган. Яхши жамиятнинг доимий устунни – адолатлик. У бахтга олиб борадиган йўл. Ўз халқини бахтга етказа олган раҳбаргина бахтли бўла олади. Болосоғунийнинг давлат бошқарган бекга (раҳбарга – *муаллиф*) қўядиган талабида етук раҳбар сиймоси кўринади.

Аллома давлат бошқарувчи раҳбар билан унинг қўл остидаги хизматкорлари, уларга тобе бўлган деҳқонлар, чорвадорлар ва ҳаказо жамият аъзолари ўртасидаги муносабат қандай бўлиши керак эканлигини тушунтириб беради.

Ю.Болосоғуний «Қутадғу билиг» достонида мукамал адолатли қонун-қоидаларга таянган, яхши, мукамал жамият намунасини тавсия қилади. Шу билан бир қаторда олим ўткинчи ҳаёт билан ўлим ҳақида чуқур фикр юритади. Унинг фикрича, одам ҳаётга меҳмон, дунё қизиғи билан тана хоҳишининг этагидан тутмай, Оллоҳни севиш, яхшиликка эришиш, билимга интилиш керак. У: «*Одам мангу яшамайди, мангу қоладиган унинг яхши номи*», – деб ёзади.

Болосоғуний айтиб ўтгандай, билим билан фаросат инсон ҳаётида учрайдиган золимликларнинг олдини олиш учун зарур. Билим одамнинг ҳаётдаги ўз ўрнини топишига ва меҳрибон бўлишига йўл очиб беради.

5. Махмуд Қошғарий – ўрта асрлардаги файласуф олим.

Қорахонийлар авлоди ҳукмронлик қилган давлатнинг асосини солган Сотуқ Бўғраҳоннинг

Фикрингиз зарур!

Ю.Болосоғуний асаридаги жамият қадриятларини ҳозирги бизнинг жамият билан таққослашга бўладими?

Ўйлаб кўринг!

М.Қошғарий асарида учрайдиган мақоллар ҳозирги қозоқ жамиятида қўлланиладими?

авлоди Махмуд Қошғарий «Девони-луғатит-турк» («Туркий сўзлар луғати девони») асарини (1072–1083) ёзди.

Биринчи бўлиб шу даврдаги туркий тилларнинг илмий грамматикасини яратди. Бу китобда XI асрда ҳаёт кечирган кўплаган туркий қабилаларининг ҳаёти билан турмуш тарзи ҳақидаги жуда кўп ноёб маълумотлар мужассамланган. Тадқиқотчи ҳозирги қозоқ тилида айтилиб келаётган шу даврдаги 400 дан ортиқ мақолларни айтиб ўтган. Махмуд Қошғарий туркий тилни – дунёдаги энг тоза тилларнинг бири деб ҳисоблайди: «*Мен туркий бўламан*», *туркий тили – энг очиқ-ойдин ва тўғри тил*. Ёзувчи тоза тил деб бошқа тилларнинг таъсирига ўтмаган тилларни атайди.

М.Қошғарийнинг фикрича, жамиятнинг ривожланиши одамгарчилик хусусиятларга боғлиқ. Бунинг учун давлат халқини ватанпарварлик руҳида, Ватанга деган муҳаббат, ботирлик ва мардлик руҳида тарбиялаши лозим. Туркийлар тушунчасида Ватан – туғилган ер, урф-одат ва маданиятдан ташкил топади.

Инсон боласининг барчасига ҳотиржамлик, тинчлик ва бахт тилаб, Қошғарий ўз замондошларини ўз ҳаракатлари ила етук бўлишга чақирди: «*Меҳрибонликка интил, такаббур бўлма*». Туркий сўзларининг мажмуаси ҳақида ўзи: «*Бу китоб авлоддан-авлодга миллий меросни ўз ҳолича ўзгаришсиз етказиш мақсадида мангу ҳаётга доимий равишда йўлланма олди*», – деб ёзди.

Хўжа Аҳмад Яссавийнинг «Донолик китоби» нинг муқоваси

6. Хўжа Аҳмад Яссавий. Таниқли *сўфи* оқини Хўжа Аҳмад Яссавий ўз асарларини туркий адабий тилида ёзди. Яссавий илми фақат Туркистондагина эмас, шу билан бир қаторда Мовараннаҳр, Хуросон, Эдил бўйи, Азарбайжон, Анадолигача етиб борган. Хўжа Аҳмад Яссавийнинг энг асосий асари «Девони ҳикмат» («Донолик китоби») ислом қоидаларини етказиб беради. Китоб туркий тилнинг қипчоқ диалектикасида ёзилган. У ўзининг донолик китобида одамзодни иймонликка, адолатликка, саҳийлик ва меҳрибонликка чақиради.

Аҳмад Яссавий суфизм ғояларини маҳаллий урф-одатлар билан уйғунлаштириб, насиҳатлайди. Аллома ўз ҳикматларида нариги дунёдаги абадийлик ҳақида сўз очади: «*Дунё меники деганлар – жаҳон мулкини олганлар, пора олган ҳокимлар – ҳаром билан юр-*

ганлар, олтин тожда ўтирса ҳам тупроқ остига тушади, ишонган қуллар – адолатлилар, садақа билан туради».

Яссавий мероси орқали суфизм туркий халқларнинг маънавий дунёқарашида муҳим ўрин эгаллади. Ўйчил аллома халқни мусофирларга меҳрибон бўлишга, қийинчиликларга бардош бериб, Худода деган ишончини сўндирмай, шукур қилишга чақиради. Яссавий илми ҳар бир одамнинг ҳаётда оладиган ўрнини унинг ички дунёсининг тозалиги билан ўлчайди. Давлатнинг бирлигини, халқнинг тотувлигини, одамгарчилик билан иймонликни рамз қилиб, адолатга чақирган Хўжа Аҳмад Яссавий туркий халқларнинг буюк авлиёси деган ном олди. У ўзининг бор қобилиятини туғилиб ўсган ерига, ёш авлоднинг таълим-тарбиясига сарфлади.

Ўйлаб кўринг!

Яна қандай шарқ алломаларини биласиз?

Мустақилликка эришган йили очилган Туркистон шаҳридаги университетга Хўжа Аҳмад Яссавий номининг берилиши буюк аллома бобомизга деган юксак ҳурматнинг белгиси ва авлоднинг фарзи бўлиб саналади.

Ал-Фаробий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Юсуф Болосоғуний, Махмуд Қошғарий ва бошқа ўрта асрлик алломаларнинг меҳнати орқасида қозоқ жамиятининг ижтимоий-сиёсий онгги шаклланиб, давлат тизими мустақамланиб борди.

Хўжа Аҳмад
Яссавий
мақбараси

1. Қадимги кўчманчиларнинг Ер-Онага деган ҳурмати қандай бўлди?
2. Нима учун ўрта асрларда ижтимоий-сиёсий ўйнинг ривожланиши авж олди?
3. М.Қошғарийнинг «Туркий сўзлар луғати девони» («Девони-луғатит-турк») асарини ёзишига нима сабаб бўлиши мумкин?
4. Ҳозирги кунда қозоқ даласининг файласуфларига ўз даражасида ҳурмат кўрсатиляптими?
5. Қадимги ва ўрта асрлик файласуфларнинг дунёқарашининг бугунги кундаги аҳамияти нимада?

Қадимги туркийлар (протуркий) (грек. protos) – дастлабки. Дастлабки туркийлар ёки туркийларнинг ота-боболари.

Суфизм – ислом дини оқимларининг бири. Сўфи деб дин йўлига тушган худогўй, тақвадор одамни айтади.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, антик ва туркий файласуфларининг ижтимоий-сиёсий кўзқарашларини таққосланг.

Антик файласуфлар	Турк дунёсининг файласуфлари

2-топшириқ. «Ўрта асрлардаги Қозоғистонда ижтимоий-сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривожланишига ислом динининг таъсири» мавзусида ўз фикрингизни ёзинг.

25–26-§

Қозоқ хонлиги давридаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланиши

Ўқиш мақсади:

- ✓ Қозоқ хонлиги давридаги тарихий шахсларнинг ижтимоий- сиёсий ғояларини аниқланг;
- ✓ Қозоғистонлик ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига тарихий шахсларнинг қўшган ҳиссаларига баҳо бериш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Ёвуз	Дию	Демон	Fiend
Империя	Империя	Империя	Empire

Мавзуга ўтиш:

1. Тарихий алломалар деб кимларни айтамыз?
2. Хонлар билан бийлар қандай хизмат бажарди?
3. Тарихий шахсларнинг ижтимоий-сиёсий фикрлари жамиятнинг кўз-қарашларини билдира оладими?

1. Қозоқ хонлигининг қурилиши билан шаклланиши даврида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг ўзига хос хусусиятлари. Қозоқ хонлигининг XV асрнинг ўртасида қурилиши – узоқ давом этган қозоқ давлатчилигининг шаклланиш жараёнини хулоса қилди. Қозоқ давлатчилигининг шаклланиш тарихи қадимги сак, хун давридан бошланади. Кейин эса тарихий уйғунлик туркий даврда давомини топиб, Олтин Ўрда даврида ҳам қозоқ давлатчилигининг шаклланиш жараёни давом этди. Қозоқ давлатчилигининг шаклланиш тарихи узоқ кўҳна даврлардан бошланса, XV асрнинг ўртасида аниқ Қозоқ хонлигининг қурилиши давлатчиликнинг шаклланиш жараёнини яқунлаган тарихий воқеа бўлиб саналади.

Керей ва Жанибек ёдгорлиги

Қозоқ хонлигининг қурилиш даври Муҳаммад Ҳайдар Дулатининг «Тарих-и-Рашиди» асарида 1465–1466 йиллар бўлиб белгиланган.

Қозоқ хонлигининг ташкил топиши кўчманчи Ўзбек хонлиги ёки Абулхайр хонлиги ва Мўғўлистон давлатининг тарихида ўрин олган сиёсий чигаллашув билан боғлиқ. Қозоқ хонлигининг жойлашиши Шарқий Дашти Қипчоқнинг, Етгисувнинг ва Туркистоннинг (Жанубий Қозоғистон) бепоён ерида этак олган ижтимоий-иқтисодий, этносиёсий жараёнларнинг қонуний яқуни бўлиб ҳисобланади.

Кўчманчи мол чорвачилиги билан ўтроқ деҳқончилик, шаҳар маданияти шаклланган аралаш иқтисодиётли ўлкаларнинг табиий тизим муносабати XIV–XV асрларда бутун қозоқ ерининг бир сиёсий тизимга бирлашишига қулай шароит яратди. Худуднинг кўчманчи ва ўтроқ халқи иқтисодий, маданий, ижтимоий-сиёсий муносабатларининг ривожланиши қозоқ уруғлари билан қабилаларининг этник томондан бирлашишига, халқнинг узоқ давом этган шаклланиш жараёнининг амалда яқунланишига сабаб бўлди.

Ўрта асрлардаги Қозоғистон ҳудудида қозоқ давлатчилигининг пайдо бўлиб, ривожланиши қозоқ этносининг тараққий этишининг узоқ йўлида унинг бирдамлигини сақлаб қолиш учун аҳамияти катта бўлди.

Халқ қийин ҳарбий-сиёсий воқеаларни бошидан ўтказиб, давлатчиликнинг, тилнинг, маданиятнинг, ёзув билан этник асосини доимийлигини таъминлаб, омон қолди.

1465 йилда Олтин Ўрданинг қулаши даврида дунёнинг тарихий харитасида янги давлат – Қозоқ хонлиги пайдо бўлди. Ўз даврида у марказлашган, қудратли, доимий давлат сифатида қўшни давлатларга ўзини тан олди. Қозоқ хонлари Олтин Ўрда давлатининг меросхўрлари сифатида қўл остидаги уруғлар билан қабилаларнинг бирлиги билан хавфсизлигини сақлаб қолди. Қозоқ хонлиги ташкил топгунга қадар ижтимоий маънога эга бўлган «қозоқ» атамаси сиёсий маънога эга бўлди. Бундан кейин қозоқ атамаси давлатнинг номи сифатида тасдиқланди.

2. Қосим хон ва унинг ижтимоий-сиёсий кўзқараши. XVI асрнинг бошидаги йирик сиёсий раҳбарларнинг бири сифатида таниқли бўлган «қозоқ ерларини бирлаштирувчи» Қосим хон бўлди. Қосим хоннинг ҳукмронлик даврида Қозоқ хонлиги кучли-қудратли давлатга айланди. Қосим хон хонликни бошқарган йилларда Едил би-

Қосим хонни «Хон кўтариш» расми

лан Ёйиқгача бўлган ҳудуд тўлиғи билан хонликнинг таркибига кирди. Бепоеън ҳудудни макон этган халқларнинг ҳукмрони сифатида у қозоқ халқининг этник ҳудудини шаклланиш жараёнини амалга оширди.

Хоннинг қўл остида 160 мингга яқин доимий аскарлари бўлди. Аскар тўплаган вақтда эса қозоқ аскарларининг сони 300 минггача етди.

Муаллифи белгисиз «Олам-ара-йи шох Исмоил» асарида Қосим хон хақида ажойиб маълумот учрайди: *«Эгилиб салом бергандан кейин, Жанибек султоннинг кўзи бир дақиқа Қосим хонга тушади. Қараса, подшо ўзининг тахтида ёвуз каби ўтирган экан! Тахти тоза соф олтидан ясалган экан, тахтнинг тўрт бурчаги арслонинг, йўлбарснинг, қоплоннинг, аждархонинг бошлари ва қушларнинг расмлари билан безатилибди. Бошига 70 минг Ироқ тумани турадиган қимматбаҳо тошлар билан қопланган «чингизхонлик» намунадаги бош кийим кийибди... 1200 амирчиси ёнида ўтирибди».* Муҳаммад Ҳайдар Дулатининг: *«Қосим хон ўз ҳукмронлигини Дашти Қипчоққа таратди. Бу юртда Жўши хондан кейин ундан қудратли хон бўлган эмас»* деб таъкидлаши, Қосим хоннинг ўз даврида катта ҳурмат ва обрўга сазовор бўлганини англатади. Қосим хоннинг сиёсий тамойиллари билан

Ёдингизга туширинг!

Мамаш хон отасининг сиёсий кўзқарашларини давом эттирдими?

халқига деган ғамхўрлиги ҳақида унинг ўғли Мамашга хавотирланиб айтган сўзларидан билишга бўлади: *«Менинг барча армоним – қозоқ ерини мустақил давлатга айлантириш бўлди ва мен унга эришдим. Энди бошқа давлатлар каби ривожланиб, гуллаб-яшнаб, мустаҳкамланиши керак. Халқимизнинг номини баланд ушла, унинг маданиятини, урф-одатини доим ҳурмат қил! Бўлинганни бўри ейди деганни ҳеч қачон унутма. Ҳар доим бирликда бўл. Агар сен халқнинг бирлигини сақлаб қолгинг келса, ҳукмронликка интилма, давлатда фуқаролар урушига йўл қўйма!»*

Қосим хон ижтимоий ва давлат ҳаётининг анъанавий дастурларини бузишга йўл бермаслик учун одоб ҳуқуқини янгилади. Баъзи бир эски қонунларни бекор қилиб, шу тарихий даврдаги қозоқ жамиятининг турмуш шароитларига мослашган янги ҳуқуқий қонунлар тўламини яратди. Бу халқ ёдида «Қосим хоннинг қашқа йўли» деган ном билан сақланиб қолди. Қосим хон қўшни давлатлар билан тотув бўлишга ҳаракат қилди (Москва).

Алихан Бўкейхон: *«Қосим хон қозоқ халқини бириктириш орқали катта ҳарбий кучга эга бўлди. Қўл остидаги халқнинг бахти учун у ўзининг тинчлик сиёсати билан халқнинг ҳурматида сазовор бўлди, халқ орасида ўзгача таниқли бўлди»,* – деб яхши тасвирлаб кетади.

Ёдингизга туширинг!

Хақназар хон ҳукмронлиги йилларида сиёсий аҳвол қандай эди?

3. Хақназар ва Есим хон. Қозоқ хонлигининг таниқли сиёсий давлат арбобларининг бири Хақназар хон. У қозоқ халқининг бошини бирлаштирувчи шахс сифатида тарихда қолди. Ўз отасининг изидан юриб, ички ва ташқи сиёсатда Қосим хоннинг ишини давом эттирди. Хақназар аввалги Олтин Ўрда ва Чағатой улуси ҳудудидаги қўшни туркий халқлар билан давлатлар олдидаги хонликнинг таъсирини ўз ҳолига келтиришга ҳаракат қилди. Қадимги Олтин Ўрда ва чағатойликларнинг бир қисми бўлган туркий тилдош қўшни давлатларнинг ҳукмдорлари орасида Хақназар катта ҳурматга эга ва ўзи билан маслаҳатлашишга мажбур қилган қудратли сиёсатшунос бўлди. Қозоқ хонлигининг оға хонлари Чингизхоннинг авлоди, қонуний меросхўрлари сифатида давлат бошқарди.

Мана шундай обрўли қозоқ хонларининг бири *Есим хон* эди. Есим хон давлат арбоби, дипломат, ҳукмдор. У давлатнинг ерини

кенгайтириб, ўз даврида Ўрта Осиё давлатларининг бироз ерларини Қозоқ хонлигига қаратди. Есим шаклланган қийин сиёсий шароитлардан тўғри йўл топа олган ақлли ва моҳир раҳбар сифатида танилди. Ички сиёсий бирдамликни шакллантириб, Қозоқ хонлигини бир марказга бўйсунган давлатга айлантиришни хоҳлаган Есим хон ўзигача кўп ўзгаришларга учрамаган Қосим хоннинг қонунларини амалда қўллашни талаб қилди. «Қосим хоннинг қашқа йўли» деб номланган қонунни Есим шу даврнинг ҳарбий-сиёсий ва ижтимоий эҳтиёжларига, халқнинг турмуш тарзи билан урф-одатларига мос равишда тўлиқтирди. Қонун қоидалари ер, мол, жинойий иш (ўғирлик, одам ўлтириш ва бошқалар), ҳарбий мажбуриятлар ва бошқа масалаларни ўз ичига олди. Бу қонунлар тўплами Есим хоннинг ҳурматига «Есим хоннинг эски йўли» деб аталди.

Ўйлаб кўринг!

Есим хоннинг қонунлар тўплами нима учун «Есим хонни эски йўли» деб аталди?

4. Тавке хон ва унинг ижтимоий-сиёсий кўзқарashi. Қозоқ хонлигининг таниқли давлат арбобларининг бири Тавке хон бўлди. Давлатнинг бирдамлиги ва унинг чегарасининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Тавке хон чегарадош давлатлар билан фойдали ва самарали, кўп қиррали ташқи сиёсат юргизди. Хон Олов қирғизлари ва Орол қорақалпоқлари билан ҳарбий иттифоқ қуришга эришди. Мана шу ҳаракатларнинг натижасида Қозоқ хонлигининг ерига жўнғорларнинг ҳужум қилиш хавфи тўхтатилди. Қозоқ-қирғиз-қорақалпоқ бирлашган ҳарбий аскарлари душман ҳужумини қайтариб турди.

Тавке хоннинг барча хизматлари қўшни давлатлар билан дўстлик муносабат ўрнатишга ва давлат ҳудудини ташқи душманлардан ҳимоя қилишга қаратилди. Унинг мана шу мақсадда Россияга ва Ўрта Осиё хонликларига бир неча марта элчилар юборгани яхши маълум. Уларга юкланган вазифа ташқи душманга қарши курашиш учун ҳарбий иттифоқ қуриш бўлди. Тавке хоннинг ҳукмронлик қилган даври Қозоқ хонлигининг кучайиб, гуллаб-яшнаган даври бўлди. Хусусий эркинлиги, қулчиликнинг йуқлиги, бепоён далалар билан яйловлар, ҳарбий руҳдаги одамларни ҳурматлаш дастури Тавке хоннинг ҳукмронлик қилган даври қозоқ халқининг «олтин асри» бўлиб ҳисобланди.

Қозоқ жамиятининг бирдамлигини таъминлаш мақсадида Тавке хон анъанавий урф-одат қонунлари билан «Қосим хоннинг қашқа йўли» ва «Есим хоннинг эски йўли» қонунлар тўпламини янада

Тавке хон

тўлиқтириб, янги қонун тизимини яратди. Уч юзнинг таниқли бийларини тўплаб, Култепанинг бошида «Тавке хоннинг Етти низом» деб аталган қонунлар тўпламини қабул қилди. Етти низомга суянган қозоқ бийлари халқ орасидаги дов-жанжаллар билан сиёсий аҳамиятга эга масалаларни самарали равишда ҳал қила олди. Янги қонун тизими қозоқ халқининг ҳаётий масалаларини барча томонларини ўз ичига олди.

Тавке хон даврида Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги Култепанинг бошида хон ва уч юзнинг таниқли ва обрўли вакиллари ҳар йили кузда бош қўшиб, халқнинг турмуш шароитига тегишли бўлган ўй-

фикрларини ўртада маслаҳатлашадиган қурилтой ўтказилиб турилган. Мана шу ҳақида ўз даврида Я.П. Гавердовский шундай деб ёзиб қолдирган: «Тавке хоннинг ақли билан оқсоқоллар қозоқ

Ўйлаб кўринг!

Тавке хон қозоқ тарихида ислоҳатчи бўлдимми?

юзларини бошқаришни тартибга келтириш мақсадида уч таниқли бийни (Улуғ юзда Тўле бий, Ўрта юзда Қазибек бий, Кичик юзда Ай-теке бий) сайлади, уларга ҳар бир овул бий-

ларининг ёки тўралик қилувчиларнинг суд ишларини қандай юргизаётганлигини назорат қилиш вазифасини юклайди. Экинзор ерлар ҳақидаги келишмовчиликларнинг олдини олиш учун Тавке эл-юртнинг келишув билан ҳар бир уругнинг кўчишига қишлоқ ва яйлов яшаш жойларини белгилаб берди, уруглар ичида овулбошиларни тайинлаб қўйди, ўзининг қисқа ҳамда аниқ низомларига халқ ёдида қолган баъзи бир қадимги қонун-қоидаларни қўшиб, уругбошиларининг яқка ҳукмронлигини чеклади ва шу қонунларни болаларга ўргатиб, ёдлатишни мажбурлади».

Россия тадқиқотчилари М.И. Красовский Тавкени: «Қозоқ давлатчилиги, халқининг уйғунлиги билан бирдамлигини сақлаб қолиш учун кураш юргизувчи ҳамда адолатли ҳукмрон Тавке хон. Унга қадар ҳам, ундан кейин ҳам дала тўрида ҳудди шундай ҳукмрон бўлган эмас», – деб юқори баҳолайди.

Тавке хоннинг даврида доимий давлат тизими: хон кенгаши, бийлар кенгаши иш юритиб, ҳар йили уч юз раҳбарларининг съез-

дини ўтказиш шаклланди. Тарихга «Етти низом» деган ном билан кирган Тавке хоннинг қонунларини тадқиқотчилар қозоқларнинг бунга қадар қўлланиб келган ҳуқуқ меъёрларининг бир тизимга келтирилиб, тўлиқтирилган нусхаси деб қабул қилади.

5. Абулхайир хоннинг кўзқараши. Давлатнинг келажагини ўйлаган, халқининг тинчликда осойишта ҳаёт кечирешини таъминлаб, ерини сақлашга ҳаракат қилган, келажақдаги асрларни мўлжаллаб кўра олиш қобилиятига эга бўлган хонларимизнинг бири Абулхайир бўлди. Кичик юзнинг хони «Россия мустамлакасини» қабул қилган вақтда Россия империяси ўзининг эркинлиги билан мустақиллигига тажозув қилишини кутмади. Шундай бўлганда ҳам, деҳқонларнинг мол боқиши учун яйловларининг секин-аста қисқаришига ва Россия истеҳкомларининг солинишига Абулхайир қарши бўлди.

Россия *империяси* Абулхайирнинг ҳукмронлигини заифлаштириб, кейинчалик уни ҳукмронликдан тўлиқ четлатишга ҳаракат қилди. Россия ҳукумати ўғлини омонатга олиб, империя мустамлакасидаги бошқа халқларни Абулхайирга қарши қўйиб ўтирди.

Подшо ҳукуматининг асосий мақсадига кўзи етган Абулхайир уч юз қозоқларининг эркинлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. Россия бўлса Абулхайирнинг кучайишига йўл бермасликни кўзда тутди. Умрининг сўнгги йилларида Абулхайир подшо ҳукуматига ишончсизлик билдириб, кураш бошлади.

Абулхайир халқини ҳимоя қилишда мардлик билан жасурлик кўрсатиб, дўстга меҳрибон, душманга шафқатсиз ботир бўлди. Россия империясининг юргизган мустамлакачил сиёсатига қарши бўлди, ер масаласи уни қаттиқ безовта қилди. Едил-Ёйиқ оралиғини сақлаб қолиш учун қозоқларнинг Россия империяси билан кураши узоқ йиллар давом этиб келди. Абулхайирнинг: *«Ёйиқ дарёси қачон қуриб, суви тугаб қолмагунча қозоқлар унинг бўйидан кетмайди»*, – деб очиқ-ойдин айтган

Тадқиқот юргизинг

Абулхайир хоннинг сиёсатига тегишли ўз фикрингизни билдиринг.

Фикрингиз зарур!

Абулхайир хон кўзлаган мақсадига эришдими?

Абулхайир хон

сўзи мустамлакачи ҳукмронликка қарши курашининг белгиси бўлиб ҳисобланади.

Россия ҳукумати сиёсатининг асосий мақсадини ўз вақтида тушунган Абулхайирнинг подшо талабларига бўйсунмаслиги, давлат мустақиллигини сақлаш йўлидаги чора-тадбирлари мустамлакачиликка қарши курашганини билдиради.

6. Абилай хоннинг ижтимоий-сиёсий кўзқараши. Абилай хоннинг барча ички ва ташқи сиёсий хизмати бир марказдан бошқариладиган мустақил давлат қуришга йўналтирилди. У чексиз ҳукмронликка эга бўлди, уни халқ қўллаб-қувватлади. Бу ҳақида таниқли олим, маърифатпарвар Чоқан Валиханов шундай деб ёзди: *«Абилай ўзгача хусусияти бор муқаддас, ажойиб қудрат эгаси бўлиб ҳисобланади. Ҳеч бир хон Абилай каби чексиз ҳукмронликка эриша олмади».*

Ўйлаб кўринг!

Абилай хоннинг кўзқарашининг шаклланишига қандай шароитлар таъсир кўрсатди?

Россия подшосига алоҳида хат йўллади: *«Менинг ота авлод қариндошларим Абулхайир билан Абилмамбет хонлар дунёдан ўтди. Уларнинг изини босган менга хонлик қуриш ҳурмати насиб этди»*, – деб, кейин Туркистон шаҳридаги Ҳазрат Султон пойида хон сайловининг расмини ўтказиб, бош хон лавозимига қонуний

Абилай хон

1771 йил Абилай Қозоқ хонлигининг бош хони бўлиб сайланди. У Россия империясининг мақсадларига умуман мос келмайдиган Тавке хон давридаги бирлашган Қозоқ хонлигининг қайта тикланишини эълон қилди. Шунинг учун Абилай ўғли Тўғим султон орқали равишда тасдиқланганини эълон қилди: *«Мени қозоқ халқининг уч Алашининг хони этиб, оқ кийгизга кўтарди».* Абилай катта сиёсатда халқ манфатларини ҳамма нарсадан устун қўйди. Абилайнинг моҳир ва доно ташқи сиёсати Қозоқ хонлигининг ҳудудига бегона давлатларнинг кирмаслигини таъминлашга йўналтирилди. У биринчи навбатда Россия ва Хитой империяларининг ўртасида жойлашган Қозоқ давлатининг геосиёсий шароитига мослашган сиёсат юргизди. Абилай ўзининг ҳукмронлик ерларида икки йирик давлатнинг таъсирини кучайишига йўл бермай, улар билан мумкин қадар муросада бўлишга ҳаракат

қилди. Қозоқ давлатининг шарқдаги ва шимолдаги қўшниларидадан узоқ ушлашининг имконияти жуда зарур эди.

Абилай хон икки йирик империянинг ўртасида ҳукмронлик қилгани учун Россия билан муносабатларга кўп кўнгил бўлишни тўғри деб ҳисоблади. Бироқ Россия подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатининг чуқурлашиши унинг шарқий қўшнисини билан яқинлашишга мажбур қилди. Дарҳақиқат, Хитой Қозоқ хонлигига тегишли хон ҳукмронлигини бекор қилиш ёки заифлаштириш учун фаол ҳаракатлар юргизмади. Ҳатто 1767 йилда Хитой ҳукумати қозоқларга аввалги Жўнғор ҳудудининг бир қисмида кўчиб-қўниб юришига руҳсат берди. Қозоқлар у яйловларни фойдалангани учун ҳақ тўлашга мажбур бўлди.

Абилай ҳукмронлиги даврида Оренбургга омонат юборишдан ва шимолий қўшнисининг вакиллари билан Оренбургга бориб учрашишдан бош тортди. Шимолий қўшниларидадан келган элчиларни қабул қилмай, ҳар хил баҳоналар айтиб, қайтариб юборган. Абилайни омонатга болаларини олиш учун Оренбургга бир неча марта чақириб келтира олмагандан кейин, подшо ҳукумати хон билан ҳисоблашадиган бўлди. Абилай хон Россия билан ўзаро тенг томонли муносабат ўрнатди.

Таҳлил қилинг

Абилай хоннинг ички сиёсатдаги ҳатти-ҳаракатларини таҳлил қилинг.

7. Оқинлар билан жировлар ва уларнинг Қозоқ хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётига бўлган кўзқараши. Қозоқ хонлигининг қурилиши даврида ҳаёт кечирган буюк шахсларнинг бири *Асан қайғу* (XIV асрнинг охири – 1460 йил). У қадимги Ёйиқ билан Едилнинг оралиғидаги қишловлар билан яйловларни расмга олиб, мана шундай ажойиб юртда бахтли ва омадли ҳаёт кечирилади деб куйлади. Асан қайғунинг асосий армони – халққа қулай макон излаш.

Қозоқ хонлиги давридаги жировлар юрт бошқарган хонлар билан бир қаторда юрган, уларга маслаҳат бериб, душманга қарши йўл бошлаган. Жировлик ҳунарни ботирлик билан уйғунлаштирган таниқли оқинларнинг бири *Дўсмамбет жиров*. У ўз замондошларини кўчманчиларнинг буюк хусусиятларини сақлаб, келажак авлодларга етказишга чақирди. Мустақиллик йўлида фуқаролик бурч, ор-виждон, мардлик каби доимий қадриятларни биринчи ўринга қўйди.

Фикрингиз зарур!

Асан қайғунинг қозоқ тарихидаги ўрни қандай?

Юрт бошига кулфат келган оғир дақиқаларда жировлар юрт бирдамлигини сақлашга, душманга қарши курашда барча кучни

бирлаштиришга чақирди. «Ақтабан шубиринди» воқеасини бошидан кечирган *Ақтамберди жилов* халқни ота душман билан курашга чақирди. Барча қозоқларнинг бирлашиб отга минишини, жўнғорларга кучли зарба беришини армон қилди.

Биз ҳам бир қуарми эканмиз?!
Қулата тоғга қўл суқиб,
Қамоннинг ўқини мўл солиб,
Бетпоқнинг энг бир чўлидан
Кескинлаб юриб йўл солиб,
Қўлни бир бошларми эканмиз?!

(*Беш аср куйлайди. XV асрнинг боши-
XX асрдаги қозоқ поэзияси. –Алмати, 1993*)

Давлатнинг мустақиллиги билан эркинлиги қил устида турган вақтда жиловлар ўткир сўзлари билан халқни бирликка чақирди.

Фикрингиз зарур!

Ҳозирги вақтда оқинлар билан жиловларнинг жамиятдаги хизмати қандай?

Машҳур жиловларнинг бири, Абилай хоннинг маслаҳатчиси, қозоқ халқининг «кўмекей авлиёси» *Буқар Жилов Қалқамонўели* бўлди. Жилов хонга давлат бошқариш ишида маслаҳат бериб турди. Жиловларнинг асосий ғояси – халқ бирлиги билан ер бирдамлиги. Буқар ўз

жирлари билан «*Ёдга тизгин бермангиз, тухмат билан бош кетар*» деб эл-юртни босқинчи ёвга қарши курашда бирлаштиришга, бир байроқнинг тагига жамлаштиришга куч сарфлади.

Буқар жилов Абилай хоннинг маслаҳатчиси ва доно бийи сифатида хонга танқид ҳам айтиб ўтирган. Хонни халқнинг манфаатларига қарши келадиган ёқимсиз ҳатти-ҳаракатлардан ҳимоя қилиб, «*Димоғланма, жўнғорни енгган сен эмас, халқ*» деб эслатма бериб, сабрга чақирди. Буқар жилов хон ҳукмронлигининг мустаҳкам бўлиши йўлида курашиш билан бир қаторда, бекорга урушмасликни, тинч-тотув қўшничилик муносабатларни сақлаб қолишни маслаҳат берди: «*Абилай хоннинг ёнида, Буқар аканг куйлайди. Куйлаганда нима дер: урушма деб куйлайди*».

Ўйлаб кўринг!

Сиёсий масалаларда жиловлар ўз фикрларини билдирдимми?

Умбетай, Таттиқара ва бошқа оқинларнинг жирларида жўнғор босқинчиларига қарши курашда халқ ясоғи билан ботирлар мардлиги, юрт билан ерни ҳимоя қилиш, давлатчилик ғояси чуқур ифодаланди.

8. Қозоқ бийлари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий кўзқараши. Қозоқ давлатининг тарихида юрт бошқариш ишида бебаҳо донолик-лари билан эл-юртга таянч бўлган *Тўле бий*, *Қазибек бий* ва *Айтеке бий* номлари белгили. Босқинчилик замонларда бийлар энг асо-сийси юртнинг бирдамлиги билан мустақиллигини сақлаб қолиш эҳтиёжига чақирди. Бийларнинг энг асосий мақсади ор-виждон тозалигини сақлаш бўлди. Улар жамиятда умумодамзодлик ва миллий қадриятларни насихатлаб, оддий меҳрибонлик, адолатли-лик, яхшилик каби одамгарчилик хусусиятларни сақлаб қолишга чақирди.

Бий-чечанлар ўйларини поэзия турида етказди. Мана шундай мақол-маталларга айланган Тўле бийнинг ҳикматли сўзлари бор: *«Дўстингга ёлгон гапирма-ишончинг кетар, душманингга сиринг-ни айтма- тагингга етар»*. Ёки: *«Аёл олсанг чиройига қизиқма, авлоди яхшини ол»*.

Қазибек бий Қозоқ хонлигининг қўшни давлатлар билан му-носабатда доимо дўстона сиёсат юргизишни, бошқаларга тобе бўлмасликни эслатиб ўтади: *«Биз қозоқ деган мол боққан юртмиз, ҳеч кимга тегмасдан жим ётган юртмиз. Юртимиздан қут-барақа қочмасин деб, чегарасини ёв босмасин деб, Найзага укки таққан юртмиз, ҳеч бир душманга бўйсунмаган юртмиз. Боши-миздан сўз оширмаган юртмиз, дўстликни сақлай олган юртмиз. Нон-тузни оқлай олган юртмиз»*.

Машҳур Анет Қазибек бийдан: *«Бий, сен бу ҳаётда кимга қарздорсан? – деб сўраган экан. Шунда Қазибекнинг: «Энг аввал Оллоҳга қарздорман. Ундан кейин онамга. У мени дунёга келтир-*

Тўле бий

Қазибек бий

Айтеке бий

ди. Ундан кейин – отамга. У мени тарбиялади, ўстирди, билим берди. Ундан кейин халқимга. У мени қадрлаб, кўтара олди. Ундан кейин Сизга, устозимга. Сиз менинг кўп нарсага кўзимни очдингиз», – деган жавоби бобомизнинг юқори фаросат эгаси эканлигининг ёрқин мисоли.

Тавке хоннинг маслаҳатчи ва ёрдамчиларининг бири Айтеке бий бўлган. Унинг исми халққа чечанлиги, топқирлиги билан маълум. Янги ғоялар билан фикрларнинг муаллифлари таниқли хон ва султон, бий ва шажарачилар, жировлар ва чечанлар бўлди. Буюк дала донолари халқни бирдамликка чақириб, юртни сақлаш йўлида курашга отланганди.

1. Жировлар ва оқинларининг Қозоқ хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни қандай?
2. Қозоқ хонлари жамиятдаги бирдамликни таъминлашда қандай хизмат бажарди?
3. Бийларнинг жамиятнинг сиёсий-ижтимоий ҳаётидаги хизматига баҳо беринг.
4. Қозоқ тарихида Тавке хон даврини нима учун «Олтин аср» деб атайди?

Чингиз авлоди – Чингизхондан тарайдиган тўра авлоди.

Дию (жин, пари, афсонавий қаҳрамон) – бақувват, кучли, сеҳрли жон эгаси сифатида таърифланади.

Империя – мустамлакага эга йирик монархия давлат.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «Қозоқ хонлиги давридаги тарихий шахсларнинг ижтимоий-сиёсий онгининг рифожланишига қўшган ҳиссаси» мавзусида эссе ёзинг.

2-топшириқ. «Бийлар дастурини янгилашга эҳтиёж борми?» мавзусида ўй-фикрингизни ёзинг.

«...Султон Абилай ҳудди шу вақтда кун ўтган сайин кучайиб борди. Ўзи билан замондош қирғизларнинг (қозоқларнинг – муаллиф.) ҳар қайсисидан бўлса ҳам айёрлиги билан тажрибаси томонидан ортиқ, ақл-фаросати томонидан таниқли, қўл остидаги халқнинг сони томонидан қудратли амирчи. Уч юзга ўзининг Рус давлатининг императори билан ҳам, Хитой бўғдихони билан ҳам муносабати орқали обрўси орган Абилайнинг бўйида Ўрта юзнинг ҳукмдори бўлишга керакли ҳуқуқнинг барчаси бор эди. Ўзининг ортиқчиликларига тўлиқ ишонган у ўз тарафдорларининг барчасини моҳирлиги билан, сабрли хулқ-атвори билан лол

қолдириб, қизиқтириб, ўзи томонга торта оладиган, ўзининг душманларини куч кўрсатиб қўрқита оладиган, турли хил шароитга қараб эса ўзини баъзан русларнинг қўл остида, баъзида хитойларнинг қўл остида бўлгани каби тута олиши, бироқ амалда ҳеч кимни тан олмайдиган мустақил ҳукмдор эди. Унинг бу хусусияти айниқса 1771 йилдан кейин ёрқин кўринди. У бу даврда Россияга сиртдан бўлса ҳам тобега ўхшаб кўриниш ҳақида ўйлашни ҳам қўйди, иккиюзламачилик қилмасдан ҳам, ўзини» тўлиқ мустақил ва эркин хонман деб атаётди».

Левшин А.И. Қирғиз-қозоқ ёки қирғиз-қайсақ ўрдлари ва далаларининг таърифи. – Алмати. 1996, 254-бет.

- ?** 1. Абилайнинг бўйида қандай хусусиятлари бор эди?
2. Сиз нима деб ўйлайсиз, у ўзини Россия билан Хитойдан мустақил деб ҳис қила олдими?

27–28-§

«Зор замон» оқими вакилларининг мафкуравий қадриятлари

Ўқиш мақсади:

- ✓ Қозоқ миллий давлатчилигининг тарихий тақдири ҳақида «Зор замон» вакилларининг ғояларини тушунтириш;
- ✓ Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига тарихий шахсларнинг қўшган ҳиссаларини баҳолаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Зор замон	Зар заман	Зар заман (эпоха скорби)	Zar zaman (Era of sorrow)
Этнохудуд	Этноаумақ	Этнотерритория	Ethno-territory
Шўртанбой Қанайўғли	Шортанбай Қанайұлы	Шортанбай Канай-улы	Shortanbay Qanaiuly

Мавзуга ўтиш:

«...бутун бир даврда бир хил йўналишда шеър айтган шоирларнинг барчасига «Зор замон шоирлари» деган ном қўйдик».

М. Авезов

1. XIX асрнинг биринчи ярмида давлатнинг ижтимоий-сиёсий аҳволини ёдингизга туширинг.

2. Муаллиф нима учун «зор замон шоирлари» деган ном қўйди?

1. «Зор замон» поэзия йўналишининг шаклланишининг шарт-шароитлари. Қозоқ халқининг XVIII асрдаги Ватан ҳимоясидаги кураши «Мардлик даври» деб аталади. Шу вақтдаги жиравлар ёш авлодни ёвдан қўрқмай қарши туришга, мардлик ва ботирликка чақирди. Эпик жанрда ижод қилган Ақтамберди:

Қулдир ҳам қулдир кишнатиб,
Тулпорни минармиканмиз,

...

Оловли найза қўга олиб,
Ёвни қочирармиканмиз! –

деб халқни қахрамонликка чақирди.

XIX асрнинг бошида қозоқ адабиётида аввалги қўшиқчилик дастури аста-секин четлатилиб, унинг ўрнини алоҳида поэтик ижод эгаллай бошлади. Агарда авваллари ботирларнинг мардликларини насихатлаш босим бўлса, XIX асрдан бошлаб кундалик ҳаётнинг ҳар бир соҳаларини, оддий одамни, унинг ички дунёси билан хулқ-атворини куйлашда янги йўналиш шаклланди. Бу мустамлакачилик сиёсатига қарши миллий-озодлик ҳаракатни, халқнинг дардини куйлаган оқим эди.

Бу вақтгача қозоқ-жўнғор урушлари яқун топиб, Едил қалмоқлари билан Олотов қирғизларига ҳарбий юришлар тўхтатилган эди. 1755 йилдаги қозоқ-бошқурт тушунмовчилигидан кейин икки қариндош, оға-ини халқлар ўртасида биров илиқлик ўрнатилгани билан, эски араз бор эди.

Ёдингизга туширинг!

Миллий-озодлик кўзғалонларнинг қозоқ тарихидаги аҳамияти қандай?

Шу билан бир қаторда қозоқ даласида ҳарбий истехкомлар билан округ марказларининг қурилиши юргизилди. Кичик ва Ўрта юз қозоқлари қадимдан буён кўчиб-қўниб юрган ерларидан қувиб чиқарилди. Бунинг ўзи қадимдан шаклланган кўчиб-қўниш тизимини бузди. Подшо ҳукуматининг ерни зўрлик билан босиб олиши натижасида кўплаб қозоқ уруғлари дастурли мол яйловларидан айрилиб қолди. Бир вақтларда ривожланган мол чорвачилиги тиғириққа тиралиб, ночорлаша бошлади.

1822–1824 йилларда қозоқ хонлиги бекор қилинди. Шунинг натижасида Кичик юз ва Ўрта юз қозоқлари ўзларининг дастурли давлатчилигидан айрилиб қолди. Қозоғистон аста-секин Россия империясининг мустамлакасига айланди. Бўкей Ўрдасида хон ҳукмронлиги 1845 йилгача сақлангани билан, подшо империяси-

га тўлиқ тобе бўлиб, ҳарбий истеҳкомлар қуршовида қолди. XIX асрнинг биринчи ярмида Қозоғистон ҳудудидаги мустамлакачилик ҳаракатлар кучайиб борди. 1810 йил подшо ҳукумати Кичик юз ерининг бир қисмини тортиб олиб, Янгиелек истеҳкомини қурди. Қозоқлар 600 минг десятинага яқин унумдор яйловларидан айрилди. Маҳаллий аҳолилар у ерлардан куч билан кўчирилди.

1835 йил ана шу *этноҳудудий* бирлашмада подшо ҳукумати янги истеҳком ҳудудини қуриб, 3 млн. 400 минг десятина ерни яна тортиб олди. Маҳаллий аҳоли ўз ерларини ўзлари ижарага олиб, ҳақ тўлаб турадиган бўлди. Мана шу воқеаларнинг барчаси И.Тайман-ўғли ва М.Ўтемисўғли, К.Қосимўғли, Ж.Нурмухаммадўғли, К.Кўтибарўғли раҳбарлигидаги бир қатор қўзғалонларнинг бошланишига туртки бўлди. Мустамлака тобелик устун бўлган шароит XIX асрдаги қозоқ шоирларининг ижодидаги асосий мавзуга айланди.

2. «Зор замон» даври поэзиясининг мазмуни билан мафкуравий қадриятлари. Ёзувчи М.Ауезов атаб айтгандай, «Зор замон» даврининг шоирлари XIX асрнинг ўртасигача халқнинг ўтган эркин ҳаётини қўмсаб, миллатни маънавий қадриятларидан ажрамасликка чақириб, халқнинг бирдамлигини сақлаш зарурати ҳақида сўзлади. Улар Россия подшолигининг мустамлакачилик ҳукмронлигига, халқнинг ўз ерида девона ҳолатига тушганлигига кўнмади. Зор замон шоирлари халқнинг келажаги учун хавотирланди, ўтмишни соғинч билан, қўмсаб билан эсга олди. Бўлис раҳбарларининг порахўрлиги, қозоқ бийларининг адолатсизлиги, жамиятда ўрин олган туҳмат, ғийбат ва бошқа ҳолатлар танқид қилинди. Бу шароитдан чиқиш йўлини шоирлар нариги дунё билан таққослаш билан чекланди. Халқ бошига тушган кулфатни охирзамон билан тенглаштирди.

XIX асрнинг биринчи ярмида подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати кучайди. Миллий-озодлик ҳаракатлар аёвсиз бостирилгандан кейин халқ эртанги кунга ишончини йўқотди.

Ўйлаб кўринг!

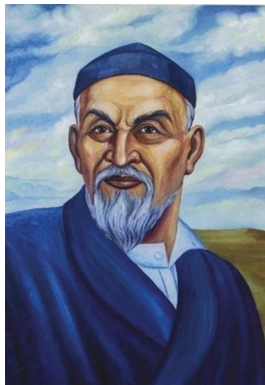
«Зор замон» шоирларининг ижодларида демократия белгилари акс этдими?

Зор замон шоирлари ижодларидаги асосий ўртоқ ғоя – юрт бирдамлиги билан давлатнинг ҳамжиҳатлиги, асосий тушунчалари «бирлик», «юрт»: *«Биз бирлик-баракадан айрилиб қолмоқдамиз, шундай давом этаверса тамом бўламиз»*. Мана шу йўлда шу даврдаги шоирлар мустамлакачиликни айблаб, қозоқларнинг миллий онгидан, миллатнинг борлигидан айрилиб қолмасликка чақирди.

«Зор замон» даври шоирлари ижодларининг асосий мафкуравий қадрияти – ўтган ва бахтли даврни чуқур тушуниш орқали қийинчиликларни енгиб, келажакка интилиш, халқнинг руҳиятини кўтариш бўлди. Бу даврнинг шоирлари ўз шеърларида подшо ҳукуматининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, хўжалик мустамлакасига очиқ равишда қаршилик кўрсатди. Қозоқ халқининг озодлик йўлидаги кураши алоҳида куйланди.

«Зор замон» даври шоирларининг кўз олдида дала халқининг ижтимоий-иқтисодий шароити кескин ёмонлашди. Улар замон гувоҳкорлари сифатида подшо ҳукумати қозоқларнинг ерларини тортиб олиши натижасида мол яйловларининг қисқариши, мустамлакачил ҳукуматнинг шафқатсизлиги, турли хил даражадаги чиновникларнинг порахўрлиги каби салбий ҳодисаларни ўз шеърларида ифодалади. Бу оқимнинг шоирлари халқ учун хонлик даврдаги душманга қарши отланган хонлардай ҳукмдорларни орзу қилди. Уларнинг ижодларида ўтган замонни соғиниш, келажакдан умиднинг йўқлиги каби қайғу-ҳасратга берилиш белгилари ҳам сезилади.

XIX асрнинг 40-60 -йилларидаги поэзиянинг ёрқин вакиллари қаторига **Дулат Бабатайўғли, Шўртанбай Қанайўғли, Мурат Мўнкеўғлиларни** қўшишга бўлади. Булар «Зор замон» даврининг шоирлари деб аталди.

Дулат Бабатайўғли

3. Дулат Бабатайўғли. У Шарқий Қозоғистон вилояти, Аяғўз туманида дунёга келган. Мустамлакачилик сиёсатнинг кучайганлигини, яъни 1822-1824 йилларда хонлик даврнинг тугатилишини, округ марказларини қурилишини, 1867-1868 йиллардаги маъмурият ислоҳатларини, миллий-озодлик қўзғалонларни ўз кўзи билан кўриб, танаси билан ҳис этган Дулат Бабатайўғли ўз шеърларида халқнинг бошига тушган қийинчиликларни куйлайди. «Ў, Сариарқа, Сариарқа» номли шеърда қозоқларнинг оғир шароитини тасвирлайди. «Кенесбойга», «Бараққа», деб аталган шеърларида қозоқлардан тайинланган ҳокимларнинг ёқимсиз образларини тасвирлаб, очиқ айтди. Улар ўз халқини ёвдай талаган, сотилган ҳокимларни мустамлакачиларнинг ўйинчоғига айланди деб айблади. Шоир буюк Абилай давридаги Қозоқ хонлиги қайта

тикланган кунларни орзу қилади. У ўзининг ижод намуналарида халқнинг эркинлиги учун курашганларни мақтаб ўтади.

Шоир «Васиятнома» шеърида халқнинг ўтган умрини куйлайди. У даврда далаликларнинг ҳаётини тартибга келтириб турадиган урф-одатлар ва миллий анъаналарнинг қонуний аҳамияти жуда катта бўлди. Янги даврдаги дастурли қозоқ жамияти инқирозга учраб борайтганлигини шоир куйиниб айтади. Дулат Бабатайўғли бирлашган Қозоқ хонлигининг ерини Россия империясига бериб қўйган хонлар билан султонларни ҳатти-ҳаракатини, подшо ҳукуматига хизмат қилган қозоқларни танқид қилди.

4. Шўртанбой Қанайўғли. Шоир ҳозирги Қарағанда вилоятининг Шет туманида дунёга келган.

У ўз даврининг энг таниқли шоирларининг бири. Ўзининг шеърларида шоир жамиятнинг ижтимоий тузумининг ўзгаришларга учраган сирини фош этиб, бой ва камбағалга бўлинишнинг кучайганлигини айтади. Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатининг натижасида халқ сиёсий, иқтисодий ва маънавий зулмга учради. Шу даврнинг қийинчиликлари ҳақида Шўртанбой Қанайўғли «Зор замон» номли шеърида мунгли қўшиқ яратади. Халқ орасида кенг таралган мана шу шеърдан бошлаб, «зор замон» шоирлари деб атала бошланган.

Шоир ўз шеърларида юртидан, давлат тизимидан айрилган, мустамлака ҳолига тушган халқининг аччиқ зори билан ўчмас афсусини ифодалайди. «Зор замон» шеърида шоир қозоқларнинг Россия таркибига қабул қилиниш жараёнига қаршилик билдириб, подшо ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатининг салбий томонларини: чўқинтириш, чорвадорларнинг оммавий кўчиши, ҳарбий чегаралар билан истеҳкомлар солинишини мардлик билан айблайди. Шўртанбой қозоқларнинг деҳқончиликка кўчиши анъанавий мол чорвачилигига зарар келтиради деб тушунди. Шоир янги ҳаёт тарзи халқнинг шаклланган онгига қаршилик олиб келганини, халқнинг руҳияти билан турмуш тарзига ёқимсиз ўзгаришлар келтириб чиқарганини танқид қилади.

Изланинг!

«Зор замон» шоирларининг ижодидан қозоғистонлик маърифатпарварларни аниқланг.

Шортанбай Қанайўғли

«Бийлар пора олманглар!» деган шеърида шоир юрт ичидаги ижтимоий масалаларни шеърга қўшиб, ҳукм чиқарадиган бийларнинг порахўрлик ҳаракатларини айблаб, танқид қилди.

Шўртанбай ҳар доим дин қоидаларини устун қўйиб, диндан ҳимоя излайди. У фуқароларга ислам қадриятларини эсдан чиқармай, фарзларини бажариш кераклигини ёдига соладыи. Шоир ўз даврига миннатдор бўлмай, умидсизлик билан афсусланиб, шеърга қўшди:

Қурт тушди бўйинга,
Торилиб нафас олганда.
Зор билан битди ҳаётим,
Ёрилқа энди орқамни.

Шўртанбой ўз замондошлари ўртасида айтискер оқин сифатида таниқли эди. Вақтида у Ўринбой, Шўже оқинлари билан сўз беллашувига иштирок этиб, халқнинг ёдида қолган. 1888 йилда Шўртонбой оқиннинг баъзи бир ижод намуналари («Қисса Шўртанбой», «Бола зори») Қозон шаҳрида чоп этилди. Кейинги йилларда улар беш марта қайта нашрдан чиқди.

Мурат Мўнкеўғли

5. Мурат Мўнкеўғли. Бу даврнинг таниқли вакилларининг бири Мурат Мўнкеўғли бўлди. Шоир «Қозтуған», «Уч қиян» шеърларида элда оммавий кўчиб келувчилар пайдо бўлиб, қозоқларнинг еридан айрилганлигига қаттиқ куйинди. Бундан қутилишнинг бирдан-бир йўли – бахтсиз манзилдан қутлуғ маконга кўчиш, қулай макон излаш. Шоир юртнинг бирдамлигини, ерини ҳимоя қилган аввалги якка ҳукмдорларнинг сиёсатининг натижасида мустамлакачиликка йўл берилмаган кечаги кунни эсга туширди. «Сариарқа» шеърида Мурат Мўнкеўғли мустамлакачилик сиёсатининг на-

тижасида она халқининг қадимги маконидан айрилганини очик равишда айблади. Шу билан бир қаторда шоир қозоқ жамиятида исломнинг аҳамиятига алоҳида эътибор беради. У мусулмончилиكنи кучайтиришни маънавий қўрғон сифатида кўрди.

Мурат Мўнкеўғли «Уч қиян» шеърида Россиянинг Қозоғистонни босиб олиши ва мустамлакага айлантириши вақтида қозоқ халқининг оғир шароитини ҳақиқатдан тасвирлайди:

Едилни тортиб олгани –
Этакка қўлни солгани.
Ёйиқни тортиб олгани –
Ёқага қўлни солгани.
Ўйилни тортиб олгани –
Ўйидагини бўлгани.

Мурат Мўнкеўғлининг «*Аттанг, бар қоп дунё*» шеърида ердан айрилишининг сабабини айтган: «*Нўғайли, қозоқ – нодон юрт, Бирлигининг ҳам камчилиги*» сатрлари миллат бирлигини йўқота бошлаган халқини бир миллат бўлишга чақирганини далиллайди. Баъзи бир пессимистик ҳаракатлар бўлганлигига қарамасдан, у халқни мустамлакачиликка қарши ҳаракат қилишга чақирди.

6. Абубакир Кердери. Моҳир ва қобилиятли шоирларнинг бири Абубакир Кердери 1858 йил ҳозирги Ғарбий Қозоғистон вилоятида дунёга келган. Абубакир кердери ўз даврининг ўқимишли ва билимли фуқароси сифатида Урал, Ақтўбе, Ўр шаҳарлари атрофидаги қозоқ овулларида устозлик қилиб, болаларга билим берди. Унинг шеърлар тўплами 1905 йил Қозон шаҳрида нашр этилди.

Шоир ўз поэзиясида аввалги эл бирлигини, қозоқларнинг ҳеч қандай тарқоқликка таслим бўлмаган даврини соғинади. Юрт учун жон аямай курашишга чақиради: «*Ёмон қолиб, яхшиниғ вужуди қизийди, Алашлаб қирга чиқиб шиор чақир!*».

Шоир ўзининг шеърларида ислом дунёсига кўп эътибор бериб, қозоқ ерида динни кучайтиришни қўллайди. У кучли хон ҳукмронлиги даврини соғинди. Шоир ўз шеърларида ватандошларини ўқишга ва билимга, илм ва ҳунар ўрганишга чақиради. Жамият ҳаётидаги билимнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида: «*Бой билимсиз бўлса гадо бўлади*», – деб эслатиб ўтди.

«Зор замон» шоирлари халқнинг турмуш шароитини ўйлаган миллат жонкуярлари сифатида танилди, миллий адабиёт тарихида ўзига лойиқ ўрин олди. Улар шеърлари орқали подшо ҳукуматининг ҳарбий-мустамлакачилик ҳаракатларидан аввалги эркин ҳаётдан айрилган қозоқ халқининг қайғули тақдирини кейинги авлодга етказди.

Ўйлаб кўринг!

Шоирнинг бу шеърий сатрларидан нимани англашга бўлади?

1. «Зор замон» шоирларининг мақсади қандай бўлди?
2. «Зор замон» даври қозоқ давлатчилиги учун кураш бўлди», – деган фикр билан келишасизми?
3. Бугунги адабиётда «Зор замон» шоирларининг таъсири сезиладими?

«Зор замон» – XIX асрда Қозоғистонинг Россияга қўшилиши яқунланиб, подшо ҳукумати аввалги давлат бошқарув тизимини бекор қилиб, 1867–1868 йилларда қозоқларни бошқариш ҳақидаги қоида бўйича янги тартиб ўрнатган даврда пайдо бўлган оқим.

Этноҳудуд – бир-бири билан ижтимоий-иқтисодий алоқадаги этник ҳамжамиятчилик турадиган ҳудуд.

Мурат Мўнкеўғли (1843–1906) – қозоқ поэзиясининг таниқли вакили, ай-тишувчи оқин, жиров.

Шўртанбой Қанайўғли (1819–1881) – шоир. XIX асрда умр сурган қозоқ халқининг тарихидаги йирик вакилларининг бири.

Матн билан ишлаш.

INSERT жадвали орқали «Зор замон» оқими вакилларининг ижтимоий-сиёсий кўзқарашларига хулоса чиқаринг.

+	✓	?	–
Янги маълумот	Фикримни тасдиқлайди (биламан)	Мени ўйлантирди (ажаблантирди)	Менинг фикримга қарши (тушунарсиз)

Ижодий топшириқ. «Зор замон» вакилларидаан бирининг ижоди ҳақида эссе ёзинг.

«...Қирғиз (қозоқ – муаллиф) қўшиқчиларининг орасида қўшиқни ажойиб ижро этадиган моҳир шахслар бор. Улар қўшиқни айтилиш мароми билан таъсирини ўзларича кучайтириб юбора олади. Бунинг ўзи фақатгина қўшиқ куйлаш эмас, қўшиқни маромига келтириб, хонандалик маҳорат билан ижро этиш бўлиб саналади. Қирғиз (қозоқ – муаллиф) ўзларининг қўшиқларини қайта кўриб чиқиб, гўзаллик хусусиятини орттиришдан чарчаган эмас. Шунинг натижасида қирғиз қўшиқлари ўзгача бўлак, чиройли бўлиб келади. Унинг мусиқасини эшита бошлаганданоқ қирғизларнинг (қозоқларнинг – муаллиф) даласининг баъзида иссиқ хавосини, баъзида қирғиз (қозоқ – муаллиф) ерининг ажойиб гўзал кўринишини кўз олдига келтиргандек, ҳатто дала ўсимликларининг тараган хушбўй ҳидини сезингандек бўласан-дала жусанининг ҳиди бурнингни ёриб юборгудек роҳат сезим чулғаб олади...»

Потанин Г.Н. Уч томли танланган ижод намуналари. – Павлодар, 2005. – 3-том, 116-бет.

1. Потанин қўшиқчилар билан бастакорларни қандай тасвирлайди?
2. Олимнинг қозоқ қўшиқларига деган кўзқараши қандай?

Ўқиш мақсади:

- ✓ XIX асрдаги қозоқ маърифатпарварларининг ижтимоий-сиёсий хизматини таҳлил қилиш;
- ✓ Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий онгинг ривожланишига тарихий шахсларнинг қўшган ҳиссасини баҳолаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Шўқон Валиханов	Шоқан Уәлиханов	Шокан Уалиханов	Shokan Ualikhanov
Ибрай Алтынсарин	Ыбырай Алтынсарин	Ибрай Алтынсарин	Ibray Altynsarin
Абай Қунанбойўғли	Абай Құнанбайұлы	Абай Қунанбаев	Abai Kunanbaiuly

Мавзуга ўтиш:

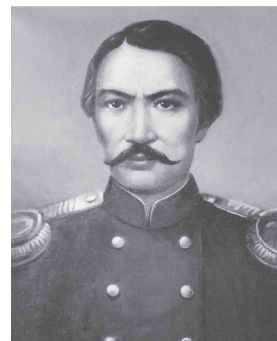
Бўлис бўлдим мана,
Бор молимни сарфлаб.
Туяда қум, отда ёл,
Қолмади элда тийинлаб...

Абай Қунанбойўғли

1. Шеър сатрлари билан мавзуни қандай боғлиқлиги бор?
2. Муаллиф қандай ёқимсиз хусусиятларни танқидлайди?

1. Шўқон Валихановнинг ижтимоий-сиёсий кўзқарашлари. Қозоқ халқининг таниқли маърифатпарварларининг бири Шўқон Чингизўғли Валиханов. У ёшлигиданоқ қозоқ шоирларининг шеърлари ва чечанларнинг ҳикматли сўзларини, доно бийларнинг ҳикояларини тинглаб ўсди. Келажак олимнинг дунёга кўзқарашининг шаклланишига тез-тез меҳмондорчиликка келиб турган *декабристлар* ҳам таъсир кўрсатди. Улар ҳаммасини билишга иштиёқи кучли бўлган ёш боланинг бўйида илм-

Шўқон Валиханов

га, адабиёт билан ҳунарга, ғарбий демократиявий қадриятларига деган иштиёқини орттириб борди. Шўқон ёшлигидан халқ оғзаки адабиётининг намуналарига алоҳида кўнгил қўйди. У Омби кадет корпусидаги дастлабки йиллардан бошлаб шарқий тиллар соҳасидаги билимини сезиларли даражада кенгайтирди, қўшимча илмий ва адабий китобларни кўп ўқиди.

Шўқон кадет корпусида таниқли олим, сиёсий жамият арбоби Г.Н. Потанин билан бирга ўқиб, дўстлашиб олди. Ш.Валиханов машҳур рус ва чет эл шоирлари ва ёзувчилари А.Пушкиннинг, М.Лермонтовнинг, Н.Гоголнинг, Ч.Диккенснинг ва бошқаларнинг ижод манбаларини катта қизиқиш билан ўқиди. Омбида бўлган йиллари у рус зиёли жамиятининг прогрессив **вакиллари** билан танишиб, яқин муносабатда бўлди.

Ёдингизга туширинг!

ХІХ асрда қандай сиёсий ислохатлар қабул қилинди?

Подшо ҳукумати ёш олимнинг илмий ишларини юқори даражада баҳолади. 1860 йил Санкт-Петербургда у орден билан мукофотланиб, ҳарбий лавозими ҳам кўтарилди. Уни рус подшоси ІІ Александрнинг ўзи қабул қилди.

Мана шу учрашув вақтида Шўқон подшога рус чиновникларининг қозоқ халқига яхши муносабатда бўлиши ҳақида ўз илтимосини мардлик билан етказди. Ўзининг ижодида қозоқларнинг қадимда яхши ҳаёт кечиргани ҳақида ёзади.

1862 йил у халқига фойдасини теккизишни ўйлаб, Атбасар округи бўйича оға султон бўлиб сайланишга ўз номзодини тавсия қилди. Подшо ҳокимлари унинг оға султон бўлишига тўсқинлик қилиб, турли баҳоналар билан тайинламади. Мана шу ҳақида Шўқон Валиханов 1862 йил 15 октябрда дўсти, таниқли рус ёзувчиси Ф.М.Достоевскийга хат ёзди: *«Халқимга фойдамни теккизиш учун оға султон бўлгим келди. Уларни чиновниклар билан қозоқ бойларидан ҳимоя қилмоқчи бўлдим. Шунда биринчи навбатдага мақсадим – ўзим орқали маҳалладошларимга ўқиган оға султонларнинг фойдали эканлигини кўрсатиш эди. Бўлисларни эгаллаган ҳурматталаб жаноблар билан приказнойлар менга тўлиги билан қарши бўлишди. Нима учун ундай қилганини биласанми?» Мен оға султон бўлсам, бўлис ҳокимлари оға султонлардан оладиган минглаган пулидан айрилар эди, приказнойлар қадамини эҳтиётлик билан босиб, юрт оралаб, тентираб кетган бўлар эди. Агар билсанг, бу чиновниклар учун «бўлиш ёки бўлмаслик» каби нарса. Чиновниклар бойлар билан бойлик ҳумор*

қирғизларни менга қарши қўйиб, «Валиханов ога султон бўлса, сенларни шўринг, у тенглик деган тушунчага амал қиладиган одам... Худого ишонмайди. Мухаммад пайғамбарга қарши», – деб иғво тарқатди.

1822 йил ўрта юзда хон бошқаруви бекор қилиниб, қозоқларнинг мол яйловлари торая бошлаган вақтда, Шўқон Валиханов округ бошқарувининг киритилишига ўз фикрини билдириб: *«Бизнинг ери-мизни округлар бўйича бўлиб, ёзги ва қишки яйловларни таниқли уруғлар билан одамларга бўлиб бериш – мол чорвачилигига зарари-ни теккизадиган асосий сабабларнинг бири бўлиб ҳисобланиши ке-рак. Бундай ислоҳатлар тараққиёт йўлига тўсқинлик қиладиган зарарли, шу билан бир қаторда халқ учун қайғу-ҳасрат олиб ке-лади»*.

Шу билан бир қаторда у Кичик юздаги сайлов тизимининг бўлмаслигини катта камчилик сифатида кўриб, янги бошқарув тартибига ҳам қарши чиқди: *«Оренбург дала бошқармасининг асосий камчилиги, у ўрда чиновникларини халқнинг сайлови би-лан эмас, чегара бошлиқларининг хохиши билан тайинлашида»*. У ислоҳатнинг прогрессив қонуниятга суяниб, халқнинг ижтимо-ий аҳволини яхшилашга йўналтирилишини қўллаб-қувватлади. Масалан, «Суд ислоҳати ҳақида ёзмалар» мақоласида: *«Ислоҳат фойдали, яъни ижтимоий организм ҳар томонлама ривожла-на оладиган тўхтамас прогресс қонунига асосланиб тузилган-дагина ижобий натижалар бўлади»*, – деб ёзди. Шу билан бир қаторда подшо ҳукумати юргизиш ўтирган суд ислоҳатини халққа бегона тарафларини очиқ айтди: *«Иррационал теорияга ёки ўзга халқнинг ҳаётига зўрлик билан, эрксиз амалга оширилган ислоҳат одам боласини катта офатларга дучор этиб келади»*. Олим анъанавий қозоқ жамиятининг ижтимоий-иқтисодий, ин-телектуал салоҳияти ҳақида айтиб, халқнинг ёрқин келажагига комил ишонч билдирди: *«Россия империясининг таркибига ки-риб ўтирган барча миллатларнинг ичида халқ сонининг кўпчилиги томонидан, бойлиги томонидан биз биринчи ўринни эгаллай-миз. Менимча, олдиндаги фаровонлик ҳам бизга – қозоқларнинг ҳиссасига тегади»*.

Олим подшо ҳукуматининг қозоқ даласидаги суд иши камчи-ликларини танқид қилиб, бийлар судини ортиқчиликлари ҳақида шундай деб ёзади: *«Рус номзоди ёки жавобгари кўплаб ҳолатларда руснинг тергов ўрнидан кўра, бийнинг судини ортиқ кўради... бий-*

лар судининг ортиқчилиги, у ишни ёлғиз ҳал қилмайди, унга иштирок этувчи одамга чеклов қўйилмайди, ҳатто баъзида улар оқловчи ҳам бўлиб кўради ва бийнинг қарорига шикоят қилишга ҳам ҳуқуқи бор». Демократик бийлар суди Россиянинг судидан адолатлилиги билан фарқланди.

2. Ибирай Алтинсариннинг ижтимоий кўзқараши. Қозоқ халқининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида таниқли педагог, ёзувчи, фольклорчи, этнограф ҳамда жамоат арбоби Ибирай Алтинсарин жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ибирай болалигидан бошлаб билимга ва ўзи эркин ўқиб ўрганишга мойиллигини кўрсатди. Оренбургда ўқиб юрган даврида шарқшунос олим В.В. Григорьев билан яқиндан танишиб олди. 1857 йил Оренбург черага комиссияси ёнидаги мактабни олтин медаль билан битирди. Ибирай рус, араб, татар ва форс тилларида эркин сўзлай олди. Кейинчалик халқ маърифатпарвари сифатида ўзи эркин ўқиб, билимини орттиришни фаол турда давом эттирди. И.Алтинсарин таниқли рус демократлари Н.Г. Чернишевскийнинг, Н.А. Добролюбовнинг, А.И. Герценнинг ва бошқаларнинг ижодлари билан ҳам таниш бўлди.

Мактабни битириб чиққан И.Алтинсарин уч йилдай вақт бува-сининг қўл остида котиб бўлиб ишлайди. Мана шу йиллар ичида у халқининг саводини очиб, билимини орттиришнинг жуда зарур эканлигини тушуниб етди.

Маърифатпарвар устознинг:

Ўқисангиз болалар,
Шамдан чироқ ёқилар.
Тилаганнинг олдидан
Изламай-оқ топилар... –

деган мисралари ёш авлодни илм-фанни ўрганишга чақиради.

Муҳокама қилинг!

И.Алтинсаринни «чўқинган» деб нима учун айбонлади деб ўйлайсизлар?

Унинг билим бериш йўлидаги хизмати осон бўлмади. Олдидан турли тўсқинликлар учради, ҳатто унга «чўқинган» деган айбон қўйилди.

1869 йилда И.Алтинсарин Тўрғай уезд бошқармасига иш юритувчи сифатида хизматга жойлашди. Уезд раҳбарининг бош ёрдамчиси ва вақтинчалик уезднинг суд вазифаларини қатор бажарди. Хизмат сафари билан қозоқ овулларида тез-тез бўлиб турди. Ўз халқининг мақсади билан

эҳтиёжини яхши билди. Бўлис раҳбарлари билан овул старшинларнинг сайловларига қатнашиб юрди. Сайлов вақтида овозни сотиб олинишини, порахўрлик билан ҳиёнат қилишнинг ўрин олишига йўл бермасликка ҳаракат қилди. Унинг ҳаракатини ёқтирмаган бойлар устидан вилоят бошқармасига, ҳарбий губернаторга ва ундан кейин Ички ишлар вазирлигига шикоят қилди. У ўзининг фаросатли хулқ-атвори билан адолатлилигининг, халқ орасидаги обрўси билан ҳурматининг орқасида оқланиб чиқди.

И.Алтинсарин подшо ҳукуматининг маҳаллий аҳолига зулм ўтказадиган тизгинсиз сиёсатини айблади. Улар мустамлакачи ҳукуматни танқид қилиб, маърифатпарварлик соҳасида Россиянинг тараққиёт сиёсатининг асл маъносини яхши тушунди. Далаликларнинг моддий шароитини яхшилашни кўзлаган Ибирай дастлабкиларнинг бири бўлиб, ўз халқининг тилини ва маданий-маънавий меросларини ҳимоя қиладиган ғояларни таклиф қилди. Ибирай бирлашган халқнинг турмуш тарзини, уларнинг ҳаёт кечирish шароитини табиий шароитлар билан ҳисоблашмай мажбурий равишда ўзгартириш *«энг қобилиятли деган миллатнинг ўзини инқирозга учратиши мумкин»* деб подшо ҳукуматининг бошқа халқларга келтираётган зарарини кўра олди.

Қозоқ даласи асосий ҳудудини деҳқончилик билан шуғулланишга самарасиз эканлигини эслатиб ўтиб, халқ маърифатпарвари мол чорвачилигини ривожлантириш учун қулай шароит бор эканлигини кўрсатади. У ўтроқчиликка кучлаб кўчишга қаттиқ қаршилик кўрсатиб, эволюция йўлини танлади. Маҳаллий аҳолига талон-тарожлик билан офат олиб келган мустамлакачил ўтроқлаштириш сиёсатини ошкора қилди. И.Алтинсарин қозоқ суди ишидаги адолат ва адолатлиликни йўқотиб бораётган бийларни қаттиқ танқид қилди.

Ибирай миллий анъаналарнинг сақланишини қўллади. Ибирай Алтинсарин ўз халқининг ватанпарвари бўлди. Маҳаллий оқсуяклар ва мустамлакачи ҳокимият билан пайдо бўлган чигаллашувларга қарамасдан, у ўз умрининг сўнгида шундай деб ёзди: *«Мен чуқур ишонч билан турган халқимга имкон қадар фойдамни теккизсам деган ниятимдан ҳеч қачон қайтмайман»*. Бу сўзлар унинг ўз халқига бўлган муҳаббатини яна бир бор далиллайди.

3. Абай Қунанбойўғлининг ижтимоий-сиёсий кўзқараши. Абай Қунанбойўғли – қозоқ халқининг буюк мутаффакири, маърифат-

парвари, буюк шоири ва қозоқ ёзма адабиётининг асосини солган жамоат арбоби.

Шоирнинг ёшлик даври подшо ҳукуматининг Қозоғистоннинг жанубига қараб ҳарбий куч билан кириб бораётган даврига тўғри келади. У подшо ҳукуматининг округ приказларидаги ҳолатини борган сари кучайганини, XIX асрнинг 60–90 йилларида маъмурий ислоҳатларнинг жорий этилганлигини ўз кўзи билан кўрди. Озгина вақт бўлиб бўлган даврида ҳар қандай ишни оқил ва адолат билан ҳал қилишга ҳаракат қилди. Шунинг учун оддий халқнинг юксак ҳурмат – эҳтиромига сазовор бўлди. Бироқ жамиятнинг мураккаб муаммоларини бундай оддий йўллар билан ҳал қилиб бўлмаслигига секин аста ишонч ҳосил қила бошлади. Шунинг учун у қозоқларни билим ва илмни эгаллашга чақирди.

Ўйлаб кўринг!

Нима учун Абай сургун бўлиб келган бошқа миллат вакиллари билан муносабатда бўлди?

Шоир кўзқарашининг шаклланишига унинг етук ўйли рус зиёли жамиятининг вакиллари билан муносабатда бўлиши катта таъсир кўрсатди. Шу вақтда ўз Ватанининг мустақиллик йўлидаги миллий-озодлик ҳаракатларга фаол иштирок этувчилар Қозоғистон ҳудудига кўчирилаётган эди. Улар, атаб айтганда, Украина билан Польшадаги зиёлилар жамиятининг таниқли ва билимли вакиллари эди. Сургун бўлиб келганларнинг орасида подшо ҳукуматининг сиёсатига қарши чиққан рус зиёли жамиятининг вакиллари ҳам оз эмас эди. Улар Абайнинг сиёсий кўзқарашларининг шаклланишига таъсир кўрсатди. Е.Михаэлис, С.Гросс, Н.Коншин, Н.Долгополов ва бошқалар билан муносабатда бўлиши давомида Абай А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов ва бошқаларнинг асарлари билан тўлиқ танишди.

Шоирни қаттиқ ўйлантирган ҳолатлар қозоқларнинг оммавий гадолашиб, тиламчилик ҳолатига туша бошлаши, подшо ҳукумати чиновникларининг ҳаддан ташқари зулм кўрсатиши, маҳаллий бўлисларнинг порахўрлиги билан қаноатсиз фойдахўрлиги эди. У ўз шеърларида яқин қариншош-уруғларига ёрдам қўлини чўзмайдиган шафқатсиз бойларни танқид қилди. Абай порахўр раҳбарларни, очкўз судьяларни ошкоралаб ўтирди.

Абай қозоқ жамиятини эринмасдан меҳнат қилишга чақирди. Ўзининг баъзи бир замондошларининг бўйидаги ёмон хислатларни-ялқовлик, меҳнатсизлик, очкўзлик ва нодонликни маромига етказиб ошкора қилди. Камбағалликдан қутилишнинг ягона йўли

деҳқончилик билан шуғулланиш, ҳунармандчиликни ва савдо-сотиқни ўрганишда эканлигини айтди. У шундай деб ёзди: «*Бой бўлгинг келса ҳунар ўрган. Агар мол керак бўлса, ҳунар ўраниш керак. Мол тугайди, ҳунар тугамайди*». Унинг бошқача ўйлаши мумкин ҳам эмас эди. Қозоқ даласида тез-тез бўлиб турадиган ют оддий халқни оғир қайғу-ҳасратга дучор этар эди. Бундай вақтда йиллар давомида йиққан молдан бир куннинг ўзидаёқ айрилиб қолар эди.

Абай халққа жон куйдирмайдиганларни ёмон кўрди, бойларнинг оддий халққа паст назарда қараши унинг жаҳлини чиқарди. Жамиятни **прогрессив** турда ривожлантириш йўлларини доим излаштириб юрди. Абай дав-

Муҳокама қилинг!

Абай асарларининг бугунги кундаги аҳамияти қандай?

лат бошқарувига халқ учун хизмат қиладиган, одил одамлар сайланиши керак деб ҳисоблади. У бўлис раҳбарларини, сайлов тизимини қаттиқ танқид қилди: «*Уч йилга бўлис сайланади. Дастлабки йили «Сени биз сайламадикми? деб элнинг норозилиги билан куни ўтади. Иккинчи йили номзод билан олишиб куни ўтади. Учинчи йили сайловга яқинлаб қолиб, яна бўлис бўлишга бўлармикан деб куни ўтади. Энди нимаси қолди?»*

Буюк шоир ўз ижодида халқни одил, ақлли, адолатли бўлишга чақиради. Ҳар кимни ўзининг ўтган кунига албатта ҳисоб бериб ўтиришга, келажак авлодни фаросатли бўлишга чақиради: «*Айёрлик қилиб, кўз сузиб, тиланчилик қилиб, одамни соғмоқ- ҳунарсиз итнинг иши. Аввал худога сизиниб, иккинчи ўз кучингга ишониб, соф меҳнат қилсанг, қора ер ҳам беради, қуриқ қолдирмайди*».

Замондошлари Абайни юртнинг ғамини ўйлаган, одил бий деб билди. Уни Қарқарали, Ўскемен, Зайсан ва бошқа узоқ уездлардан излаб келишарди. Бий- бўлисларнинг ор-виждондан, уятдан маҳрум бўлиб, юртини сотиб, халқни икки томонлама тўнаётганлигини ошкор қилади: «*Бўлис билан бийни ҳурмат қилай десанг худонинг ўзи берган бўлис билан бий юртда йўқ. Сотиб олган, ялиниб- ёлвориб олган ҳукмронликнинг ҳеч бир ҳосияти йўқ*». У қозоқ жамиятига катта зарар келтирган туҳмат қилишни, ёлғон гапиришни айблади: «*Юртдаги барча яхши одамларнинг устидан бекорга ёлғон гапириб «айблади, талади» деган турли жиноят ишларини кўрсатиб, ариза берди. Унга сўров – тергов чиқаради. Бояги яхши одамнинг сайловга яроқсизлиги туфайли, ёлғон гапириб*

Ўйлаб кўринг!

«Буюк», «таниқли» тушунчаларини қандай тушунасизлар? Бугунги кунда голиб бўлиш учун қандай хусусиятларга эга бўлиш керак?

кўрмаганини кўрдим деб айтувчи гувоҳлар ҳам аллақачон тайёрланиб қўйилган».

Ундан насихат сўрашга дала аҳолиси оқилиб келди. Атаб айтганда, унга Баяновул ўлкасидаги таниқли шажарачи ва шоир Машхур Жусуп Кўпейўғли келиб турди. Абай билан Семейга сургун бўлиб келганлар ҳам насихатлашарди. Мана бунинг барчаси подшо ҳукумати чиновниклари билан уларнинг маҳаллий баъзи бир югурдаклари томонидан қизғаниш билан кўра олмовчилик, ҳатто сиёсий шубҳа туғдирди. Шоирнинг устидан ғийбат қилиш ва тухмат қилиш ҳаракатларини кучайтирди.

1897 йил Абайга қарши суиқасд уюштирилади. Устидан айблов аризалари йўлланиб, тухмат қилинади. Подшо ҳукумати Абайнинг изига тушиб, 1903 йил Семей полицейстери шоирнинг уйда тинтув ўтказади. Буюк шоирни «оқ подшонинг душмани», «ифвогар», «ота-бобаларнинг урф-одатларини, анъаналарини бузувчи» деб айблади.

Абайнинг фаол ҳаракатлари ватандошларининг ҳаётини ижобий томонга ўзгартиришда муҳим аҳамият касб этди. У юртининг омонлигини, қудрати билан гуллаб-яшанадини ўйлади. 2020 йил давлатимизда буюк Абайнинг 175 йиллиги юқори даражада атаб ўтилди.

XIX асрда ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига қозоқ халқининг машхур маърифатпарварлари Ш.Валиханов, И.Алтинсарин, А.Қунанбойўғли ва бошқалар катта ҳисса қўшди. Улар халқни бирдамликка, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига оид шаклланган янги ижтимоий-иқтисодий шароитга мослашишга чақирди.

1. XIX асрда ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига қандай воқеалар таъсир кўрсатди?
2. Қозоқ зиёлиларининг ўртоқ мақсадлари бўлдими?
3. Подшо ҳукумати қозоқ маърифатпарварларига оид қандай сиёсат юргизди?
4. «Шўқоннинг сиёсий кўзқарашлари Қозоқ хонлиги давридаги ижтимоий-сиёсий онгнинг давоми» деган фикрга қўшилмасизми?
5. Уч маърифатпарвар олимнинг ижтимоий-сиёсий кўзқарашларини ўхшаш томонлари билан фарқини айтинг.

Демократия – ҳукумат ҳукмронлиги халқнинг қўлида бўладиган қурилма, халқ ҳукмронлиги.

Декабристлар – 1825 йил декабрда подшо ҳукумати билан қарамликка қарши қўзғалон уюштирган рус инқилобчилари.

Прогрессив – бутун одамзод тарихи билан жамиятнинг қонуний равишда ривожланиб, олдинга юриш жараёни.

Ижодий топшириқ.

Турли тарихий вақтдаги шахсларнинг Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига қўшган ҳиссасига баҳо беринг. Хулоса чиқаринг.

Тарихий даврлар	Жамиятнинг муҳим масалалари ҳақидаги концепцияларининг мазмуни
Қадимги давр	
Ўрта асрлар	
Қозоқ хонлиги	
«Зор замон» даври	
XIX аср – XX асрнинг боши	

Абайнинг саккизинчи қора сўзи

Шу ақлни ким ўрганади, насиҳатни ким тинглайди?

Биров – бўлис, биров – бий. Уларнинг ақл ўрганай, насиҳат тинглай деган ўйи бўлса, у лавозимга сайланиб ҳам ўтирмас эди. Улар ўзлари намунали кишимиз, ўзимиз бировга ўрнак бўлиб, ақл айтадиган даража-дамиз деб сайланди. Ўзлари тузалиб бўлган, энди халқни тузатишигина қолган. У нима учун тингласин, ҳатто тинглай деса ҳам вақти бўладими? Бошида ўзининг ишлари бор: буюклигимизга жазоли бўлиб қоламизми, юртдаги бузуқларимизни буздириб оламизми ёки халқимизни бузиқ қилиб оламизми, ёки ўзимиз сарфлаб, сарф-ҳаражатимизни ўрнини тўлдира олмай қоламизми? – деган, мумкин қадар бировга яхшилиқ қилайми, бировни қутқарайми деган меҳнатининг барчаси бошида, қўли тегмайди.

Бойлар, улар ўзлари ҳам бир кун бўлса ҳам, давлат қўниб, дунёнинг ярми бошида турибди. Ўзида йўғини дунёси билан сотиб олади.

Кўнгиллари кўкда, кўзлари осмонда, адолат, одамийлик, ақл, илм, билим – ҳеч нарсани дунёдан қиммат демайди. Дунё бўлса Оллоҳ таолони ҳам пора билан олса бўлади дейди. Унинг дини, худоси, халқи, юрти, билими, уяти, ор-номуси, яқини-барчаси дунё. Гапни қандай тушунсин, тушунай деса ҳам вақти бўладими? У молини суғоради, тўйдиради, савдосини юритади, қоровуллайди, боқтиради, ўғри-бўридан, қишдан, совуқдан – мана шуларнинг барчасидан сақлайди, шулардан сақлайдиган одам топади. Унинг барчасини жойлаштириб, оёғини олиб келиб ўзи жойлашгунга қадар қанча вақт ўтади? Вақти бўлмайди.

Энди ўғри-золим, қаллоб ва каззоблар ўзлари ҳам тингламайди. Унча-мунча қўй юнли қўнғирчалар кунини ҳам кўра олмай юрибди. Оналар онадай бўлиб турганда, билим, илм, ақлни нима қиласан? Янада билим, илм гадога кераги йўқдай: «Бизни нима қиласан, она сўзини тушунадиганларга айт!», – дейди. Унинг ўзга билан иши йўқ, она олдидаги учтасидай бўлган жоннинг ўйида ҳеч бир қайғуси, мунгги бўлмаса керак.

1. Тарихий манбада жамиятдаги шароит қандай тасвирланган?
2. Абайнинг қора сўзларининг бугунги кундаги аҳамияти билан за-
руратини аниқлаш учун изланиш юргизинг.

Еттинчи боб

«АЛАШ» – ИЖТИМОЙ ОНГ ВА МИЛЛИЙ ҒОЯ

31–32-§

«Алаш» миллий ғоясининг концептуал асослари

Ўқиш мақсади:

- ✓ «Алаш» миллий ғоясининг тарихий асосларини аниқлаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Алаш	Алаш	Алаш	Alash
Алихан Бўкейхон	Әлихан Бөкейхан	Алихан Бокейхан	Alikhan Bokeykhan

Мавзуга ўтиш:

«Қозоқнинг қадимги ерини қозоқлар ўз ҳолича илм ва техникага суяниб, тўлиқ четлаштирмагунича, ер хусусий мүлкка ҳам, кўчиб келувчиларга ҳам берилмайди».

А. Бўкейхон

1. Бу фикрга қўшиласизми?
2. «Алаш» миллий ғояси концепцияларининг бири нима учун ер масаласи бўлди?

1. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳвол. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошида халқнинг шароити жуда ночорлашиб, қашшоқлик кенг тарқала бошлади. Мустамлакачилик эзгига қарши миллий-озодлик ҳаракатлари бошланди. Солиқлар билан мажбуриятларнинг кўпайиши, унумдор ерларнинг тортиб олиниши қозоқ овулларида ички кескинликларнинг авж олишига олиб келди. Подшонинг 1905 йилдаги низоми бўйича аввалги Сибир чегара чизигидаги эни 10 чақирим бўлган нейтрал ҳудуд казак аскарларининг доимий

фойланишига берилди. Подшо ҳукуматининг мана шу ва бошқада ўзбошимчалик ҳаракатлари оқибатларидан дала аҳолиси оммавий равишда ерсиз қола бошлади. Масалан, биргина Семей вилоятининг ўзида 100 мингдан ортиқ қозоқ ерсиз қолиб, Томск, Тобил губернияларидаги рус чорвадорларидан, Сибир казакларидан ерларини ижарага олиб, фойдаланишга мажбур бўлди.

1905–1907 йилларда элда социал-демократлар жамиятлари қурила бошлади. Жамиятда *петициявий* ҳаракат кенг тарқалди. Мустамлакачил ҳукумат номига йўлланган йирик ҳажмли ва мазмунли петицияларнинг бири Қарқарали ярмаркасида ёзилган петиция бўлди. Миллий курашда шаклланиб келаётган миллат зиёлилари қозоқ халқининг йўлбошловчиларига айланди. Умуммиллий демократик ҳаракатнинг бошида *А.Бўкейхон* турди. Қозоқ депутатлари Россиянинг Давлат Думасининг минбаридан қозоқ жамиятидаги энг асосий муаммоларни мардона кўтара олди.

Қозоқ халқининг ижтимоий онгини орттиришга 1916 йилги қаҳрли воқеалар жуда зўр таъсир кўрсатди. Уруш йилларида маҳаллий подшо ҳокимиятининг халққа қарши миллий талон-тарожи билан шафқатсизлиги кучайиб борди.

1917 йилга қарай маҳаллий халқнинг фойдаланаётган энг унумдор 45 миллион десятина ери тортиб олинди. Бу вақтда Қозоғистонга Россиядан кўчиб келган чорвадорларнинг умумий сони 1,5 миллионга яқинлашиб қолган эди. Қозоқ халқи оғир қийинчиликдан тарқалиб кетмади, аксинча миллатни озод қилишни мақсад қилиб, қийинчилик ва курашга тўла йўлни танлади. Мустақиллик йўлидаги озодлик курашида мардлик ва ботирлик намунасини кўрсатиб, ғалаба қозонди.

Ўйлаб кўринг!

Миллат зиёлиларини қандай масалалар бирлаштирди?

XX асрнинг бошида қозоқ халқининг онгги ва ҳиссиёти юқори даражада намоён бўлди. Миллат манфаати йўлидаги курашда қозоқнинг ўқимишли, миллатпарвар ватанпарварлари олдинги қаторга чиқди. XX асрда буюк ислоҳатчилар Алихан Бўкейхон, Ахмет Байтурсинўгли, Миржақип Дулатўгли миллатни озодликка етаклади. Улар қозоқ халқининг тарих сахнасидан доимий равишда йўқолиб кетмаслиги учун қўлидан келганича ҳаракат қилди.

Ҳозирги мустақил Қозоғистоннинг шаклланишида Алихан Бўкейхон бошлаган гуруҳнинг машаққатли меҳнати ҳеч қачон унутилмайди. Алаш ғояси Қозоғистон фуқароларининг бирлаши-

А. Бўкейхон, А. Байтурсинўгли, М. Дулатўгли

ши, келажакка интилишнинг ёрқин йўналиши, бирлигимизни мустақамлайдиган буюк йўл деб билишимиз керак.

2. Петициялар – Алаш зиёлиларининг етакчи ғояларининг намунаси. XX асрнинг бошида қозоқлар орасида петициявий ҳаракатлар кенг тарқалди. Қозоқ зиёлилари ўз халқининг ҳаётидаги муҳим муаммоларини петициялар йўллаш орқали ҳал қилишга ҳаракат қилди. Петицияларда ер, дин, ҳуқуқ, тил ва халққа билим бериш соҳасидаги турли хил талаблар қўйилди. Петициялар 1902–1903 йилларда ёзилиб, юқори ҳукумат ташкилотларига юборила бошланган эди. Дастлабки петициялар йўллашнинг бошловчилари дин хизматчилари (Ш.Қўсшиғулўгли, Навон Ҳазрат ва бошқалар) бўлди. Улар қозоқ халқини христиан динига киритишни тўхтатиш, мусулмон ўқув ўринларини қуришга шароитлар яратиш, мулларнинг хизматига кенг йўл очиш ҳақидаги аниқ талаблар қўйди. Вақт ўтиши билан аҳвол ўзгара бошлади. Биринчи рус инқилоби йилларида петициялар ёзишни қозоқ жамиятининг саводли, зиёли вакиллари ўз қўлларига олдилар.

Петициялар уезд раҳбарларига, ҳарбий губернаторларга, генерал-губернаторларга, Ички ишлар вазирлигига, ҳатто Россия императори II Николай номига ҳам йўлланди. Мустамлакачил ҳукумат номига йўлланган йирик ҳажмли ва мазмунли петицияларнинг бири Қарқарали петицияси бўлди. 1905 йил июлда Қарқарали

шаҳрига яқин ердаги Қуёнли (Ботов) ярмаркасида қозоқ халқининг номидан император II Николайга аталган петиция уюштирилди. Унга Семей вилоятига қарашли бўлган Қарқарали уездидан халқ орасида таниқли бўлган, обрўли 42 қозоқ имзо чекди. Кейинчалик Семей ва Ақмола вилоятларининг бошқа уездларидаги қозоқлар қўшилди. Петицияна ёзишга машҳур сиёсий арбоблар А.Бўкейхон, Ж.Ақбаев, Т.Нурекенов ва бошқалар фаол иштирок этишди.

Петициядаги асосий масалаларнинг бири Россия империясининг қонун чиқарувчи энг юқори маҳкамаси Давлат Думасига қозоқ депутатларини қатнаштириш масаласи бўлди: *«Мол чорвачилиги билан шуғулланиш қирғизларни сайловга иштирок этиш ҳуқуқидан нима учун маҳрум қилиши керак? Савдо-сотиқ, деҳқончилик, балиқ овлаш каби бошқа турли касблар билан шуғулланадиганлар бундай ҳуқуқдан маҳрум бўлмапми-ку!..»*

Давлат чиновчилари юқори ҳукумат маҳкамаларига талаблар айтиб, петиция йўлловчиларини мумкин қадар ёмон кўрди. Буни

Қуёнли (Ботов) ярмаркаси

Семей вилояти ҳарбий губернатори Галкиннинг Дала генерал-губернаторининг номига 1905 йил 19 июнда ёзган хатидан кўришга бўлади: «Қирғизларнинг петиция йўллаб, талаб қўйишларига йўл беришга бўлмайди».

Петициянинг бир нусхасини Темирғали Нуременов рус тилига таржима қилиб, Ички ишлар вазирининг номига юборди. Петициянинг бу нусхаси имкон қадар тўлиқ эди. У 47 бобдан турди. Петиция қозоқ жамиятининг XX асрнинг бошидаги ҳаётидаги муҳим масалаларини: сайловни ташкиллаштириш, ер, дин, суд ишини юритиш, билим ва бошқа масалаларни тўлиқ ўз ичига олди.

Муҳокама қилинг!

Галкин ўз хатида нима учун петицияга қарши бўлди?

Юқори ҳукумат маҳкамаларига йўлланган петицияларда бўлисларни, овул старшинлари ва уларнинг котибларини фақатгина саводли қозоқлардан тайинлаш тавсия этилди. Бу хизматга киришиш олдидан улар қасамёд қилиб, ҳеч қачон хизматини фойдаланиб, халққа хиёнат қилмасликка мажбур бўлди. Чорва бошлиқларининг ўрнига яраштирувчи судьялар хизматини киритиш талаб қилинди. Петиция муаллифларининг фикри бўйича, бу хизматга етарли даражада саводи билан билими бор қозоқлар тайинлашини керак.

Қозоқлар петицияда ўзларининг диний ишларига раҳбарлик қилишни 1867–1868 йиллардаги маъмурий ислохатлар давомида киритилган Оренбург диний бошқармасининг қарамоғига беришни талаб қилди. Шу билан бирга масжидлар билан мадрасалар қурилишига эркинлик берилишини, газеталар билан китоблар, диний китоблар нашр қилиниши учун нашриётлар очилишини тавсия қилди. Маккага ҳожиликка эркин равишда бориб келишга, қозоқ овулларига христиан динини тарқатувчи миссионерларнинг боришини тақиқланишини талаб қилди. Камолат ёшига етмаган қозоқ ёшларининг бошқа динни қабул қилишини ҳам тақиқлаш талаби қўйилди.

Петицияда мадрасалар араб, форс, туркий тилларда ўқитиши кераклиги ҳам айtilди. Шу билан бирга эски масжидларни қайта таъмирлашга ва янги масжидлар билан мадрасалар қурилишига ҳаражат бўлиш тавсия қилди. Ҳар бир бўлисда диний солиқларни йиғадиган махсус одамларни бўлиши, тушган мол билан молияни камбағал оиладан чиққан шогирдларнинг ўқишига сарф қилиш мўлжалланди.

Ўйлаб кўринг!

Алаш вакиллари нима учун бошланғич синфларда қозоқ болаларини она тилида ўқитиш талабини қўйди?

Петицияларда мактаб даврида ислом дини асосларининг мажбурий равишда ўқитилиши, «русча савод чиқаришни» ундан кейин қўлга олиш талаби қўйилди. Петицияда мактабларда христиан динининг ўқитилишига узил-кесил қаршилик билдирилди. Қозоқ халқига «*раҳбар бўлгиси келаганларнинг қирғиз (қозоқ – муаллиф) тилини билиши керак*» эканлиги алоҳида атаб ўтилди. Петицияга қозоқ ўлкасида иш-қоғозларни қозоқ тилида юргизиш талаби ҳам киритилди.

Терговлар билан суд ишини таржимонларсиз қозоқ тилида олиб борилишини қонуний равишда тасдиқлаш талаблари қўйилди. Барча котиблар билан хавфсизлик хизмати ходимлари маҳаллий ҳудуддан тайинланиши лозим. Петицияни тузувчилар бошланғич синфларда қозоқ болаларини она тилида ўқитишни талаб қилди.

Фикрингиз зарур!

Петицияда тил масаласининг кўтарилишига нима сабаб бўлди?

Петиция муаллифлари дала халқини суд, терговсиз маъмурий йўл билан сургун қилиш ишларига норозилик билдирди. Дала генерал-губернатори қозоқларни ҳар қандай арзимас масалалар бўйича сургун қилиш ҳуқуқига эга эди. Оила ва никоҳ масалаларини ҳарбий губернатор билан уезд раҳбарларининг хузуридан олиб, яраштирувчи суд хузурига бериш талаб қилинди. Одам ўлими бўлган ҳолатда одамнинг жазога тортилиши билан бир қаторда, қозоқларнинг анъанавий ҳуқуқ қонуни бўйича ҳақ тўлашга талаб билдирилди. Округ судини ёнида мажбурий равишда маслаҳатчилар кенгаши бўлиши кераклиги алоҳида айтиб, кўрсатилди. Шу билан бирга айбланувчининг ҳимоячиси бўлиши, бийлар судининг маҳаллий мустамлакачилик ҳукумат маҳкамаларига эмас, Адлия вазирлиги ҳузурига ўтиши талаб қилинди.

XX асрнинг бошида ер масаласи янада кескинлашди. Шунинг учун петицияларда бу масалага алоҳида эътибор берилди. Чегара чизиғидаги эни 10 чақирим бўлган ҳудудни ва сўнгги 20 йил давомида тортиб олинган ерларни аввалги қонуний эгаларига қайтариб бериш талаб этилди. Қишловлар билан ёзги яйловлар ўзларининг аввалги эгаларининг қўл остида қолиши керак деб кўрсатилди.

Петицияларда қозоқларнинг ўрмон бойликларини эркин фойдаланиш ҳуқуқига оид талаблар ҳам қўйилди. Шу билан бирга қозоқларга уларнинг кўчиб юрадиган ҳудудидаги тузли ва балиқ

етиштириладиган кўллари қайтариб бериш ҳақидаги талаблари ҳам айтилди. Маҳаллий аҳолининг номидан дарё-кўллари ижарага бериш имкониятлари тавсия қилинди. Тушган маблағ халққа озиқ-овқат захирасини йиғиш учун керак деб кўрсатилди.

Шундай қилиб, петицияларда XX асрнинг бошидаги Қозоғистоннинг сиёсий ҳаётидаги энг муҳим ва асосий масалалари аниқ ва қисқа ҳолда тасвирланди.

Подшо ҳукумати қозоқ халқининг фикри билан санашишга мажбур бўлди. Петицияларнинг мазмунини ёзганлар мардлик билан уюшқоқликнинг намунасини кўрсатди. Бироқ подшо ҳукумати петицияларда қўйилган талабларни бажаришга ихлос билдирмади. Петицияда қўйилган талаблар Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига мос келмас эди. Шундай бўлганда ҳам, петициявий ҳаракат ижобий аҳамият касб этди – қозоқлар Россиянинг I ва II Давлат Думаларига депутат бўлиб сайланди.

Фикр-мулоҳаза!

III ва IV Давлат Думаларига қозоқлардан депутатларнинг сайланмаслигининг сабаби нимада деб ўйлайсиз?

Халқ оммасига раҳбарлик қилишда, мустамлакачи ҳукумат маҳкамаларига уюшқоқлик билан петиция йўллашда қозоқ зиёлиларининг олдинги қаторли вакиллари А.Бўкейхон раҳбарлигида алоҳида фаоллик кўрсатди.

Қарқарали петициясининг асосий тармоқлари Алаш партиясининг дастурига киритилди ва Алашўрда ҳукуматининг хизматидан ўз аксини топди.

4. «Алаш» миллий ғоясининг концептуал асослари. Алаш ғоясининг асосий мақсади бўлиб ҳисобланадиган давлатчилик анъанасини қайта тиклаш, миллат тарихини, тилини, маданиятини сақлаш масалалари қозоқ зиёлиларининг шиорига айланди. Шу билан бирга ғарб маданиятига эътибор бера ўтириб, дунёнинг олдинги қаторли давлатларининг тажрибасидаги энг яхши ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ютуқларини қабул қилишни қўллади. Алаш зиёлилари қозоқ давлатини Ғарбий Европа тараққиёти даражасига етказишни мақсад қилди.

Алаш ғоясининг асосий тамойиллари: *биринчидан*, алаш зиёлилари «ер шахсий мулкка ҳам, кўчиб келувчиларга ҳам берилмасин. Ерсиз Ватан йўқ», – деди. *Иккинчидан*, элдаги барча яхшилик халққа хизмат қилиши керак. *Учинчидан*, Қозоғистон Россия империясининг таркибига қўшилишидан бошлаб шаклланган иқтисоднинг хом ашёвий туридан воз кечиб, «қозоқ давлати тўлиғи

билан иқтисодий мустақилликка эришишга ҳаракат қилиши кераклиги» айтилди. *Тўртинчидан*, қозоқ давлатида давлат ташкил қилувчи миллатнинг тил, дин, дин ҳукмронлиги бўлиши керак. *Бешинчидан*, илмга, миллий урф-одатга асосланган қонунга суянган ҳолда, миллий демократик давлат қуриш эди. *Олтинчидан*, қозоқ ерига турли шароитларда келган барча миллат вакиллари учун ўртоқ Ватани Қозоғистонда яшашга барча кафолатлар ва ҳуқуқлари сақланади. Давлат илмга асосланиб, ривожланган давлатларнинг ютуқларини намуна қилиб олиши керак. Дин ишлари давлатдан бўлинган дунёвий бир бутун демократик давлат қуриш эҳтиёжи айтилди.

Алаш ғоясининг асоси – миллий давлат қуриш. Алаш ғоясининг асосий концепцияларининг тўлиқ нусхасини Қарқарали петициясидан, «Алаш» партияси дастуридан ва миллий-демократик ҳаракатнинг йирик вакиллариининг ижод намуналаридан кўра оламиз. Уларнинг ичида Алихан Бўкейхоннинг ижтимоий-сиёсий фикрларининг ўрни ўзгача.

Фикр-мулоҳаза!

Сиз нима деб ўйлайсиз, «Алаш» миллий ғоясини қайта тиклаш эҳтиёжи борми?

5. Алаш ҳаракатининг ғоялари Алихан Бўкейхон ижодида. Алаш ҳаракатининг раҳбари, Алаш партияси ва Алашўрда ҳукуматининг етакчиси – Алихан Бўкейхон бўлди. У туғилган ерининг тарихини чуқур ўрганиб, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошидаги муҳим тарихий воқеаларнинг барчасига фаол иштирок этди. Алаш ғоясининг концепциялари А. Бўкейхоннинг миллий-озодлик ҳаракати, мустамлака эзгисидаги қозоқ жамиятининг аҳволи ҳақидаги изланишлари ва чуқур таҳлилларига оид ишлаб чиқилган. А.Бўкейхон халқ келажагини тахмин қилишда ўтган тарихни таниб-билишлик эҳтиёжи ҳақида шундай деб ёзади: *«Тарих – тузатувчи ва ўргатувчи. Олдиндаги кунларнинг келажагини билишда тарих аниқ қурол бўлади»*. Келажаги зўр эл бўламиз десак, ҳар бир фуқаро миллатнинг тарихи билан унинг сабоқларини билиш эҳтиёжини Алаш раҳбари эслатади: *«Ўзининг тарихини йўқотган юрт, ўзининг тарихини йўқотган халқ қаёққа бориб, қаерда турганлигини, нима қилиб нима қўйганлигини билмайди, келажакнинг қандай бўлишига кўзи етмайди»*.

Алихан Бўкейхон умуммиллий «Қозоқ» газетасини ташкиллаштирувчиларнинг бири сифатида Алаш ғояларини олдинга суриб, миллий тарихни ўқиб-ўрганишнинг аҳамиятини айтиб ўтди.

Қозоқ раҳбари Қозоқ хонлигининг Россия империяси мустамлакасига айланишининг сабабларини аниқлаш учун миллат тарихини чуқур таҳлил қилди. У қозоқларнинг мустақиллигидан айрилишининг асосий сабаби – аввалги давлат бошқарувчиларининг қўл остидаги уруғ-қабилалар билан юзларни бирлаштириб, ташқи мустамлакачилик хавфига қарши отлантира олмаганида деган хулосага келди. У 1913 йилда шундай деб ёзди: «*Аввалги давлат бошқарувчиларининг аксарияти вақти билан кучини ўч олишга, куч кўрсатиш билан зўрлик ва зўравонликка, келишмовчиликларга сарфлади*». У хонлик даврни қайта тиклашнинг натижасиз эканлигини тушунди. Миллат мустақиллигига фақат фаол сиёсий кураш орқалигина эришиш мумкинлигини айтди. Мана шу мақсадда кадет партиясига аъзоликка ўтди. Маҳаллий ўз-ўзини бошқариш маҳкамаларини ривожлантиришнинг эволюцион йўли билан қозоқ давлатчилигини янгилай оламан деган фикрда бўлди.

А.Бўкейхон ўз замонидаги суд ишини юргизишдан кўра қадимги қозоқ даласидаги бийлар судининг адолатлилигини юқори баҳолаб, подшо ҳукуматининг давридаги аҳвол ҳақида шундай деб ёзди: «*Қозоқ русга тобе бўлганидан кейин бий йўқолди. Ким русга яхши кўринса, шу юртни бир қамчи билан ҳайдайдиган бўлди. Қадимги чечан бийлардан келаётган адолатли ҳукмронлик анъанаси порахўр бийлар билан оёқ ости бўлди. Пора бериб, оқни қора, қорани оқ қиладиган кун келди*».

1905 йил А.Бўкейхон Москвада ўтган Россия земствосини минбаридан қозоқ тарихида биринчи бор қондош халқининг йўғини йўқлаб, нутқ сўзлади. А.Бўкейхон Қарқарали петициясини тайёрлашга иштирок этиб, петицияни юқори ҳукуматга топширишда ҳам олдинги қаторда бўлди: «*Омбида генерал Сухотиннинг раҳбарлигида турли ведомстволарнинг чиновниклари бош қўшган*

Ўйлаб кўринг!
 Даствлабки умуммиллий нашрнинг «Қозоқ» деб аталишининг сабаби нимада?

«Қозоқ» газети

Кенгашида қирғизларни (қозоқларни-муаллиф) земство мажлисига (Давлат Думасига-муаллиф) юбормаслик ҳақида... фикр айтилди. Дала аҳолисини сиёсий ҳуқуқидан маҳрум қилишининг уларни қанчалик даражада қаттиқ хафа қилиб, жаҳлини чиқарганлигини эсламаслик мумкин эмас... Энг оддий адолат билан ҳақиқат тўғриликка қарши хиёнат қилишининг, олти миллион қирғизни ҳуқуқсиз оломонга айлантиришининг қандай фаросатли асо-си бўлиши мумкин деган савол тугилади. Шунда қирғизларнинг манфаатларини ким ҳимоя қилади? Агар бизнинг халқимизнинг ҳозирги ўзлари сайлаган вакиллари земство мажлисига иштирок этмайдиган бўлса, унда у халқни мунг-зорини ва у масалаларни тўғри ечишининг йўлларини ўз вакилларидан бошқа ким айтиб, ким тушунтириб бера олади?..»

Алихан Бўкейхон қозоқ халқининг қадимги аждодларининг маконидан айрилишига узил-кесил қарши бўлди. Подшо ҳукуматининг мустамлакачилик кўчириш сиёсатини ошқора қилди. Маҳаллий аҳолига христиан динини мажбурлаб қабул қилдириш сиёсатини айблади. Қозоқ халқини бирлаштириш мақсадида миллат қилиб ташкиллаштирадиган Алаш ғоясини асос қилиб олди. Ўз халқининг ёрқин келажagini олдиндан башорат қилди: «Қозоқ табиатан ақлли ва қобилиятли. Қозоқ халқи келажакда гарб тараққиёти йўлида айтарли ютуқларга эришади», – деган фикр билдирди. Алихан Бўкейхон Европа тараққиёт йўлини қўллайдиган дастлабки қозоқ демократларининг бири бўлди. Унинг ғоявий-сиёсий кўзқарашининг шаклланишига Буюк француз инқилоби зўр таъсир кўрсатди.

Қозоқ-рус муносабатларининг тарихини етук билган А.Бўкейхон ўзининг илмий ижодларида маҳаллий қозоқлар билан кўчиб келувчи руслар ўртасидаги кескинликларни подшо ҳукуматининг адолатсиз ер сиёсатининг натижасидан эканлигини ёзади: «*Ер учун кўчиб келувчилар ва қирғизлар (қозоқлар) ўртасида кураш кучайиб борди. Баъзида оддий ҳол бўлиб кўринган бу кураш шундай ҳам ноқонуний асосда ўрин олиб келган миллий қарама-қаршиликни чуқурлаштирди ва янада кескинлаштирди*».

Қозоқ даласида партия ташкил қилишининг хусусиятлари ҳақида чуқур тушунчага эга Алаш арбоби А.Бўкейхон: «*Яқин келажакда, қирғиз ўртасида шаклланиб келаятган икки сиёсий йўналишга хос икки сиёсий партия қурилиши мумкин. Уларнинг бири миллий-диний аталиб, мақсади – қозоқларни бошқа мусулмонлар би-*

лан бирлаштириш бўлади. Иккинчиси – *гарбий йўналишда*», – деб айтиб ўтди.

У саводли, жуда билимли, фаросатли, ўз замонининг етук онгли фуқароси бўлди. Дала фуқароларининггина эмас, бошқа миллатларнинг ҳам ҳурматига сазовор бўлди. Ўз миллатининг ота тарихини етук ўрганиб, маданияти билан урф-одати, анъаналарига ҳурмат кўрсатишнинг, ўз халқига одил хизмат қилишнинг намунасини кўрсатди. Миллий давлатчиликни қайта тиклаш учун тўхтовсиз кураш олиб борди.

Алихан Бўкейхон халқнинг раҳбари қандай шахс бўлиш кераклигини ўз намунаси билан ёритиб берди. У миллионлаган халқни «Алаш» ҳаракати ғояси атрофида тўплади. Қозоқнинг зиёли фуқароларини ўз Ватани билан халқига одил хизмат қилишга чақирди. Ўзининг: *«ҳаётимнинг сўнггига қадар қозоқ халқига хизмат қиламан»*, – деган фикрига адолатли бўлиб ўтди.

«Алаш» ҳаракати раҳбари Алихан Бўкейхоннинг номи ҳеч қачон унутилмайди. Қозоғистоннинг деярли барча шаҳарларида унинг исми билан кўчалар аталган. Бугунги кунда Қозоғистон Республикасида ўғил болаларга *Алихан* исмини қўйиш жараёни кенг тарқалган. «Алаш» маданий ва тараққиёт институти унинг кўп томли ижодларини чоп этди. Унинг ҳурматига республика миқёсида ва халқаро миқёсда конференциялар ўтказилиб турилади. 2016 йил давлатимизда А.Бўкейхоннинг 150 йиллик юбилей тўйи атаб ўтилди.

1. Миллий нашриётнинг ижтимоий-сиёсий онгни уйғотишдаги роли қандай?
2. Миллий манфаатларни ҳимоя қилишда қандай ҳатти-ҳаракатлар амалга оширилди?
3. Миллат зиёлиларининг қозоқ жамиятида оладиган ўрни қандай?
4. Қозоқ зиёлиларининг ижодий мерослари ижтимоий онгга қандай таъсир кўрсатди?
5. Миллат мафаатларини ҳимоя қилишдаги Алихан Бўкейхоннинг сиёсий раҳбарлик хизмати қандай акс этди?

Алаш (қадимги турк сўзи – бағри-жигарлар, қондошлар, қариндошлар) – қадимги замонда, туркий қабилалар бўлинмаган даврда пайдо бўлган тушунча. Халқнинг афсонасига кўра «Олти алашли» туркий халқлари ташкил қилган қабилаларнинг авлод-аждоди.

Алаш ҳаракати – ХХ асрнинг дастлабки чорагида Россия империясининг мустамлакачилик ҳукмронлик тизимига қарши йўналтирилган миллий-озодлик кураши.

Петиция (лат. *petitio* – сўраш)- жамоавий мурожат (талаб, тилаклар, сўранишлар). Давлат раҳбарига ёки юқори ҳукумат маҳкамасига кўпчилик номидан топшириладиган ёзма ариза.

Алихан Бўкейхон (1866–1937) – XIX ғасрнинг охири – XX асрнинг бошида қозоқ зиёлиларининг, жамият ва давлат арбоблари қаторидаги алоҳида ўринга эга шахс. Таниқли жамоат ва давлат арбоби, миллий-озодлик ва Алаш ҳаракатининг раҳбари, Алашўрда автоном ҳукуматининг раиси, публицист, олим, таржимон.

Ижодий топшириқ.

«XX аср бошида қозоқ миллатининг ижтимоий-сиёсий аҳволи» ва «Алаш» миллий ғоясининг тарихий асослари» мавзусида мақола ёзинг. (*Сўз сони: 150–200*)

Мақола мезонлари:

Кириш (*асосий ўйга қисқача тўхталиб ўтиш*)

Асосий бўлим (*кам деганда 2 далил билан 2 факт келтириш*)

Хулоса (*ўз баҳосини бериш*)

«Қозоқнинг» ёпилиши» таҳририят эслатмаси

Бугун Оренбургдан «Қозоқ» газетаси ёпилди деган телеграмма олдик. Бундан аввал «Қозоқ» бошқармасидаги бир одамдан келган бир хатда шундай сўзлар бор: «Оренбургга большевиклар билан бирга Алиби Жангелдин келди. У Тўрғай вилоятига комиссар бўлиб олиб, «Қозоқ» газетасининг нашрдан чиқай деб турган 220-сонини тўхтатиб қўйди. Жангелдин большевикларни мақтаб, уларга қарши сўз ёзгани учун «Қозоқ» газетасига тишини қайраб ўтирибди. У «Қозоқни» ёпиб қўйиб, унинг ўрнига большевик йўналишидаги янги газета очмоқчи. Жангелдин «Қозоқнинг» нашриётига келиб, «Фуқаронинг» ҳисоб-китобини сўради. У вақтда Байтурсиновлар Оренбургда йўқ эди. Шунинг учун унга ҳисобот берадиган ҳеч ким бўлмади».

Энди мана бугун келган жумбоқ телеграмманинг ечими мана шу.

Алиби Жангелдин дегани таги Тўрғай вилоятининг қозоғи. Бироқ, унинг қозоқдан чиқиб кетганига кўп бўлди. У қозоқ қолиб, ҳатто ислом динидан ҳам безиб, христианликка чўқиниб, қаерда бўлса шу ерда тентираб юрарди. Унинг чўқингандан кейинги фамилияси Степанов. У ўзгаришдан кейин Ислом динига қайта кирдим деб, халқ орасига чиқиб, юртга большевик фикрини таратмоқчи бўлиб юрарди. Энди бу Оренбургда большевиклар ғолиб бўлгандан кейин Тўрғайга комиссар бўлиб, «Қозоқ» газетасини ёпиб ўтирибди.

Жангелдин – Степановнинг ким эканлигини мана шу ёзганимиздан халқнинг ўзи билади.

«Қозоқ» газетаси ёпилди деган хабарни эшитганда ҳар бир Алаш фарзандининг юраги шиг этиб, бели букраяди. Биз бунга ишонамиз. «Қозоқ» газетаси Алашнинг қоронғу замонда йўл кўрсатиб турган шамчироғи, шошган вақтда ақл айтиб турган раҳбари. У қораси ўчган золим ҳукумат замонида Алашнинг кўз ёши билан қанчадан-қанча балолардан қолган эди. Унинг бир томонида ману шундай нотинч замон турганидан кейин халқ «уф» деб нафасини олиб, энди «Қозоққа» деган бало-қазо бир йўлата қурийдди деб турганда бу хабарнинг тўсатдан келиши «мен Алашман» даганнинг жонига қаттиқ озор беради.

«Бирлик байроғи». – 1918. №22. – 20 февраль.

1. «Қозоқ» газетасининг ёпилишига қандай объектив ва субъектив омиллар таъсир кўрсатди?
2. Воқеани маҳаллий қозоқ халқи қандай қабул қилди?

33–34-§

Алаш ҳаракати ва қозоқ инқилобчи-демократларининг сиёсий кўзқарашлари

Ўқиш мақсади:

- ✓ Қозоқ давлатчилигининг ривожланиш йўллари ҳақидаги миллат зиёлиларининг ижтимоий-сиёсий кўзқарашларини солиштириш;
- ✓ Қозоғистондаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланишига тарихий алломаларнинг қўшган ҳиссасини баҳолаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Милиция	Милиция	Милиция	Militia
«Қозоқ» газетаси	«Қазақ» газеті	Газета «Қазақ»	Newspaper «Kazakh»
Ўтинши Алжанов	Отыншы Әлжанов	Отыншы Альжанов	Otyynshy Alzhanov

Мавзуга ўтиш:

1. Қўзингни оч, уйғон қозоқ, қўтар бошни,
Ўтказмай қоронғуда бекор ёшни.
Ер кетди, дин ночорлаб, аҳвол ҳаром бўлиб,
Қозоғим энди ётиш ярамасди!

М. Дулатўғли

«Уйғон қозоқ!» шеърининг ёзилишига нима сабаб бўлди?

1. «Алаш» партиясининг қурилиш тарихи. Алаш ҳаракатининг шаклланиши халқнинг бир неча минг йиллик давлатчилигининг анъанасини модернизациялаш учун кураш йўлидаги энг муҳим давр эди. Қозоқ жамиятининг кўзи очиқ, кўкраги уйғоқ, миллатпарвар фуқаролари миллий ғоя атрофида тўплашди. Бироқ тарих тақозоси билан XX асрнинг 30-йилларининг иккинчи ярми билан 80-йилларнинг охиригача Алаш ҳаракати илмий томондан ўрганилмай унут бўлиб қолаверди, нашр этилган нашриётлар ҳам «миллатчилик-буржуазиячилик» сифатида баҳоланди.

Фикрни давом эттиринг!

Подшо ҳукумати Россияда билим олган қозоқ зиёлиларини мустамкачил ҳукуматга хизмат қилдириш мақсадини кўзда тутган эди. Бироқ...

Алаш зиёлиларининг асосий таркиби Россия империясининг олдинги қаторли ўқув ўринларида билим олган фуқаролар эди. Бу шароит Алаш раҳбарларига идеологик ва шахсий нуқтаи назардан шахс сифатида шаклланишида муҳим аҳамият касб этди. Россия губернияларида ўқиб ва ишлаб юрган вақтда улар сиёсий курашда тажриба орттириб, сиёсий партиялар (эсер, кадет ва бошқалар) қаторига қўшилди. Алаш зиёлилари қозоқ урф-одатлари асосида Ғарбий Европа демократияси тажрибасини фойдаланиб, миллий давлат қуриш ғоясини шиор этиб кўтарди.

Алаш зиёлилари партия қуриш ҳаракатини биринчи рус инқилоби даврида ўйлади, 1905-1907 йиллардаги воқеалар, Биринчи жаҳон уруши, Феврал ва Октябр инқилоблари каби йирик тарихий юзбуришлар қозоқ халқининг ижтимоий-сиёсий онгининг уйғонишига ўзгача туртки, қувват берди. Қозоғистоннинг барча ҳудудларида, Омби, Оренбург, Урал, Семей, Тошкент, Петропавлда социал-демократ ташкилотлар пайдо бўлди. Бу ташкилотлар маҳаллий аҳолининг сиёсий ҳаётга тортилишини тезлатди. Инқилобий ҳаракатларга иштирок этганларни полиция аёвсиз

жазолаб, сургун қилди, қамоққа қамади. Уларнинг орасида қозоқ халқининг таниқли вакиллари бўлди. Масалан, А.Бўкейхоннинг хизмати Россия империяси полициясининг назоратига 1897 йилдан бошлаб олинган эди. Дала генерал-губернаторининг махсус ёрлиғи буйича инқилоб даврида чоп этилган демократия йўналишидаги даврий нашрлар билан адабиётларни таратиш қатъий тақиқланди. Бироқ тез ҳаракатланадиган ва тез мослашувчан дала аҳолиси янги вақт оқими ҳақидаги хабарни тез тарқатди. Бу ҳақида А.Бўкейхон шундай деб ёзди: *«Қозоқларнинг тез ҳаракат қилишининг орқасида манифест қисқа вақт ичиди бутун далага тарқалиб улгурди. Барча ҳудудларда қозоқлар катта ва кичик сеъдларги йигилишди, манифестни ўқиди. Давлат думасига келажакда сайлов юргизиш масалаларини муҳокама қилди. Энг олис бўлислардан қозоқлар шаҳарларга гуруҳ-гуруҳи билан отланди, у ерда ўтаётган шаҳар митингларига иштирок этди. Рус, татар, ўзбек ва қозоқлар қардош бир оилага бирлашди».*

1905 йил декабрда Урал шаҳрида беш вилоятдан келган қозоқ делегатларининг съезди бўлиб ўтди. Ундаги мақсад кадетлар намунаси билан қозоқнинг сиёсий партиясини қуриш эди. Партия 1905 йил 17 октябрдаги II Николай эълон қилган Манифест буйича қозоқ халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиши керак эди.

1906 йил феврал ойида Семей шаҳридаги қозоқларнинг навбатдаги II съезди чақирилди. Шу йили май ойида кадет партиясининг қирғиз бюроси қурилди. Унда қабул қилинган асосий дастурга муҳим тўлиқтиришлар киритилиб, маҳаллий халқнинг кўчиб юриш сиёсатини тўхтатиш, Дала ўлкасига маҳаллий халқнинг мулки ҳуқуқий мавқеини бериш, қозоқ болалари учун миллий мактаблар очиш ва ҳақозо талаблари қўйилди.

Россияда Давлат Думасига сайлашнинг бошланиши, биринчи рус инқилобининг мағлубиятга учраши кадет намунасидаги умуммиллий қозоқ партиясини қуришга тўсқинлик қилди. Партиянинг ишончли ижтимоий таянчи ва қозоқ тилида чиқариладиган нашриёт маҳкамаси ҳам бўлмади. Далаликларнинг сиёсий маданиятининг демократияланиш асоси ҳали ҳам заиф эди. Партиянинг мақсадлари ва мажбуриятлари кенг турда насихатланмагани сабабли ўлка халқи учун тушунарсиз бўлиб қолаверди. Биринчи рус инқилоби аёвсиз босиб-янчилганидан кейин, подшо ҳукумати давлатда қувғин-сургун чо-

Ёдингизга туширинг!

Биринчи рус инқилоби қозоқ халқига қандай таъсир кўрсатган эди?

Ўйлаб кўринг!

Агар қозоқлар сайлаш ҳуқуқидан айрилмай, III ва IV Давлат Думаларига иштирок этганда аҳвол қандай бўлар эди?

раларини амалга оширишга киришди. Подшо ҳукумати қозоқ халқининг вакиллари-ни ҳукумат маҳкамаларига мумкин қадар яқинлаштирмасликка ҳаракат қилди: давлат Думасига сайлаш қонунига ўзгартиришлар киритилиб, подшо ҳукуматининг сиёсатини қўллайдиганларнинг фойдасига ҳал қилинди.

Мана шунинг ўзи қозоқлар ўртасида норозиликлар билан жаҳлнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Маҳаллий халқ вакиллари Россиянинг Давлат Думасига қатнаштиришни мардларча талаб қилди. Ўлканинг барча ҳудуларини тўлиқ қамраб ўтган демократик жараёнлар тўлқини қозоқларнинг петициявий ҳаракатини сезиларли даражада кучайтирди. Подшо ҳукумати халқнинг талабларини тинглашга мажбур бўлди.

1906–1907 йилларда Алаш зиёлиларининг сиёсий фаолликлари натижасида қозоқлар Россия Давлат Думасига қатнашадиган бўлди. Депутатликка сайланган ўлка фуқаролари ўз хизматларини адолатли равишда бажариб, халқининг кўзини очиб, сиёсий онгини уйғотиш йўлида бирқатор яхши ишлар бажарди. Газета босиб чиқаришга ҳаракатлар қилинди. Рус либерал-демократик нашриётларининг саҳифаларида қозоқ зиёлиларининг мақолалари тез-тез чоп этилиб турди. I ва II Давлат Думасида Дала ўлкасининг депутатлари халқнинг манфаатларини ҳимоя қилиб фаол турда иш олиб борди. Давлат Думаси минбарида нутқ сўзлаб, подшо ҳукуматининг ўлкадаги мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ танқид қилди, ер масаласини мардларча кўтариб, аграр ислоҳатларда ўз лойиҳаларини тавсия қилди.

1907 йилдаги реакциячил сайлов қонуни бўйича қозоқлар сайлаш ҳуқуқидан айрилди. Қозоқларга Давлат Думасига ўз вакиллариини сайлашга руҳсат берилмади. Шунинг учун бу шароитда А.Бўкейхон бошчилигида Алаш раҳбарлари мусулмон, кадет фракциялари билан шартномалар тузишга киришди.

Алаш раҳбарлари ҳукумат томонидан қувғинга учраб, қамоққа камалди, каторгаларга юборилди. 1913 йил *«Қозоқ» газетасида* Алаш ҳаракатининг фаол идеологиди М.Дулатўғли: *«1905 йилдан бошлаб бизнинг халқ бошқа халқлар каби эркинлигини, миллий бирдамлигини йўлай бошлади. Мустақилликка интилган шу йиллари Семей вилоятидаги ҳаракат раҳбарлари билан юртни тараққиёт йўлига бошловчи миллат зиёлилари қувғин қилиниб,*

уларнинг бар қатори хибсга олиниб, қамоққа қамалди, бошқалари Сибирга ҳайдалди. Қолганлари ишончсизлар сифатида танилди», – деб ёзди.

Бу инқироз қобилиятсиз ҳукуматга қарши норозилик келтириб чиқариб, 1917 йилдаги феврал инқилобига улашди. Петроград меҳнаткашлари билан солдатларининг қуролли қўзғалони ғалаба билан яқунланди. Подшо ҳукумати қулатилгандан кейин Муваққат ҳукумат Россиядаги барча қонун чиқарувчи ва бажарувчи ҳукуматни ўз қўлига олди. Феврал инқилобининг ғалабасини миллий демократия вакиллари мустамлакачилик зулмдан қутиладиган вақт келди деб қувонч билан қарши олди.

Янги ҳукуматнинг бошқариш усуллари ва сиёсий йўналиши инқилобгача бўлган подшо ҳукуматининг сиёсатини давом эттирди. Муваққат ҳукумат маҳаллий аҳолининг аҳволини ўзгартирмади. Шундай бўлса ҳам бир қатор яхши чора-тадбирларни амалга оширди: қора ва оғир ишларга олинганларни юртга қайтариш, қозоқлардан вилоят комиссарларини тайинлаш, Қозоғистонга юборилган жазо отрядларини ортга қайтариш ва ҳаказо. Миллат зиёлиларининг сиёсий фаоллигининг ортиб боришига вилоят съездлари катта таъсир кўрсатди. 1917 йил 2–8 апрелда Оренбургда қозоқ съезди чақирилди. Бу ерда умумий қозоқ съездини ташкиллаштиришга қарор қабул қилинди. Съезднинг ер масаласини, дин, маданий, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа масалаларни ҳал қилиш учун аҳамияти зўр бўлди. Алаш ҳаракатининг раҳбарлари Қозоғистон ҳудудига келган бошқа этносларнинг тенглигини ҳимоя қилди. Алаш зиёлилари умуммиллий бирлик ва тотувликни сақлаш ва ривожлантиришда бирлаштирувчи кучга айланди.

Қозоқ халқининг манфаатларини ҳимоя қилишда Алаш раҳбарлари фаол сиёсий кураш орқали тинч йўлни танлади. А.Бўкейхон қўлга қурол олиб, қўзғалон кўтариш халқ учун фақат зарар келтиради деган ўй билан доимий ислохатлар орқали мақсадга эришишни режалаштирди.

Бу ғоя халқнинг хабарчисига айланган «Қозоқ» газетасини дунёга келтирди. Газета 1913–1918 йилларда чоп этилиб турди. Миллий зиёлий жамият «Қозоқ» газетаси чоп этилиши билан бирлашган сиёсий кучга айланди. «Қозоқ» газетаси миллий давлатчиликни қайта тиклаш ғоясини барча ҳудудларга тарқатиб, халқнинг миллий онгининг уйғонишига тurtки бўлди. Газета ўз Ватанига содиқ бўлган миллатпарвар фуқароларни тарбиялади.

2. Алаш ҳаракати вакиллари 1916 йилда қозоқларни қора ишларга олишга кўзқарашлари. 1916 йил ёзда қозоқларни миллий-озодлик ҳаракати бошланди. 6 далали вилоятларнинг деярли барчасида уюшмаган турда норозиликлар акс этди. Қўзғалончилар қора меҳнатга олинадиганларнинг рўйхатини тузган бўлис раҳбарларини ўлдиришди. Подшо ҳукумати қўзғалончиларга қарши жазоловчи аскар юборди. Алаш раҳбарлари қуролли қўзғалонга қарши чиқиб, бошқа қон тўкилишига дучор бўлмаслик учун сабр қилишга чақирди.

Ўйлаб кўринг!

Мустақиллик учун курашнинг тинч йўлининг фарқи нимада?

Россия империясининг юқори маҳкамалари билан шартномалар тузиб, халқнинг омон қолишини ўйлаган Алаш раҳбарлари қора ишларга чақиршни (ўт ўриш вақти, кузги донни йиғиб олиш ва бошқалар учун) кейинга қолдира туриб, керакли тайёргарлик ишларини олиб боришни кўзлади.

Халқнинг қуролли қўзғалони Алаш ҳаракати раҳбарларининг ғояларига ва мақсадларига мос келмади. Қозоқ зиёлилари эволюция йўлини танлаб, тинч йўл билан миллий автономияга эришини кўзлади.

Алаш зиёлилари шароитни таҳлил қилиб кўриб, қора ишларга боришга рози бўлишни тавсия қилди. Ундай бўлмаган ҳолда халқ ичига подшонинг жазоловчи аскарлари кириб, халқни қириб ташлашини билди. Вақт кўрсатгандай, қўзғалон давомида қуролсиз халқ ҳукуматнинг жазолаш чора-тадбирларининг қурбони бўлди, минглаб бегуноҳ одамлар ҳалок бўлди, мол-мулкидан айрилди.

Ўйлаб кўринг!

Нима сабабли Алаш вакиллари халққа қора меҳнатга боришни насиҳат қилди?

Алаш вакиллари халққа ҳарбий хизматга боришни, қора ва оғир ишларга иштирок этишини насиҳат қилди.

1916 йил декабрда Алаш элитаси (студентлар, шифокорлар, ўқитувчилар, фельдшерлар, таржимонлар) штаби Минск шаҳрида жойлашган Ғарбий майдоннинг тил меҳнатидаги йигитлар билан учрашди. Улар тил меҳнатида чақирилганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, озиқ-овқат, дори-дармонларини етказиб бериб, қўлдан келган ёрдамни аямадилар.

1917 йил феврал ойида А.Бўкейхон Минскдаги Ғарбий майдоннинг земство ва шаҳар уюшмалари ёнидан очилган мардикорлар бўлимини бошқарди. Бу ҳақида А.Бўкейхон ўзи ҳам ёзади: «У ерда

қозоқ тилини биладиган шифокорнинг ҳам, фельдшернинг ҳам ёрдами жуда зарур». Ғарбий майдоннинг ва империянинг бошқа туманларида умумий 200 минг қозоқ меҳнат қилди.

3. «Алаш» партиясининг қурилиши. Сиёсий партия қурилишининг дастлабки шарты 1917 йилдаги феврал инқилобидан кейин шаклланди. Феврал инқилобини қозоқлар тушунувчанлик билан қарши олди. Инқилоб қозоқларга қон тўкишсиз подшо ҳукумати-нинг зулмидан озодлик олиб келди, ўзини-ўзи бошқариш умиди-ни уйғотди. Мана шундай шароитда миллий элита сиёсий партия қуриш ҳақида қарор қабул қилди.

Кадет партияси қозоқ автономиясининг қурилишига қарши бўлгани учун халқнинг умиди оқланмади. Бу 1917 йилда А.Бўкейхоннинг кадет партиясидан чиқиб кетишига сабаб бўлди. Алаш зиёлилари миллий партия қуришга киришди. Оренбургда 1917 йил июль ойида ўтган I умумқозоқ съездида «Алаш» миллий-сиёсий партияси қурилди. Тўлиқ эмас бўлган тарихий маълумотларга қараганда Алаш партиясининг таркибига 5 мингга яқин одам кирган. Қозоқ зиёлиларининг демократик ғоялари ўз вақтидан ўзиқ эди.

«Алаш» партияси қозоқ жамиятининг асосий масалаларини ҳал қилишга йўналтирилган дастур тайёрлаган биринчи сиёсий ташкилот бўлди. Бу тарихий съездда «Алаш» партияси дастурининг лойиҳаси қабул қилиниб, 1917 йил ноябр ойида «Қозоқ» газетасида чоп этилди. «Алаш» партияси биринчи навбатда миллий сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ривожланишига муҳим масалаларни олға суриб, туғилган ерини сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйди. Қирғиз ерида (Пишкекда) «Алаш» партиясининг бўлимчаси қурилди. Унинг ишларига И.Жайнақов, А.Садиқов, И.Арабаев, Н.Айдарбеков, В.Сооромбаев ва бошқалар фаол иштирок этди.

Большевикларнинг миллатларга тенглик ва эркинлик бериш ҳақидаги ваъдаси миллий ҳудудлардаги халқларга Кенгаш ҳукумати томонига ўтишига ўз таъсирини кўрсатди.

4. «Алаш» партиясининг асосий дастурий мақсадлари. Алаш ҳаракатининг раҳбарлари миллий ва давлат қурилишининг асосий қонуниятларини тайёрлади. «Алаш» партияси дастурининг лойиҳасини А.Бўкейхон бошлаган Алаш ҳаракатининг таниқли вакиллари тайёрлади.

Дастур лойиҳаси 10 бобдан иборат бўлди: давлат тизими, маҳаллий эркинлик, асосий ҳуқуқ, дин иши, ҳукмронлик ва суд,

Тарихий манбалар билан ишлаш!

Дарсликнинг христоматиясида келтирилган «Алаш» партисининг дастури билан танишинг. Дастурда қозоқ давлатчилигини қайта тиклаш қандай акс этган?

юрт ҳимояси, солиқ, меҳнаткашлар, илм-билим ўргатиш, ер масаласи.

«Алаш» партияси дастурида социал-демократ ғоялар аниқ акс этди. Дастурда бепул билим бериш ва тиббий ёрдам кўрсатиш; демократик сайлов, шунинг ичида аёлларнинг тенг ҳуқуқли эканлиги эълон қилиниб, маҳаллий *милиция* ва маъмурий маҳкамалар

қуриш масалалари кўрилди. Алаш вакиллари тайёрлаган партия дастури давлатнинг ҳуқуқий асосий ҳужжати сифатида халқнинг қўллаб-қувватлашига эга бўлди. «Алаш» ғояларининг муҳимлиги ва ҳаётийлигини 1995 йилдаги Мустақил Қозоғистон Конституцияси тасдиқлади.

5. Автономиядан – мустақилликка. А.Бўкейхон ва унинг шериклари 1917–1918 йилларда Қозоқ автономиясини қуришда Қозоқ давлатининг мустақиллигини кўзлади. Бироқ вақтинчалик иттифоқдошлари ва рақиблари билан юргизган мунозараларида у ҳақида очиқ айтмади. Алаш раҳбарлари шаклланган шароитда мустақил давлат бўлиш учун зарур бўлган шартлар ҳали тўлиқ пишиб етилмаганлигини, шунинг учун биринчи навбатда федератив Россия билан Сибир таркибидаги автономия қуриш керак эканлигини яхши тушунишди.

1917 йил «Қозоқ», «Сариарқа», газеталарида чоп этилган «Умумий Сибир съезди» мақоласида Алаш раҳбари миллат зиёлиларининг асосий мақсади ҳақида очиқ турда ёзди: *«Сибир автономияси бўлсин, бизнинг қозоқ миллати вақтинча Сибирга қўшилади... Сибир автономиясининг асосий қонунда қозоқ миллати ҳам ўзга да Сибирни макон қилган юрт автономиясига бўлиниш ҳуқуқларини сақлаш йўли билан вақтинча қўшилади деб ёзилади».*

А. Бўкейхон миллий давлатчиликни қуриш келажакда амалга ошишига тўла ишонч билдирди: *«Тирик бўлсак олдимизда катта тўй. Алашнинг фарзанди бу йўли бўлмаса, яқин орада ўз тизгини ўзида алоҳида давлат бўлади».* Алаш вакилларининг асосий мақсади, энг биринчи навбатда, миллий автонимияга эришиш, ундан кейин тўлиқ мустақил давлат қуриш эди. Алаш қонуниятлари ўз вақтидан олдинда бўлди. Қозоғистон 1920 йилда – автоном республика, 1936 йилда – иттифоқдош республика, 1991 йилда мустақил давлатга айланди. Алаш ғояларининг аниқлигини тарихнинг ўзи далиллаб берди.

6. Алашўрда ҳукуматининг хизмати. «Алаш» партияси жамиятнинг ҳар хил вакилларини бирлашган Алаш ғояси атрофида тўплаштирди.

Қозоқ миллий интеллигенцияси 1917 йил декабрда Оренбург шаҳрида ўтган Иккинчи умумқозоқ съездида қозоқ давлатчилиги ҳақидаги масалани муҳокама қилди. Съезднинг кун тартибидagi муҳим масала – Россия таркибидa миллий автономия, миллий ҳукумат қуриш бўлди.

Съездда Алашўрда миллий-худудий автономия қуриш ҳақида қарор қабул қилинди. Унга: Бўкей Ҷрдаси, Ҷрал, Тўрғай, Ақмола, Семей, Еттисув, Сирдарё вилоятлари, Фарғона, Самарқанд, Амударё бўлимчасининг қозоқ уездлари, Каспий бўйидаги вилоятлар, Олтой губерниялари кирди.

Алашўрда раҳбарлари миллий автономия қуришнинг асосий қонуниятлари сифатида бошқа миллат вакилларининг мафаатлари билан ҳисоблашадиган миллий бирлашишни кўзлади. Съездга Б.Қулманов раҳбарлик қилди. Президиумдан А.Бўкейхон, Х.Досмухаммедов, А.Кенесарин, О.Қарашев ва бошқалар ўрин олди. Ҳукумат таркибига 25 одам кирди. Иккинчи умумқозоқ съездида ҳукуматга 15 одам сайланиб, 10 ўрин ўлкада истеқомат қиладиган бошқа миллат вакилларига берилди. Бу Алашўрда ҳукуматининг демократик қиёфасининг ёрқин намунаси эди.

Съездда вилоят кенгашлари ва комитетлар қурилди. Алашўрда ҳукуматига ижро этувчи ҳукуматни ўз қўлига олиш топширилди. Алашўрда автономиясининг маркази бўлиб Семей шаҳрининг атрофидаги Янги Семей ҳисобланди, кейинчалик Алаш шаҳри деб аталди. Қозоқ автономиясининг раҳбарлигига кўпчилик овоз билан А.Бўкейхон сайланди.

Алашўрда ҳукуматининг бўлимчалари: Фарбий бўлимча-Жимпители қишлоғида (Урал вилояти), Шарқий бўлимча – Семей шаҳрида ва Тўрғай бўлимчаси қурилди. Фарбий бўлимчанинг раҳбарлигига Ж.Дўсмухаммадўғли тайинланди.

7. Алаш ҳарбий бўлимчалари. Алаш милициясини қуриш ҳақидаги расмий ҳужжат Алаш партиясининг дастурига киритилди. Алаш вакиллари учун автономия масаласи қанчалик муҳим

Алашўрда Фарбий бўлимчасининг муҳри

Фикрингиз зарур!

Ҳарбий Кенгаш қуриш
нима учун керак деб ўй-
лайсиз?

бўлса, ана шу давлат тизимининг хавфсизлигини таъминлайдиган миллий армия қуриш диққат марказида бўлди. А.Бўкейхон буни шундай тушунтирди: «*Милиция дегани нима? Милиция –бу миллий армия*».

1918 йилда Фуқаролар уруши кенг этак олди. «Оқлар» билан «Қизиллар» ўртасидаги урушда қозоқ халқи зарар кўрди. Кўп ҳолларда қозоқ овуллари ҳимоясиз қолди. Оддий халқ бир «Оқларнинг», бир «Қизилларнинг» хўрлигига дучор бўлди. Алашўрдаликлар большевизм ғоясини қабул қилмай, оқларнинг ҳукумати билан Урал, Оренбург, Сибир, Семей казак аскарлари томонига ўта бошлади. Дастлаб Алашўрда милиция бўлимчаларининг раҳбарлари казаклардан иборат бўлди.

М. Тинишбаев

1918 йил 11 июнда Алашўрда ҳукуматининг қарори билан Ҳарбий Кенгаш қурилди. Ҳарбий Кенгаш таркибига уч одам кирди. Раиси – Алаш раҳбари А.Бўкейхон, аъзолари – М.Тинишбаев, Х.Ғаббасов бўлиб тасдиқланди. Алашўрданинг 3–5 одамдан иборат бўлган вилоят ва уездларда вақтинчалик кенгашлари қурилди. А.Бўкейхон ҳар бўлисдан 30 одамдан иборат отли милиция бўлинмаларини қуриш ҳақидаги буйруғи ҳар томонга юборилди.

Ҳарбий Кенгашнинг иш маҳкамаси ҳисобланадиган ҳарбий бўлим қурилди. Ҳарбий бўлим раҳбарлигига Хамит Тўхтамишев тайинланди. У Биринчи жаҳон урушига иштирок этган, Сибир кадет корпусининг ва Константинов артиллерия училичасининг битирувчиси эди.

Семейда 1918 йилнинг ўртасидан бошлаб прапорщиклар тайёрлайдиган ҳарбий мактаб очилди. Бу ўқув марказида қозоқлар орасидан саводли, рус тилини эркин ўзлаштирган прапорщиклар (вахмистр) тайёрлади. Ҳаражат етишмовчилиги туфайли Алаш раҳбарлари Самара (Комуч) ва Сибир ҳукумати билан иттифоқ тузиб, адмирал Колчакдан ёрдам олиб турди.

Алашўрда раҳбарлари 40 минг аскардан иборат бўлган 4 отли корпус ва бир отли дивизия қуриш ҳақида қарор қабул қилди. Бироқ режа амалга ошмади. Миллий армияни молиявий томондан таъминлаш аниқ белгиланмади. Офицер ходимлар етишма-

ди. Оқларнинг раҳбарияти қозоқ ҳарбий аскарларига ишонсизлик билан қаради: оқларнинг орасида 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракатни бостиришга фаол иштирок этганлар кўп эди.

Тўғридан-тўғри ҳарбий хизматга чақириш билан маҳаллий уезд кенгаши шуғулланди. Аскарга олинадиган йигитлар қабул қилиш пунктига тўлиқ кийим-кечаги, отлари эса тўлиқ от абзаллари билан етказилиши юклатилди.

Ҳарбий хизматга яроқли 20–35 ёш оралиғидаги йигитларга эркили равишда қабул қилиниши керак бўлди. Алаш милициясига керакли қурол-яроғ, милиция ходимларига маош Алашўрданинг «миллий жамғармаси» ҳисобидан бериш режалаштирилди. Алаш ҳарбий бўлимчаларининг «йигитлари» қатордаги жангчи ва казак даражалари билан тенглаштирилди.

Шарқий бўлимчаси. 1918 йил Семейда биринчи Алаш полки қурилиб, ҳарбий машқлар бажаришга киришди. Бироқ уларга керакли бўлган қурол-яроғ билан кийим –кечак, маблағ етишмовчилига ҳам келиб чиқди.

Вақтинчалик Сибир ҳукуматининг раҳбари адмирал Колчак Алашўрдага ишонсизлик билдириб, Алаш армиясининг қурилишига қаршилик кўрсатди.

Алашўрданинг Ғарбий бўлимчаси. Алашўрданинг Ғарбий бўлимчасида ҳам ҳарбий бўлим қурилди. Мана шунга боғлиқ: «Сариарқа» газетаси шундай деб ёзди: «Алашўрда буруғи бўйича Урал вилоятида 2 минг одамдан иборат қозоқ аскарлари қурилди».

Алашўрданинг Тўрғай бўлимчаси. 1918 йилнинг ёз ойларида Оренбургда Алашўрданинг Тўрғай вилояти бўлими қурилди. Бўлим раиси бўлиб Мирзағали Есболов, аъзоларига Байтурсинўгли, Дулатўгли, Қадирбаевлар тайинланди. Маҳаллий йигитлар милиция қаторига олина бошланди. Самара комитетининг қурилтой мажлисидан қурол-яроғ билан кийим-кечак олинди.

Еттисувдаги Алашўрда бўлимчалари. 1918 йил август ойида

Алашўрда ғарбий аскарларини қуришга қизғин ишлар юргизилди. Алашўрда милициясини қуриш И.Жайнақовга, Ў.Алжановга ва С.Сатилғановга топширилди. Верний билан Лепси шаҳарларида милиция бўлимлари қурилгани ҳақида маълумотлар учрайди. Ў.Алжанов бошчилигида Лепси уездида таркибида 300 аскарлари бор Алаш бўлимчаси қурилди.

Алашўрдаликлари буюк мақсади қозоқ автономиясига қўл етказиш учун секин-аста Кенгаш ҳукумати томонига ўта бошлади.

«Алаш» партиясидан бошқа ўлкада Туркистоннинг диний йўналишдаги «Шура-исломий» ва «Шура-улема» сиёсий ташкилотлари қурилди. Диний ташкилотларнинг таъсири республиканинг жанубий ҳудудларига тарқалди. Қозоғистоннинг катта шаҳарларида эсерлар, кадет ва социал-демократик гуруҳлар ҳаракат қилди.

1917 йилнинг охирида қозоқнинг миллий, демократик йўналишдаги сиёсий ташкилоти «Уч юз» партиясига қурилди. Партия аъзолари ўз ташкилотини «Қозоқнинг социалистик партиясига» деб атади. Партиянинг марказий комитетининг жойлашган ўрни Омби шаҳри бўлиб белгиланди. М.Айтпенев – партиянинг раиси, ўринбосари – К.Тўғисов, аъзолари Ш.Алжанов, А.Досов, И. Кўбенев ва бошқалар бўлди. Кейинчалик партия раҳбарлигига К.Тўғисов сайланди. Таҳририят маҳкамасида «Уч юз» газетаси 1917–1918 йилларда Петропавл шаҳрида нашр қилиниб турди. Партия таркибига зиёли гуруҳ вакиллари билан бирга қозоқ камбағаллари ҳам кирди. «Уч юз» партиясининг дастурида қозоқ халқини ўтроқ ҳаётга кўчириш, уларга чорвачилик билан шуғулланиш учун етарли ер бўлиб бериш, камбағаллар ва гадоларга ёрдам бериш, ўлкада ўқиш-билимни тарқатиш ва ҳаказо масалалар атаб кўрсатилди.

Қозоқнинг демократик-радикал гуруҳларининг манфаатларини ҳимоя қилиб, улар «Алаш» партиясига қарши мафкуравий-сиёсий кураш олиб борди. «Уч юз» партиясига большевикларни қўллаб-қувватлаб, уларга ўлкада Кенгаш ҳукуматини ўрнатишга ёрдам берди. Қозоқ халқининг миллий манфаатларини бошчиликка олгани билан «Уч юзликлар» ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалаларда большевикларнинг таъсирида бўлди. 1918 йилда партия тарқатилди.

Фикрингиз зарур!

Кенгаш ҳукумати Алаш-ўрдалиқларга нима учун кечирим эълон қилди?

8. Кенгаш ҳокимиятининг Алаш вакилларига сиёсий раҳмдиллиги. Фуқаролар уруши даврида Алаш вакиллари оқлар билан бирга бўлди. Кейинчалик Алашўрданинг большевиклар билан муносабатлари ижобий тус ола бошлади. 1919 йилда большевиклар алашўрдалиқларни ўзлари томонга тортиш мақсадида РКФСР БЎИК Алашўрдага раҳмдиллик қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. А.Байтурсинўғли раҳбарлигида алашўрдалиқларнинг Тўрғай бўлимчаси большевиклар томонига ўтди. Секин-аста қозоқларнинг бошқа гуруҳлари ҳам большевиклар томонига ўта бошлади.

Кенгаш ҳукумати ғалаба қозонганидан кейин Алашўрда ҳукуматини тарқатди. Большевиклар қозоқ автономиясини қуриш

ҳақидаги талабни бажаргани билан, табақа кураши ва пролетариат диктатураси асосида 1920 йилда Қирғиз (Қозоқ) АКСР -и қурилди.

1919 йил апрелда БҶИК қарори билан Алашўрда ҳукуматининг аъзоларига кечирим эълон қилиниб, унинг таниқли аъзолари Кенгаш ҳукуматига хазматига тортилди. А.Байтурсинўғли Қирғиз ҳарбий-инқилобий комитети таркибига киритилди. Алашўрдаликлар маъмурий маҳкамаларда, шифокор, адвокат, ўқитувчи сифатида халққа хизматини давом эттираверди. Бироқ бу вақтинча эди. 1921 йил кузда «аввалги алашўрдаликлар орасида контринқилобий ташкилот» аниқланди деган хабар тарқатилди. Алаш вакиллари Қозоғистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидан четлатилиб, А.Бўкейхон, А.Байтурсинўғли, М.Дулатўғли, М.Шоқай ва бошқалар қисувга олинди. М.Шоқай чет элга кетишга мажбур бўлди.

1. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, ўз вилоятларингизда ҳаёт кечирган Алаш ҳаракатининг вакиллари ҳақида айтиб беринг.
2. Алашўрдаликларнинг оқлар билан вақтинчалик иттифоқ қуриб, кейин большевиклар томонига ўтганини қандай тушунтиришга бўлади?
3. Тарихий шахсларнинг ижтимоий-сиёсий онгнинг шаклланишига қўшган ҳиссаларига баҳо бериб, хулоса қилинг.

«Қозоқ» газетаси – 1913–1918 йилларда нашрдан чиқиб турган умуммиллий ҳафталик нашр.

Автономия – бир давлат ҳудудида якка миллатнинг сиёсий томондан ўзини-ўзи бошқариши ва якка ҳукмронлик.

Милиция – жамият мулкани, фуқароларнинг хавфсизлигини, мол-дунёсини ҳимоя қиладиган тартиб сақлайдиган ҳуқуқни ҳимоя қилувчи маҳкама.

Ўтинши Алжанов (1873–1918) – таниқли жамоат арбоби. «Алашўрда» ҳукуматининг вакили, Алаш ғояси учун қўлига қурол олиб курашган.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. GREAT формуласи бўйича Алаш миллий автономиясининг эълон қилинишининг тарихий аҳамиятини таҳлил қилинг.

G (*Groundbreaking*) – аҳамиятли/юз бурши

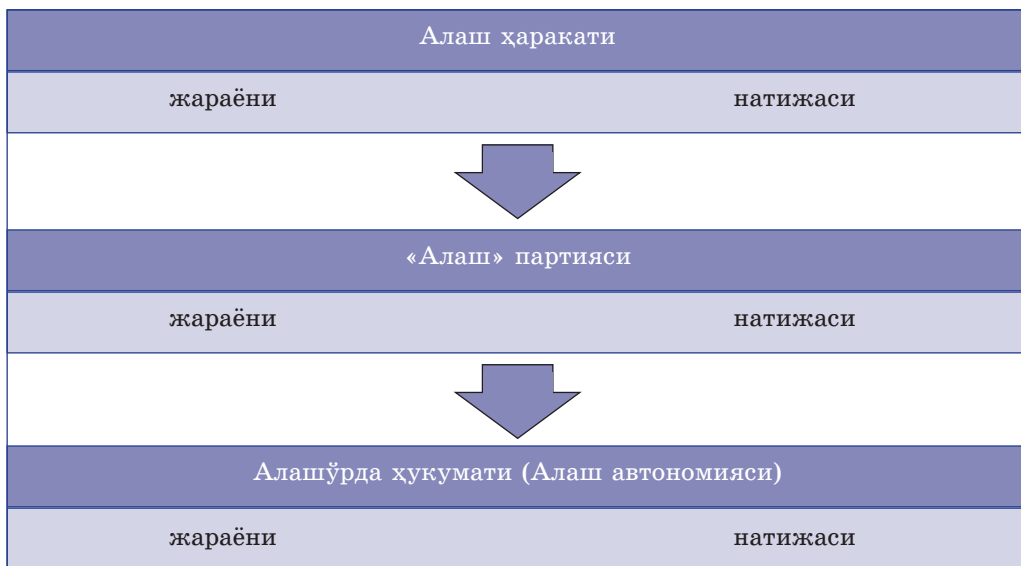
R (*Remembered*) – барчанинг ёдида сақланган

E (*Events*) – кенг таралишга эга воқеа

A (*Affected*) – келажакка таъсир кўрсатган

T (*Terrifying*) – қўрқинчли

2-топшириқ. Берилган чизма бўйича ҳикоя тузинг.

Сакен Сайфуллиннинг «Ахмет Байтурсинўғли эллиқга тўлди» мақоласидан:

«Ахмет Байтурсинўғли оддий одам эмас, ўқимишли одам. Ўқимишлилар ўртасидан чиққан, ўз замонасида подшонинг бузуқ ниятли отарман-чопарманларининг хўрлигига, масхарасига айланган халқнинг номусини ҳимоя қилиб, овозини кўтарган киши. Бошқа ўқимишли мирзолар лавозим излаб юрган вақтда, хўрликка чидаб, қуликка рози бўлиб, уйқудаги қозоқ халқининг номусини ҳимоя қилиб, миллатнинг зорини айтган пошдо даврида биргина Ахмет эди. Қозоқнинг у даврдаги баъзи бир ўқимишлилари губернатор, судларга кучини сотиб, таржимон бўлиб, баъзи бир ўқимишлилари номусини сотиб, лавозим излаб юрганда, Ахмет қозоқ миллатига жонини аямай хизмат қилди. «Қирқ мисол», «Маса» китобларини, «Қозоқ» газетасига редакторлик қилган меҳнатларини ўқиб, Алаш даврини, ундан кейин компартияга кирган вақтига тўлиқ тўхталиб, шундай хулосага келасан: Қандай бўлса ҳам ёзувчи озгина, адабиёти заиф қозоқ жирларига ўқиш ҳамда тил воситалари билан қилган хизмати тоғдек... Эллиқга келган шоирни чин дилдан табриклар, умрининг узоқ бўлишини тилайман».

«Меҳнатчи қозоқ» (1923 йил, 30 январь)

1. А.Байтурсинўғлини халқ маърифатпарвари деб баҳолашга қандай муносабатдасиз?
2. С.Сайфуллин Кенгаш ҳукумати билан партия аъзоси бўла туриб, Ахмет Байтурсинўғли ҳақида мана шундай фикр билдирганини қандай тушунтиришга бўлади?

Саккизинчи боб

«МЭҢГІЛІК ЕЛ» УМУМИЛЛИЙ ҒОЯСИ – XXI АСРДАГИ ҚОЗОҒИСТОН ЖАМИЯТИНИ БИРЛАШТИРУВЧИ АСОС

35–36-§

«Мәңгілік Ел» умуммиллий ғоясининг тарихий асоси

Ўқиш мақсади:

- ✓ «Мәңгілік Ел» умуммиллий ғоясининг тарихий асосларини аниқлаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Ғоя	Идея (ой)	Идея	Idea
Мәңгілік Ел (Абадий давлат)	Мәңгілік Ел	Мәңгілік Ел (Вечная страна)	Mangilik El (Eternal Country)

Мавзуга ўтиш:

«Мәңгілік Ел» – туркий халқларининг донишманди, уч бирдай хоқоннинг маслаҳатчиси бўлган Тўникўк (Туй-уқуқ) асосини солган ғоя...»

Туркишунос, олим Қ.Сартқўжайғли

1. Муаллифнинг бу фикрига оид ўз фикрингизни билдириңг.

1. Миллий ғоянинг аҳамияти. Ватан тажрибаси ва халқаро тажрибалар кўрсатганидай, ўзининг тараққиёт йўлининг ҳар бир даврида **элли** бирлаштиришда миллий **ғоя** муҳим ўрин эгаллаган. Масалан, XX асрнинг бошидаги Алаш ғояси муҳим бўлди.

Кенгаш ҳукумати парчаланганидан кейин элимизда янги жамиятни ўрнатишнинг муҳим бўлаги бўлиши керак бўлган янги миллий ғоя қонуниятларини шакллантиришга ҳаракат қилинди. Коммунистларнинг кенг тарқалган «ёрқин коммунистик келажак қуриш» ғояси социалистик лагернинг ва тоталитар тизимнинг парчаланиши билан ғойиб бўлди. Коммунистик даврдан кейин энди элимизда янги давлат идеологиясини аниқлаш масаласи кун тартибига қўйилди. Ҳар қандай жамият умуммиллий идеологияга муҳтож. Бирлаштирувчи ғоянинг бўлмаслиги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, диний, ва маданий қарама-қаршиликларга олиб келиши мумкин. Халққа ягона ғоя, олдинга қадам босадиган йўналиш керак.

Ёдингизга туширинг!

Алаш миллий ғоясининг асосий концепциялари қандай эди?

Ҳозирги кунда дунёда кенг этак олган экстремизм моддийгина эмас, маънавий манқуртликнинг натижасидан тарқалди. Ёшларга турли секта оқимлари катта хавф туғдирмоқда. Ёлғон диний бирлашмалар панднасиҳат қилиб, ёшларнинг онгини заҳарлаб, кўплаб оилаларнинг бузилишига олиб келади. Баъзи бир диний оқимлар давлатнинг бирдамлиги билан доимийлигига зарар келтиради. Глобаллашув шароитида давлатимиз халқаро муносабатлар тизимида қандай ўрин эгаллайди? Биз қўшниларимиз билан қандай муносабатимиз? Бунинг барчаси умуммиллий ғояга ва унинг мазмунига боғлиқ. Миллий ғоя этник, диний, тиллик наслига, сиёсий кўзқарашига қарамасдан миллий қадриятлар орқали элда барча халқни ўрток мақсад атрофида жамлаштира олади.

А. Кекилбаев

2. Миллий ғоя атрофидаги мунозара. Умуммиллий ҳажмдаги ғоя масаласи мустақил Қозоғистонда XX асрнинг 90-йилларида, айниқса XXI асрнинг бошида кўтарилиб, бир қатор намуналар тавсия қилинди. Миллий ғоя атрофидаги қизгин мунозараларга таниқли олимлар, жамият ва давлат арбоблари: А.Кекилбаев, М.Жолдасбеков, А.Сейдимбек, С.Қасқабосов, А.Байменов, М.Ашимбаев, А.Косиченко, А.Нисанбаев, А.Ғали, М.Қойгелдиев ва бошқалар иштирок этди. Ману шу ғояни аниқлашда турли лойиҳалар билан кўзқарашлар тавсия қилинди.

Миллий ғоя элни ва бутун жамиятни тўплаштирувчи фактор бўлиши шарт. У Қозоғистоннинг жаҳон дунёсига мос киришиб, глобал мураккаб жараёнларга ижобий иштирок этишига шароит яратиши керак. Глобаллашув шароитида миллий ғояни амалга ошириш бутун жамият билан ҳар бир қозоғистонликнинг фойдаси нуқтаи назаридан давлатимизнинг бундан кейинги тараққиётини таъминлаши керак. Миллий ғоя одамзоднинг умумий борлиғидан ажратиб турадиган алоҳида мазмунга эга бўла туриб, жаҳон ҳамжамиятига кириб, унинг тўла ҳуқуқли аъзоси сифатида эълон қилади.

Таниқли ёзувчи А.Кекилбаев миллий ғояни қўлловчи бирлашган қозоқ табиатини ўрганиш ва миллий онгни жонлантиришга алоҳида кўнгил бўлди. Унинг фикрича, энг аввало, мустамлакачил онгдан қутилиб, халқ сонини орттириш учун элимизда бола туғилиши кўрсаткичларини кўтаришимиз керак. Шу билан бирга миллий давлат қуриш, миллий онгни ривожлантириш, қозоқ диаспораси билан ирредентасисининг элга қайтиши, ғарбий демократия билан либерализм ва бошқа масалаларни кўтариб, қозоқ халқининг тарихий-маънавий табиатини кўрсатишга ҳаракат қилди.

ҚР МИА академиги С.Қасқабасов А.Қунанбойўғлининг поэзия ва фалсафасига суяниб, «миллий ғоя» деган сўзни «давлат ғояси» деган маънода тушуниш керак деб тавсия қилади. «Давлат ғоясини» амалга ошириш – мустақилликни сақлаш; миллий онгини ошириш; мувозанатли ташқи ва ички сиёсат; қозоқ халқининг бирдамлиги ва миллий менталитети; давлатимизда истеқомат қиладиган бошқа миллат вакилларининг қозоқ билан ва ўзаро бир-бири билан тотув яшашига ҳаракат қилиши.

3. Элбоши Н.А. Назарбаевнинг таклифлари. Қозоғистоннинг мустақиллигини мустаҳкамлашга давлатимизда истеқомат қиладиган турли миллат ва дин вакилларини бирлаштирадиган миллий ғояни шакллантиришда Элбоши Н.А. Назарбаевнинг меҳнати катта эканлигини айтиб ўтиш зарур. 2001 йилда миллий ғоянинг бешта қонуниятлари тавсия қилинди: 1. Полиэтникали Қозоғистон халқининг тенглиги; 2. Қозоқ халқи – миллат қурувчи, давлат қурувчи этнос; 3. Диний мослик; 4. Қонунга бўйсунадиган фуқароларни тарбиялаш; 5. Ўрта ва кичик тадбиркорликни ривожлантириш.

умумий мунозарага иштирок эта ўтириб, у бошқа муаллифларга ҳам ўз фикрини билдиришга имконият берди. 2014 йилда «Мәңгілік Ел» миллий ғоясининг янги нусхаси тавсия қилинди. Элбоши «Мәңгілік Ел» ғоясини миллий ғоя дея атай ўтириб, барча қозоғистонликларни «Қозоғистон-2050» дастурини амалга ошириш бўйича чора-тадбирларга фаол иштирок этишга чақирди.

Ўйлаб кўринг!

Нима учун «Мәңгілік Ел» ғояси «Қозоғистон–2050» дастури билан бирга тавсия қилинди?

2005 йилда Элбоши Н.А. Назарбаев миллий ғоя сифатида мустақиллик ва фуқароларнинг ҳаёт тарзини кўтариш каби асосий тушунчаларни тавсия қилди. Ундан кейин миллий ғоя сифатида давлатимизнинг индустриал-инновацион ривожланиш дастури белгиланган эди. Элбоши ўз тавсияларида вақтнинг ўзгачалиklarини ҳисобга олиб, оқил бўлди. Ўз навбатида миллий ғояни тайёрлаш тўғрисидаги «Мәңгілік Ел» ғояси халқ орасида ижобий қабул қилиниб, қўллаб-қувватланди. Уни кенг доирада муҳокама қилиб, кўпчиликка тавсия қилиш учун ЕМУтомонидан бир неча йиллардан буён уч тилдаги кўп тиражли «Мәңгілік Ел» журнали чиқарилиб, бир қатор давлатларга тарқатилади.

4. «Мәңгілік Ел» бирлаштирувчи миллий ғоя. Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти Н.А. Назарбаев 2014 йил «Қозоғистон йўли – 2050: бир мақсад, бир муддао, бир келажак» номли

«Мәңгілік Ел» салтанат дарвозаси, Нур-Султон шаҳри

халққа мурожатида янги бирлаштирувчи «Мәңгілік Ел» миллий ғоясини тавсия қилди: *«Бизлар қозоғистонликлар – бир халқмиз! Биз учун ўртоқ тақдир – бу бизнинг, Мәңгілік Ел, лойиқ ва буюк Қозоғистон!»*

«Мәңгілік Ел» – умумқозоғистонлик ўртоқ оиламизнинг миллий ғояси. Отабоболаримизнинг армони. Мустақил тараққиётимизнинг 22 йиллигида барча қозоғистонликларни бирлаштирадиган, давлат келажакининг пойдеворини яратган асосий қадриятларимиз пайдо бўлди.

Ҳақиқатдан, бизнинг қадимги ва абадий еримизда қозоқ халқининг кўп асрлик давлатчилигининг тарихий тажрибаси бор. Мустақилликка эришган Қозоғистон ўзининг миллий давлатчилигини ривожлантириш йўлига тушди. Бу ҳақида тўнғич президент Н.А. Назарбаев шундай дейди: *«Менинг армоним ва бор фикрим Қозоғистоннинг абадий бўлишидир. Шунинг учун «Мәңгілік Ел» деган ғояни тавсия қилдим. «Мәңгілік Ел» бўлиш учун ҳамма нарсани бажариб келмоқдамиз. Қозоғистоннинг энг катта патриоти ҳам, давлатни олдинга бошлайдиган ҳам шулар бўлади деган ишончдаман»,* – деди. Бу ғоянинг бошланиши узоқ тарихга бориб тақалади. Дастлаб VIII асрнинг бошида ҳозирги Монголияда, маркази Ўтикен ҳудудида ота-боболаримиз – ўрта асрлик туркийларнинг тарихи абадийликка ўйиб ёзилиб қолган. «Мәңгілік Ел» ғояси Қозоғистоннинг мустақиллик руҳи билан уйғунлашиб турмоқда. Мустақиллигимизни кўзимизнинг қорачиғидек сақлашимиз лозим, уни сақлаб қолиш анча қийин.

Мана шу қадриятлар орасида биз ҳар доим ғалабага эришдик. Бу ғоя – қозоқ давлатининг асрлар бўйи армон қилган мақсади, мустақиллик йилларидаги вақт синовидан ўтган Қозоғистонлик йўл тажрибаси.

5. Миллий ғоя қабул қилишнинг тарихий аҳамияти. «Мәңгілік Ел» миллий ғоясини қабул қилишнинг тарихий аҳамияти жуда катта. 20 йилдан ортиқ мустақиллик йиллари давомида бизнинг миллий ғоямиз бўлмади. Элбоши барча фуқароларга яқин, турли миллат ва дин вакилларига бирдай ғояни тавсия қилди. У жамият олдида турган дастурий мажбуриятларни амалга оширишда, шунинг ичида дунёдаги 30 ривожланган давлатлар қаторига кириш учун халқни бирлаштиришнинг муҳим қуроли ва қудратли механизми сифатида қабул қилинди.

ҚР нинг Тўнғич Президентининг айтишича: *«Миллий ғоя жамиятнинг ўзида пишиб етилади. Унда сиртдан берилган таъриф бўлмайди».*

Ер кўлами томонидан Қозоғистон жаҳон давлатлари ичида 9-ўринни эгаллайди. Камида кейинги уч минг йилдан ортиқ вақт давомида Қозоқ давлатчилигининг томири, давлатимиз сақ, ғун, туркий, қипчоқ-қозоқ асосларида ҳаёт кечирди. Турли тарихий даврларда давлат тизимлари турлича аталиб келди. Маҳаллий аҳолининг ўзига ҳос тили, антропологик хусусияти, дили, диний

эътиқоди, урф-одатлари, чорвачилик-маданий турлари доимий, ўзгаришларсиз сақланиб келди.

Ҳозирги кунда бутун Ғарбий Европани ёки бешта Францияни қамраб оладиган жуда катта ҳудудни ҳимоя қилиш, фақатгина руҳи баланд, жанговор хусусиятларга эга аҳоли ва кучли идеологияси бор қудратли давлатнинггина қўлидан келади.

«Мەңгілік Ел» миллий ғоясининг асосидаги муҳим умуммиллий 7 қадрият:

Биринчидан, бу – Қозоғистоннинг мустақиллиги билан пойтахти.

Иккинчидан, бу – жамиятимиздаги миллий бирлик, тинчлик билан тотувлик.

Учинчидан, бу – зомонавий жамият ва юқори маънавият.

Тўртинчидан, бу – индустриялаштириш ва инновацияларга асосланган иқтисодий ўсиш.

Бешинчидан, бу – Барчага ўртоқ меҳнат жамияти.

Олтинчидан, бу – тарихнинг, маданият билан тилнинг уйғунлиги.

Еттинчидан, бу – давлатимизнинг миллий хавфсизлиги, умумжаҳон ва ҳудудий масалаларни ҳал этишга жаҳон миқёсида иштирок этиши.

Биз минглаган йилларни ортда қолдириб, тақдир сўқмоқларидан қоқилмай ўтиб, давлатчилигимизни, тилимизни, маданиятимиз билан ёзувимизни сақлаб омон қолдик. Келажакда уни асрлар билан мингйилликлар давомида кўз қорачиғимиздай сақлаб, «Мەңгілік Ел» ғоясини келажакнинг шамчироғи сифатида амал қиладиган бўламиз.

Мана шу туфайли миллий ғоя жамиятнинг муҳим масалаларини ҳал қилишга йўналтирилади. Миллий ғоя миллат билан бирга умр суради. Келажакда давлатимизнинг миллий ғояси замон талабларига боғлиқ ўзгаришлар билан тўлиқтирилиши мумкин, ҳозирги вақтда эса у халқ орасида кенг равишда қўллаб-қувватланмоқда.

?

1. «Миллий ғоя» мазмунини қандай тушунасиш?
2. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, қўшни давлатларда қандай миллий ғоялар бор эканлигини аниқланг.
3. «Мەңгілік Ел» миллий ғоясини амалга оширишда қандай тавсияларингиз бор?

Ғоя – илм, онг, теория юзасидан, логик тузилишни аниқловчи тушунча. Одам онгидаги бирор бир нарсанинг тасвири, шу нарса ҳақидаги билим, тушунча.

Мәңгілік Ел – Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти Н.А. Назарбаевнинг 2014 йилдаги Мактубида тавсия қилган миллий ғоя.

Жолдасбеков Мирзатай Жолдасбекўғли (1937) – давлат ва жамоат арбоби, Қозоғистон халқ ёзувчиси, Қозоғистон Республикасининг давлат мукофотининг лауреати, Қозоғистоннинг Меҳнат Қаҳрамони.

Кекилбаев Абиш (1939–2015) – таниқли давлат ва жамоат арбоби, Қозоғистоннинг халқ ёзувчиси, Қозоғистон Республикасининг Давлат мукофотининг лауреати, Қозоғистоннинг Меҳнат Қаҳрамони.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «Қозоғистон – Абадий давлат!» мавзусида 80–100 сўздан иборат бўлган эссе ёзинг. Таянч сўзлар: *Мустақиллик, миллий ғоя, автономия, «Мәңгілік Ел», тотувлик, келажак.*

2-топшириқ. GROW усулини фойдаланиб, «Мәңгілік Ел» ғоясини таҳлил қилинг.

Goal – мақсади

- Дастурнинг асосий мақсади нимада?
- Нагижасида нимага эришишни хоҳлайсизлар?
- Мақсадга эришиш учун қанча вақт берасизлар?
- Мақсадга эришгандан кейин биз қандай бўламиз?

Reality – амалга оширилиши

- Ҳозирги вақтда нималар амалга оширилмоқда?
- Дастурни амалга оширилишини қандай бошқаришга ёки нималарни ўзгартиришга бўлади?
- Дастурнинг амалга оширилишига қўшимча яна қандай манбалар зарур?

Options – имкониятлари

- Дастурнинг амалга оширилишида қандай ички қарама-қаршиликлар туғилиши мумкин?
- Узоқ муддатли дастурнинг мақсадлар билан қабул қилиниши қандай имкониятлар беради?
- Агар сизда вақт билан моддий қуроллар ва бошқа усуллар етарли бўлса нимани ўзгартирар эдингиз?

Way forward – олдинга қараб ҳаракат қилиш

- Сизларни қандай ҳатти-ҳаракатлар қаноатлантиради?

- Ютуқларни қандай мезонлар билан ўлчайсизлар?
- Олдинга қараб ҳаракат қилиш учун қандай ёрдам керак деб ҳисоблайсиз?

3-топшириқ. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, Ўрта Осиёнинг бошқа давлатларида қандай умуммиллий ғоя бор эканлигини аниқланг. Таққосланг.

«Мەңгілік Ел» – ота-боболаримизнинг минг йиллардан буён келаётган бебаҳо армони. У армон – жаҳон давлатлари билан тенг ҳуқуқда муносабат ўрнатадиган, дунё харитасидан ўйиб ўрин эгаллайдиган Мустақил давлат деб аталиш эди. У армон – турмуш тарзи бақувват, тунини тўғри учган, авлоди келажакка ишонч билан қарайдиган бахтли Эл бўлиш эди. Биз армонларни ҳақиқатга айлантирдик. «Мەңгілік Ел»нинг пойдеворини қурдик.

Мен жамиятда «Қозоқ давлатининг миллий ғояси қандай бўлиши керак?» деган савол тез-тез музокара бўлишини кўриб юрибман. Биз учун келажакимизга йўланма берадиган, миллатни бирлаштириб, буюк мақсадларга етаклайдиган ғоя бор. У – «Мەңгілік Ел» ғояси. Мустақиллик билан бирга халқимиз Абадий Мақсадларига эришди. Биз давлатимизнинг юраги, мустақиллигимизнинг таянчи – Абадий пойтахтимизни қурдик. Қозоқнинг Абадий Умри келажак авлоднинг Абадий Келажакини фаровон этишга бағишланади. Эндиги авлод – Абадий Қозоқнинг Фарзанди. Шундай экан, Қозоқ Давлатининг Миллий Ғояси – «Мەңгілік Ел».

Мустақилликка эришишга қараганда уни сақлаб, ушлаб туриш анча қийин. Бу дунё коинотида умр сурган қанчадан-қанча халқларнинг бошидан ўтган тарихий ҳақиқат. Ўзаро низолар билан ҳар томонга тортган баракасизлик қанчадан-қанча давлатларнинг тақдирига болта чопди. Тирикчиликнинг синовларига бардош бера олмай, ер юзасидан йўқолиб кетган миллатлар қанча. Биз бошқаларнинг хатолигидан ва ўтганларнинг тажрибасидан ўзимизга дарс олишимиз лозим. Бу дарснинг мазмуни биргина – «Мەңгілік Ел» бизнинг ўз қўлимизда. Бунинг учун ўзимизни доимо қамчилаб, ҳамиша олдинга интилишимиз керак. Бойлигимиз ҳам, бахтимиз ҳам бўлган Абадий Мустақиллигимизни кўзнинг қорачиғидек сақлай олишимиз лозим.

«Қозоғистон-2050» – абадий давлатга бошлайдиган энг обрўли, энг мартабали йўл. Мана шу йўлдан адашмайлик, суюкли халқим! Ҳар бир кунимиз байрам, ҳар бир ишимиз барокатли бўлсин! Тараққиётимиз тез, келажакимиз ёрқин бўлсин! Яхши ишлар билан бутун дунёни лол қолдириб, Яшасин, Давлатимиз Абадий!»

Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти Н.А. Назарбаевнинг мактубидан, 2014 йил, 17 январь, Нур-Султон ш.

1. Ғоя нима учун «Мەңгілік Ел» деб аталди?
2. «Мەңгілік Ел» ғоясининг бирлаштирувчи роли қандай?

Ўқиш мақсади:

- ✓ «Мەңгілік Ел» ғоясининг бирлаштирувчи қадриятларининг аҳамиятини аниқлаш;
- ✓ «Мەңгілік Ел – ватанпарварлик актини» ва «Қозоғистонлик бирлик билан бирдамликни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш қонуниятини» ўрғаниш асосида давлатнинг идеология соҳасидаги сиёсатини тушунтириш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Толерантлик	Толеранттылық (төзімділік)	Толерантность	Tolerance
Фотиҳа бериш	Бата беру	Дать благославление	To give ablessing

Мавзуга ўтиш:

1. Қозоғистон жамиятини қандай умуммиллий қадриятлар бирлаштиради?

1. «Мەңгілік Ел» ғояси Қозоғистон жамиятини бирлаштирувчи қадрият. Ҳозирги кунда Қозоғистонда ноёб қадриятлар шаклланиб, умуммиллий маънога эга бўлди. Уларнинг қаторида этнослараро келишув, очиқлик, катталарни ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, ўзаро ёрдам бериш, одоб билан камтарлик ва бошқалар муҳим ўрин эгаллайди.

Тинчлик ва тотувликда ҳаёт кечиришга интилиш қозоқ халқининг бебаҳо фазилатларидан бири эканлиги маълум. Қозоғистоннинг кўп миллатли халқининг тотувлиги ва бирдамлиги, ўзаро бир-бирларини ҳурмат қилиши – давлатимизнинг асосий бойлиги. Бугунги кунда Қозоғистон – тинчлик ва тотувлик сақланган, турли хил миллат вакиллари ўзаро келишиб умр сураётган бирлашган давлат.

Қозоғистонлик бирдамлик ва бирликни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш. 2015 йил Қозоғистон Республикаси Президенти

денти Ёрлиғи билан «Қозоғистонлик бирдамлик ва бирликни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш концепцияси» тасдиқланди. Қозоғистонлик бирдамлик ва бирликни маданий, энтос, тил ва дин хилма-хиллигига асосланган умуммиллий қадриятлар ташкил қилади. У ҳар бир фуқаролик ва этнослик келиб чиқишига қарамасдан ўзининг тақдири ва келажагини Қозоғистон билан боғлашга асосланади. Ўртоқ тарихимиз, бугунги турмушимиз, келажакка деган жавобгарчилигимиз жамиятни бирдамликка бошлайди. Концепция бўйича фуқаровий қонуниятлар, уч тилилик каби қадриятга алоҳида эътибор берилди.

«Мەңгілік Ел» ғоясининг асосий мазмуни етти қадриятдан иборат. 1991 йил эришган мустақилигимиз барча қозоғистонликларни бирлаштирадиган оммавий келишувнинг асосий қадрияти бўлиб ҳисобланади.

ЕХТ саммити. 2010 йил. Нур-Султон шаҳри

Бугунги кунда миллий ғуруримиз Нур-Султон шахри нафақат республикамизда, балки Евросиё қуриқлигининг сиёсий, маданий ва маънавий марказига айланди. 2010 йил Нур-Султон шахрида ЕХТ саммити бўлиб ўтди, бутун жаҳон ва анъанавий динлар фаолларининг съездларини, қозоқларнинг бутун жаҳон қурилтойини ўтказиш анъанага айланган. 2017 йилда ЭКСПО халқаро кўргазмаси ўтказилди.

«Мөңгілік Ел» умуммиллий ғоясида жамиятдаги миллий бирликни сақлаш, шу билан бирга тотувлик ва келишувни янада мустаҳкамлаш режаси акс этган. Шу билан бир қаторда, индустријаштириш ва инновацияларга асосланган иқтисодий ўсишга, турмуш тарзини яхшилашга йўналтирилган барчага ўртоқ меҳнат жамиятини ўрнатишга, республикамизда истеъқомат қиладиган барча миллатларнинг тилларини ривожлантиришга шароит яратиш ва миллий хавфсизлик масаласига катта эътибор берилди.

Умуммиллий ғоя шу билан бир қаторда миллий хавфсизликни таъминлашга ва Қозоғистоннинг умумий жаҳон масалаларини ечишга иштирок этишига йўналтирилган. Давлатимиз пойтахтида иқтисодий ва маънавий келишув форумларининг ўтиши Қозоғистон мана шу қадамларни самарали амалга ошириб келаётганлигининг далили.

2. Қозоғистон аҳолисининг очиқ-ойдинлиги ва ёрқин хулқ-атвори. Раҳмдиллик, одамгарчилик, меҳрибонлик, очиқ кўнгилик, сабрлиликл каби фазилатлар Буюк Далани макон қилган қозоқ халқининг миллий табиатида алоҳида акс этган. Қозоқ халқининг асрлар давомида тўплаган урф-одатлари билан маданий қадриятлари тинчлик билан мустақилликни сақлаб қолишига имконият бериб келмоқда. Ш.Валиханов: *«Қозоқлар – дунёдаги энг меҳрибон халқ»*, – деб ёзади. Қозоқларнинг авлод-аждодлари қипчоқлар, ўрта асрлардаги туркий қабилалар, ғунлар ва саклар раҳмдиллик, меҳрибонлик, одамгарчилик фазилатлари билан ажралиб турди. Эркинлик, ажойиб жанговор фазилати, анъанавий мол чорвачилиги, бепоён даласи одамларнинг одамгарчилик фазилатларини шакллантирди. Буюк сакларнинг ҳам табиати ана шундай бўлган. Ғунларнинг кучли ва мард бўлишининг сабабларидан бири уларнинг сабрлилиги, ҳатто бошқа дин вакиллари ва қулларга ҳам меҳрибончилик қилишидир.

Миллатимизнинг хулқ-атворидаги асрлар давомида шаклланган катталарни ҳурмат қилиш, ўз сўзига жавоб бериш, аёлни ҳурмат

Ўйлаб кўринг!

Далаликлар хулқ-атворининг шаклланишига табиий омилларнинг қандай таъсири бор?

Фикр-мулоҳаза

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ўз ватанига кўчиб кетган бошқа миллат вакиллари нима учун Қозоғистонга қайта кўчиб келди?

Фикрингиз зарур!

Ҳозирги кунда катталарга ҳурмат кўрсатиш одоби қандай даражада сақланган?

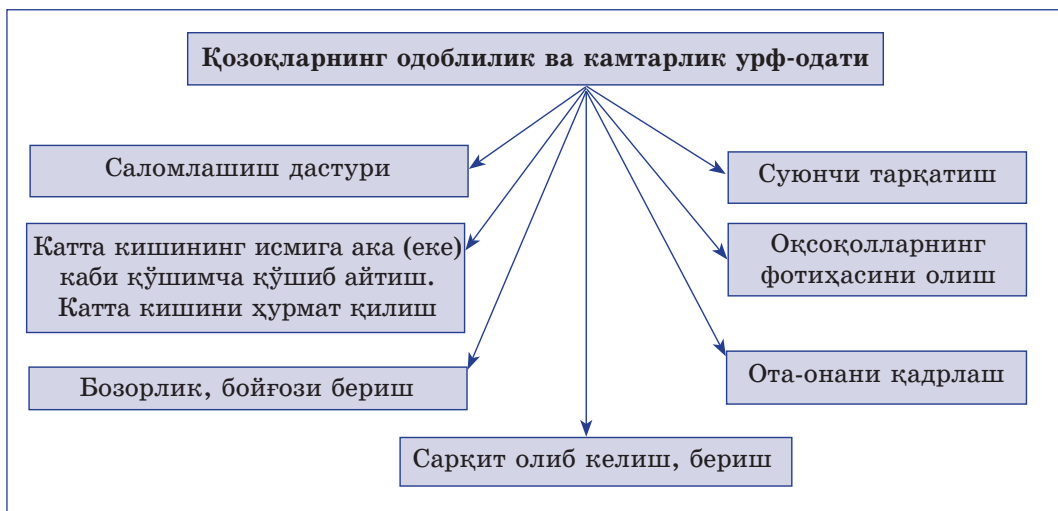
қилиш каби фазилатлар қадриятларимизнинг юксак пойдевори бўлиб ҳисобланади.

Турли миллат вакиллари қозоқ ерига турли шароитларга боғлиқ кўчиб келиш натижасида жойлашган. Европа миллатининг вакиллари қозоқ халқи билан яқин муносабатда бўлиб, қозоқ тили ва маданиятини ўрганишга ҳаракат қилди. Мустақиллик йилларида ўз ватанларига кўчиб кетган немис, рус украин миллатларининг вакиллари орасидан ўз ватанига айланган Қозоғистонга қайта кўчиб келиш ҳолатлари ҳам аниқланган.

3. Ёши катталарни ҳурмат қилиш. Дастурли қозоқ жамиятида ёши катта одамларни ҳурмат қилиш фазилати қадимдан бор. Ундай ҳурмат ёши катта инсоннинг қайси уруғдан, қайси юздан ва қайси миллатдан эканлигига қарамай кўрсатилган. Улар барча маросимларда, тўй ва йиғинларда ҳурматли ўринларга, тўрага чиқарилган. Йиғилишларда улар муҳим рол ўйнади. Ёшлар уларнинг айтган сўзларини ҳеч икки қиламай бажардилар. Ёш йигит учун катта товоқдан оқсоқолнинг ўз қўлидан таом ёйиши энг катта мукофотнинг белгиси бўлиб ҳисобланган. Кичик ука катта аканинг руҳсатисиз ҳеч қачон ўз бошимчалик билан дастурхон атрофига ўтирмас эди.

Ёш одамнинг катта ёшдаги одамнинг олдини кесиб ўтиши тарбиясизлик деб ҳисобланган. Бу қоида аёл одамнинг йигит кишини олдини кесиб ўтишига ҳам таалуқли бўлди. Ёши кичкиналарнинг ёши катта одамларга баланд овозда гапириши энг катта тартибсизлик деб ҳисобланиб, бунга умуман руҳсат берилмади.

Ёшлар катталарнинг йўлини ҳеч қачон кесиб ўтмаган. Икки қозоқ учрашган вақтда ёши кичкинаси ёши каттасига биринчи бўлиб салом беради. Оқсоқолларнинг отини тизгинлаш тўғридан-тўғри ёшларнинг вазифаси бўлди. Ёшлар узоқ сафарга чиқишдан аввал ёки оила қуришдан аввал ёши улуғ оқсоқолларнинг олди-дан ўтиб, оқ *фотиҳасини* олган. Қонун бузиб, ножўя ҳаракатлар қилгани учун оқсоқоллар «тескари фотиҳа» беришди. Бу жазонинг энг оғир тури бўлиб ҳисобланди. Ер масаласи, есир масаласи, уруғлар ўртасида бўлиб турган мураккаб дов-жанжалларни ҳал

қилишга қишлоқ оқсоқоллари ёки бўлмаса уруғнинг, қишлоқнинг обрўли одамлари аралашган. Катталарни ҳурмат қилиш ҳар қандай шароитда амалга оширилган. Овчиликка чиққан вақтда ёш овчи ўлжасини ўзи билан бирга овчиликка чиққан одамларнинг орасидаги ёши каттасининг қўнжиги бойлаган.

Дала аҳолисига хос одобилик ва камтарликнинг бир намунаси – катта кишининг исмига «ака» ёки «еке» каби қўшимчаларни қўшиб айтиш. Масалан: Дайир – *Даке*, Қазбек – *Қазеке*, Ертас – *Ереке* каби айтилади. Ёшлар ёши катта одамларни ўз номи билан атамай, жамиятдаги хизмати ва лавозими билан атади: *Бий-ога*, *Ботир-ога*, *Бўлис-ога* ва ҳаказо.

Учинчи мингйилликнинг бошида ёши катта кишиларни ҳурмат қилиш дастури қон-қонимизгача сингган фазилат сифатида кўп миллатли Қозоғистон давлатимизда ҳозирги кунга қадар сақланиб, миллий қадриятларимизнинг бири бўлиб ҳисобланади. Қозоқ учун катталарга ҳурмат кўрсатиш – ёзилмаган қонун.

4. Буюк Дала аҳолисининг меҳмондўстлик фазилати. Буюк дала аҳолисига анъанавий меҳмондўстлик қадимдан хос. Уларнинг бу фазилатлари кўп асрлар давомида шаклланган.

Қорқит васиятларининг қайси даврда бўлмасин эксирмайдиган бебаҳо бойлик бўлиб ҳисобланадиган сўзларида меҳмондўстлик фазилатини қатъий ушлашга кўрсатма беради: «*Меҳмони йўқ қора уйдан ёмон бўлган туз ортиқ*». Қозоқ халқи мол-дунёнинг орқасида меҳмонга текин дастурхон ёзиб, меҳмондўстлиги билан дунёни тан

Қозоқлар. XVIII–XIX аср.

М.В. Горелик

олдирган юрт. Меҳмон оши – қозоқнинг бўлинмаган одати. Оддий меҳмонни ҳатто кучли ҳукмдорлар ҳам хафа қилмай, меҳмон қилиб, ғамхўрлик кўрсатган.

XIX асрнинг охирида Россия тадқиқотчиси Виктор фон Герн шундай деб ёзди: *«Умуман олганда қозоқлар мана шу вақтга қадар илиқ истараси, раҳмдиллиги, оқкўнгиллилиги ва меҳмондўстлик фазилати билан лол қолдиради. Бунинг ўзи уларнинг суюқларига сингиб кетган қадимдан келаётган бебаҳо фазилат».*

Уйга келган меҳмон ҳар доим уй эгасининг ҳимояси ва ғамхўрлигида бўлади. XIX асрда Қозоғистонда бўлган немис тадқиқотчиларининг бири Ф. фон Хелльвальд ҳам шундай деб ёзади: *«Қирғиз-қайсақлар (қозоқлар – муаллиф) мумкин қадар меҳмондўст ва раҳмдил бўлиб келади. Уларнинг кийгиз уйларига кириб жойлашган ҳар қандай бегона одамнинг ўзимни бировлар тўнаб ёки ўлтириб кетадими деб хавотир қилмай, таъвишсиз бемалол ухлайверишига бўлади».*

Изланинг!

Ҳозирги қозоқ жамиятида меҳмондўстлик фазилати сақланганми?

Қозоқ халқининг меҳмондўстлик фазилати ва дастури қозоқ ерида бўлган чет эллик саёҳатчилар, олимлар билан хизмат юзасидан келган одамларни лол қолдирган. Француз тадқиқотчиси Ш.Е. Ужвальд де Мезе-Ковезд Буюк Дала аҳолисининг ажойиб фазилати ҳақида шундай дейди: *«Одамгарчилик фазилатлари бўйича қозоқ оқ кўнгилли, ақлли, одил ва меҳмондўст бўлиб келади. Улар чет элликларни зўр меҳмондўстлик билан кутишади».* XIX асрнинг охирида инглиз кон ўринларининг акционерлик жамиятида хизмат қилган америкалик инженер Э.Нельсон-Фелл қозоқларнинг меҳмондўстлиги ҳақида илиқ фикрларини билдиради: *«Бу ажойиб қонун, унга барча амал қилади. Бошқа қонунлар билан урф-одатлар бузилса ҳам, бу қонун бузилмайди».*

Қозоқ *«Қирқнинг бири – Хизр»* дейди. Меҳмон билан биргалликда эргашиб қут-барақа келади. Далаликларда уйига келган одамга албатта текин *меҳмон оши*ни бериш, унга қулай ўрин-жой солиб, тунатиб юбориш урф-одати қадимдан шаклланган. Қут-

маган жойдан келиб қоладиган меҳмонни қозоқ *Худойи меҳмон* деб, унга алоҳида ҳурмат кўрсатган. Агар уй эгаси меҳмонга ундай ҳурмат кўрсатишнинг анъанавий урф-одатидан бош тортса, ҳалиги бегона йўловчи уй эгасининг устидан бийга бориб, шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Бий бўлса меҳмондўстлик урф-одатини бузган уй эгасига от-тўн жаримасини (*от-тўн ёки от ёки чапон ҳажмида солинадиган жарима* – муаллиф) солар эди. Одатда бундай ёқимсиз воқеалар қозоқлар орасида жуда кам учраган. Бундай жарима тури ҳақида **А.Гейне** ҳам ёзган: «*Ҳар бир йўлловчини имкон қадар меҳмон қилади. Уй ичига киргизмаган ва меҳмон ошини бермаган уй эгаси от ва чапон турида жарима тўлаши зарур эди*». Бемаҳал меҳмонга маҳмон ошини бермаган одамни от-тўн айбга кесилган, бундай одамни атрофидаги эл-юрт ҳам ҳурмат қилмайдиган бўлди.

Қозоқлардан қадимдан келаётган урф-одатнинг бири – *таомга оғиз тегиш*. Уйга кирган ҳар қандай одамни таомдан оғиз теккизмагунча, фотиҳасини олмай кетказмас эди. Қозоқ даласига сургун қилинган поляк ёзувчиси А. Янушкевичнинг қозоқларнинг меҳмондўстлиги ҳақида: «*Агар экватор чизиги бўйлаб фақат қозоқ овуллари макон қилиб ўтирган бўлса, мен ер шарини бир тийин пул сарфламай айланиб чиққан бўлар эдим*» деган сўзи жуда тўғри айтилаган.

Бу анъана одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни мустаҳкамлаб, умуман олганда жамиятнинг бирлигини мустаҳкамлаган. Қозоқларнинг меҳмондўстлиги аввалги КСРИ нинг миллионлаган фуқароларини сиёсий қувғин-сургин, оммавий депортация ва эвакуация йилларида очарчиликдан ва қийинчилақлардан омон сақлаб қолди. Бу томондан қозоқлар бошқаларга қараганда устун бўлди.

5. Одоблилик билан камтарлик урф-одати. Дала аҳолисига хос одоблилик ва камтарлик оила тарбиясидан бошланади. Бу фазилатлар одам боласининг бўйида тугайдиган бўлса, бу жамиятнинг маънавий инқирозига олиб келади. Ватан оиладан бошланишини доно халқимиз чуқур англаб, ҳар доим ёдида сақлаб келган. Бизнинг ота-боболаримизнинг асрлар давомида сақлаб келаётган миллий қадриятларимизнинг бири бўлиб ҳисобланадиган одоблилик, ҳурмат, камтарлик эканлигини ёддан чиқармаслигимиз керак. Бу қадим замонлардан халқимизнинг суягига сингган фазилатларнинг бири бўлиб ҳисобланади.

Фикрингизни билдиринг

Ҳозирги қозоқ жамиятида ёш келинчаклар қуёвининг яқин қариндош-уруғларининг исмини атамаслик урф-одатини сақлайдими?

Қозоқларнинг урф-одатларига кўра каттани исми билан атамайди. Ёши кичиклар катталарни ёки бегона танитайдиган кишига «Сиз» деб ҳурмат қилиб атайди: «ога», «огатой», «кўке», «янга». Кичик каттани ҳурмат қилса, катта ўз навбатида кичикнинг кичиклигини ҳурмат қилиши – халқимизнинг қонига син-

гиб кетган афзал одат.

Ёш келинчаклар йигит кишини ўзгача ҳурмат қилишининг белгиси сифатида қуёвининг яқин қариндошларининг исмини айтиб чақирмаган. Қуёвининг ота онасини *қайнота*, *қайнона* деб ҳурмат қилишган. Қуёвининг укалари ва сингилларини *чироқ*, *ёруғ*, *ойнам*, *гулим*, *жигарим* деб эркалатиб исм қўйган, бошқа қариндош-уруғларига ҳам ўзларига ярашадигандек қилиб исм ўйлаб топган.

Қозоқлар хомиладор аёл билан ёши катта одамнинг олдини кесиб ўтишни одобсизлик деб ҳисоблаган. Келинлар отасининг, қайин акаларининг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилган. Оила бошлиғи уйда йўқ вақтида катта йигит кишининг, яқин қариндош-уруғи бўлмаса, уйга киришига руҳсат бермаган. Қозоқлар уйга киришидан аввал ҳар доим қурол-яроғини ташқарида қолдирган. Хоннинг олдида қамчи ушлаб киришга ҳам бўлмаган.

Қишлоқ оқсоқоллари овқат вақтида катта товоқдан ёши кичикларга *ошатиш* (*овқат едириш*) қилар эди.

Дала аҳолиси бир-бирига қувончли хабарни «*Суюнчи!*» деб етказиш урф-одати бўлган. Қувончли хабарни етказган одамга илиқ сўзларини айтиб, совға берган. «Суюнчи» деб чақалоқ дунёга келганда, йигит киши ҳарбий хизматдан эсон-омон қайтиб келаганда ва бошқа яна ҳар қандай қувончли хабарларни айтади.

«*Ботирдан – совға, овчидан сиралғи*», – дейди қозоқ халқи. *Совға* деб ёвга ҳужум қилган ботирнинг ҳужум ўлжасидан олинадиган нарсани айтади. Масалан, қозоқ-жўнғор урушларида узоқ ҳарбий юришлардан ўлжа билан келган ботирлар қариндош-уруғларига совға сифатида мол, тақинчоқ буюмлар ва бошқа нарсалар берган. Ўлжа билан келаётган овчидан *сиралғи* сўралган. Овчилар сиралғининг сўзини ерга ташламай, ҳоҳлаган нарсасини берган.

Мана шу урф-одатларнинг барчаси Қозоғистон халқининг бирдамлигини сақлаб қолишга имконият бериб, илиқ муносабат

ўрнатди, жамиятдаги руҳий-психологик аҳволни сезиларли даражада ижобий томонга ўзгартирди.

6. Қозоқларнинг ўзаро ёрдам тўғрисидаги урф-одат қоидалари. Буюк Дала элида ўзаро ёрдам, ҳар қандай ёрдамга муҳтож одамларга қўл учини бериш анъанаси азалдан давом этиб келаётган урф-одатлар ҳисобланади. Халқ оммаси ичида бундай ёрдамнинг бўлиши, қозоқ жамиятида гадоларнинг бўлмаслигига ўз таъсирини кўрсатди. Қозоқ халқи бирдамлигининг орқасида яқинлари билан қариндош-уруғларига жонкуярлик билан ёрдам бериб келди.

Қозоқ халқида тўсатдан уйи ёниб кетган ёки душман ҳужумидан, аёвсиз қишнинг қийинчиликларидан, сув тошқинидан, очарчиликдан зарар кўрган оилаларга қишлоқдош ёки қариндош-уруғларига ёпирилиб ёрдам берар эди. Улар зарар кўрган фуқароларнинг олдига имкон қадар мол қўшиб берган, кийим-кечак, кўрпа-тўшак томонидан ёрдам беради, бошларига бошпана қуришга ёрдамлашади. Бунинг ўзи зарар кўриб, қийналган қариндошига жонкуярликнинг, ғамхўр бўлишликнинг намунаси эди. Имконияти бўла туриб, ёрдам беришдан бош тортган қариндош-уруғ уруғ ичидан қувилиб, узоқлаштирилган. Бундай жазога маҳкум этилганлар ўз уруғлари томонидан ҳеч қандай яхшилик ва ғамхўрликка умид қила олмайди.

Қозоқ даласида *юртчилик* деган урф-одат ҳам кенг тарқалган. Унинг маъноси белгили бир сабаблар билан қарзга ботган ва уни тўлашга имконияти йўқ қариндош одамга бағри-жигарларнинг ёрдам бериб, қарзидан қутилишига ёрдамлашиши бўлиб саналади. Бундай ёрдам қишлоқ оқсоқолларининг қарорига кўра кўрсатилади. Қозоқларнинг бирдамлигининг, ўз бағри-жигарларига жонкуярлик билан ёрдам беришининг яна бир намунаси мана шундай.

Дала аҳолисининг анъанавий урф-одатларининг бири – *ҳашар*. Унда қишлоқ аҳолиси ҳеч қандай ҳақ олмасдан, биргаликда бировнинг белгили бир ишини битириб беради. Масалан, улар бировларнинг қишки бошпанасини ёки мол қўрасини солиб беришга, шу билан бирга қудуғини қазиб беришга биргаликда ёрдам беради. Ҳашар бир қишлоқда истеъжомат қиладиган қишлоқдошлар ва қариндош-уруғларнинг тотувлиги билан бирдамлигининг намунаси бўлиб топилади. Ҳашар чақирилганда унга бормай қолишлик одобсизлик саналади. Қозоқлар XX асрнинг бошида мана шу урф-

Ўйлаб кўринг!

Ўзингиз яшайдиган ҳудудда «ҳашар», «юртчилик» анъаналари акс этадими?

одатни фойдаланиб, кўплаган жойларда замонавий мактаблар ва масжидлар солди.

Ҳар бир қозоқ қайғули шароитга дуч келган одамга ёрдам қўлини чўзишга, қийналган одамнинг илтимосини бажаришга, чанқаган одамга сув бериши зарур. Уруғдош одамлар ўғирлаган ёки йўқолган молни биргаликда излашган. Дала аҳолиси жуда мухтож, кейинга қолдиришга бўлмайдиган, дарҳол бажариш эҳтиёжи пайдо бўлган вақтда, дуч келган қозоқнинг йилқи уйиридан от ушлаб, миниб кетаверишга ҳуқуқли бўлди. Бу учун от эгасидан руҳсат сўраш зарурияти бўлмади. Бундай шароитда улов беришдан бош тортган одамга от чапон (от-тўн) жаримаси солинган ва у ҳақида жамиятда ёқимсиз фикр шаклланган.

Шундай қилиб минглаган йилларга давом этган тарихимизда миллий бир анъана ва урф-одат шаклланди. Бу қадриятлар «Менгилік ел» ғоясида халқнинг тотувлиги ва бирдамлигини мустаҳкамлашга катта таъсир кўрсатди.

1. «Далаликларнинг ёзилмаган қонунлари» иборасини қандай тушунасиз?
2. Ёши катталарга ҳурмат кўрсатиш ҳақида қандай ибратли сўзлар ва мақол-маталлар биласизлар?
3. Қадимги урф-одатлар вақт ўтиши билан ўзгаришга учрадилми?

Толерантлик (лат. *tolerantia* – тўзимлик, бардошлик) – бошқа ўйга, кўзқарашга, ишонч-эътиқодга, ҳатти-ҳаракатга, урф-одатга, сезим-куйга, ғояларга бардошли бўлиш, юмшоқлик кўрсата олиш фазилати.

Ҳашар – бирлашиб ишлашга ёрдамга чақириш.

Фотиҳа бериш – яхши тилак билдириш.

Гейнс Александр Константинович (1834–1892) – Россия тадқиқотчиси, саёҳатчи, этнограф.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «КСРИ ҳукмронлиги халқларнинг бирдамлигини йўқ қилиш мақсадида миллий сиёсатни қатъий равишда юргизди. Шунинг натижасида урф-одатларимиз билан анъаналаримиздан айрилиб қолдик». Берилган фикрга оид ўйингизни ПТМН формуласи орқали билдиринглар.

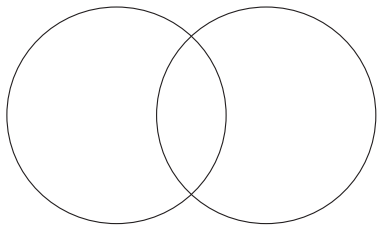
П – позиция (*Мен шундай деб ўйлайман...*)

Т – тушунтириш (*Сабаби...*)

М – мисол (*Мен бунни қуйидаги мисоллар билан далиллай оламан...*)

Н – натижа (*Натижасида...*)

2-топшириқ. Ҳозирги ва дастурли қозоқ жамиятининг қадриятлар тизими таққосланг.

3-топшириқ. Христоматияда берилган «Мөңілік Ел» патриот актининг тўлиқ нусхаси билан танишиб, давлатнинг мафкура соҳасидаги ролига баҳо беринг.

«Қирғизларнинг (қозоқларнинг) ўзгача фазилатга эга эканлиги гумонсиз. Бу халқ бугунги кунда ҳам ўзининг бирдамлигини сақлаб қолган. Халқ ижодкорлигининг намуналари: мақол-маталлар, куй-қўшиқлар, эртаклар, топишмоқлар, тарихий ҳикоялар ва бошқа ижод намуналари бу халқнинг бой тарихининг бор эканлигини далиллаб, шу билан бир қаторда унинг келажак тараққиётининг кафолати бўлиб саналади. Эркинликка деган иштиёқи, камтарлиги, ишончи ва билимга хушторлиги – қирғизларга (қозоқларга) хос фазилатлар...»

Васильев А.В. Татарлар билан қирғизларнинг (қозоқларнинг) ўзаро муносабати ҳақида тасвирлаш маълумотларига олдиндан қисқача очерк. Оренбург, 1898, 28–29-бетлар.

1. Муаллиф қозоқ халқининг бирдамлигини қандай ҳис этган?
2. Тадқиқотчи А.Васильев қозоқ халқининг қандай фазилатларига алоҳида тўхталиб ўтди?

Учинчи бўлим юзасидан тест топшириқлари

1. Ғунларнинг таниқли ҳукмдори:

- A) Йўлиқ-тегин
- B) Қултегин
- C) Мўде
- D) Сулу ҳоқон
- E) Бўғра хон

2. «Иккинчи устоз» деб аталган олим:

- A) Юсуф Болосоғуний
- B) Ал-Фаробий
- C) Махмуд Қошғарий
- D) Хўжа Ахмад Яссавий
- E) Мухаммад Хайдар Дулати

3. «Девони ҳикмат» («Донолик китоби») асарининг муаллифи:

- A) Юсуф Болосоғуний
- B) Ал-Фаробий
- C) Махмуд Қошғарий
- D) Хўжа Ахмад Яссавий
- E) Мухаммад Хайдар Дулати

4. Мухаммад Хайдар Дулатининг таниқли асари:

- A) «Қутадғу билик»
- B) «Бахтга эришиш»
- C) «Девони луғати-ат-турк»
- D) «Девони ҳикмат»
- E) «Тарих-и-Рашиди»

5. «Ўз ҳукмронлигини Дашти Қипчоққа таратди. Бу юртда Жўши хондан кейин ундан қудратли хон бўлган эмас». Бу ерда қозоқнинг қайси хони ҳақида айтилган?

- A) Есим хон
- B) Жангир хон
- C) Қосим хон
- D) Тавке хон
- E) Жанибек хон

6. Тавке хоннинг даврида ёзилган қонунлари тўплами:

- A) «Қашқа йўли»
- B) «Жети жарғи»
- C) «Билик кесим»

D) «Янги бийлик»

E) «Эски йўл»

7. «Кўмекей авлиё» деб аталган таниқли жиров:

A) Дўспамбет жиров

B) Марғасқа жиров

C) Ақтамберди жиров

D) Буқар жиров

E) Умбетай жиров

8. «Зор замон» номини киритган ёзувчи:

A) Юсуф Болосоғуний

B) Жусипбек Аймауитов

C) Мухтар Авезов

D) Сабит Муқанов

E) Абдижамил Нурпейсов

9. Қозоқ халқининг машҳур олими, маърифатпарвар, Чингиз авлоди:

A) Абай Қунанбаев

B) Ибрай Алтинсарин

C) Шўқон Валиханов

D) Санжар Асфендияров

E) Мухаммад Хайдар Дулати

10. «Алаш» партиясининг қурилган йили:

A) 1913 йил

B) 1916 йил

C) 1917 йил

D) 1918 йил

E) 1919 йил

Учинчи бўлим юзасидан тадқиқот иши:

Ижтимоий-сиёсий фикрнинг бирлаштиручи роли.

Учинчи бўлимга хулоса

Ижтимоий-сиёсий онгнинг шаклланишида таниқли ҳукмдорлар, мутафаккирлар, давлат ва жамоат арбоблари турди. Улар Буюк Даладаги давлат тизимларининг ижтимоий-сиёсий, иқисодий ва маданий ҳаётларида муҳим рол ўйнади. Халқ манфаатларининг тарафдорлари қаторида фақатгина хоқонлар билан хонларгина эмас, шу билан бир қаторда жировлар, бийлар шоирлар ва Алаш зиёлилари бўлди.

XX асрнинг бошида миллий онгнинг уйғонишига туртки бўлган – Алаш зиёлиларининг миллий давлатни қайта тиклаш ҳақидаги мурожаатномалари эди. А.Бўкейхон каби Алаш арслонларининг атрофига йиғилган миллатимизнинг билимли ҳамда саводли, зиёли фуқаролари мустақил давлат қуриш учун курашди.

1920 йилда қозоқ АКСР-и қурилиб, у 1936 йилда иттифоқдош республикага, 1991 йилда Мустақил Қозоғистон Республикасига айланди. Бу Алаш алломаларининг келажакни кўра олишлиги ва миллий-озодлик ҳаракатининг ғалабаси бўлиб ҳисобланади.

Бугунги мустақил давлатимизда халқни бирлаштирадиган миллий гоя барчамизга ўртоқ бир мақсад атрофида тўплаштириш учун ҳам зарур. XXI асрнинг бошида Қозоғистон халқини бир мақсадга тўплаштирадиган «Мәңгілік Ел» умуммиллий гояси қабул қилинди. Қозоғистон жамиятининг миллий қадриятлари: этнослараро келишув билан тинчлик, оқ кўнгиллик, толерантлик, каби фазилатлари ҳозирги кунда ҳал қилувчи рол ўйнайди.

IV бўлим ИЛМ ВА ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Тўққизинчи боб

ЎРТА АСРЛАРДАГИ ҚОЗОҒИСТОННИНГ ИЛМИЙ МЕРОСЛАРИ

39–40-§

Ўрта асрлардаги Қозоғистонда илм ва фаннинг ривожланиши

Ўқиш мақсади:

- ✓ тарихий даврлардаги илм ва фаннинг ютуқларини аниқлаш;
- ✓ Қозоғистонда илм ва фаннинг ривожланишига ўрта асрлик олимларнинг қўшган ҳиссаларини таҳлил қилиш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Руна ёзуви	Руна жазуы	Руническая надпись	Runicinscriptions
Трактатлар	Трактаттар	Трактаты	Teatise

Мавзуга ўтиш:

Ўрта асрлардаги Қозоғистонда илм-фаннинг ривожланишига қандай тарихий-маданий воқеалар таъсир кўрсатди?

1. Қадимга турк ёзувининг шаклланишининг шарт-шароитлари, араб алифбосининг ўрта асрларда тарқала бошлаши. Қадимги ўрта асрлар давридан (VI–XII асрлар) ҳозирги Қозоғистон ерида этнотиллик ва сиёсий аҳвол ўзгара бошлади. Мана шу даврда туркий қабилалар этник ва сиёсий ҳукмронликка эга бўла бошлади. VI асрнинг ўртасида «туркий» деб аталадиган қабилалар иттифоқининг давлати – Турк хоқонлиги бўй кўтарди. Ҳарбий юришлар натижасида туркийлар Узоқ Шарқда Маньчжуриягача, Жанубий Сибирда Енисейнинг юқори оқими, Ўрта Осиёда Амударёнинг юқори оқими ва Қора денгиз қирғоқларида Керчь бўғозигача бўлган ҳудудларда ўз ҳукмронлигини юргизди.

Ёдингизга туширинг!

Дунёдаги энг биринчи алифбо (ёзув) қаерларда пайдо бўлди?

Бепоен худудли империя VII асрда Шарқий Турк ва Ғарбий Турк хоқонлиги бўлиб иккига бўлинди. Ғарбий туркларнинг давлати Ўрта Осиёни, Жўнғорияни ва Шарқий Туркистоннинг бироз қисмини эгаллади. Сариарқа Ғарбий Турк хоқонлигининг худудига кирди. Ғарбий Турк хоқонлигининг қарамоғига ўтроқ ва кўчманчи халқлар кирди. VIII асрда Еттисувда Тургеш, Қарлук, X асрда Қорахон давлати бўй кўтарди.

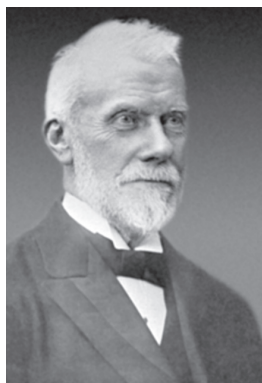
Кучли давлат тизимларининг қурилиши, маъмурий ва элчилик хизматлар, давлат бошқарув ишига керакли ёзувнинг пайдо бўлишига олиб келди. Бу кўхна турк тараққиётининг буюк ютуқларининг бири эди. VI–VII асрларда Турк хоқонлигининг таркибига кирган Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг туркий қабилалари, қуйи Едил бўйи, Дон ўлкасини, Шимолий Кавказда Хазар давлатини қурган ғарбий турк қабилалари ўзларига хос ёзувларини фойдаланди. Элчилар махсус мақтов ёрлиқлари билан таъминланди. 568 йил Константинополга Юстиниан император саройига келган турк элчиси хоқон номидан

ёзилган хат олиб келган.

VII асрнинг биринчи ярмида пайдо бўлган турк алифбоси. Бу ёзув ёғоч ва тошга ўйиб ёзишга қулайлиги билан ажралиб турди. Кўхна турк ёзувини биринчи марта XVIII асрнинг 20-йилларида I Петр саройида хизмат қилган немис олими Д.Мессершмидт билан унга эргашиб юрган шведнинг хибсдаги офицери И.Страленберг Енисей қирғоқларидан топди. Скандинавиянинг руна ёзуви билан ўхшашлиги туфайли турк ёзувини «руна ёзуви» деб атади. Фанда мана шу ном

Орхон-Енисей белгилари	Товуш қиймати	Орхон-Енисей белгилари	Товуш қиймати
𐰀 𐰁 𐰂	а з (е)	𐰃 𐰄 𐰅	м м'
𐰆 𐰇 𐰈	ы і (е)	𐰉 𐰊	н
𐰋 𐰌	о у	𐰍 𐰎 𐰏 𐰐	н'
𐰑 𐰒 𐰓	ә ү	𐰔 𐰕 𐰖	ң (нй)
𐰗 𐰘 𐰙	б	𐰚 𐰛 𐰜	к к'
𐰞 𐰟 𐰠 𐰡	б'	𐰝 𐰞	п п'
𐰣 𐰤 𐰥 𐰦	г	𐰟 𐰠 𐰡	р
𐰧 𐰨 𐰩 𐰪	г	𐰢 𐰣 𐰤	р'
𐰫 𐰬 𐰭 𐰮	д	𐰥 𐰦 𐰧	с
𐰯 𐰰 𐰱 𐰲	д'	𐰨	с'
𐰳 𐰴 𐰵 𐰶	з з'	𐰩 𐰪 𐰫 𐰬	т
𐰷 𐰸	я	𐰭 𐰮 𐰯	т'
𐰹 𐰺 𐰻	й'	𐰰 𐰱 𐰲	ч ч'
𐰼 𐰽 𐰾	к	𐰳 𐰴 𐰵 𐰶	ш
𐰿 𐱀 𐱁	к о к у к	𐰷 𐰸 𐰹 𐰺	ш'
𐱂 𐱃	к ы к	𐰻	м
𐱄 𐱅	к	𐰼 𐰽 𐰾 𐰿	лт, л' т'
𐱆 𐱇 𐱈	к ө к ү к	𐰿 𐱀 𐱁 𐱂	нт, н' т'
𐱉 𐱊 𐱋	л	𐱃 𐱄 𐱅 𐱆	нч, н' ч'
𐱌 𐱍	л'	𐱇	рт
		𐱈 𐱉 𐱊 𐱋	шифрлан- маган

Кўхна турк алифбоси

В. Томсен

сақланиб қолди. Мана шундан кейин бошқа янгиликлар ҳам очилиб, 1889 йилда топилган руна ёзувларини ўқишнинг калитини дат олими В. Томсен топди.

Туркийларнинг руна ёзувлари Енисей қирғоқларидан бошқа Монголия, Етисув, Шарқий Қозоғистон, қуйи Едил бўйи, Дон ўлкаси, Шимолий Кавказ ерларидан топилган. Уларнинг ичида энг машҳурлари – Билга хоқон билан унинг иниси, қўлбошловчи Култегиннинг ва Тўникўкнинг ҳурматига барпо қилинган ёдгорликлар. Қадимги туркийларнинг *руна ёзуви* XI–XII асрлардан кейин қўлланишдан чиқди. Кейин бу ёзувни ислом динининг таъсири билан араб алифбоси четлатди.

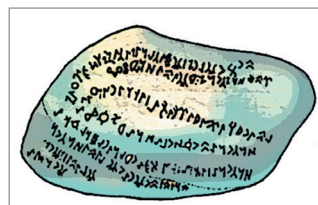
2. Қимоқларнинг ёзма манбалари. Қозоғистоннинг далали ҳудудларида Сирдарё ва Балхашдан шимолга қараб VIII асрда маркази Иртишда бўлган қимоқлар кучая бошлади. Қимоқ ҳукмрони туркийларнинг энг олий «хоқон» унвонини қабул қилади. X асрда олим Ал-Хоразмий шундай дейди: *«Хоқон – туркийларнинг подшоси. Хоқон ҳукмроннинг ҳукмрони, форсиларнинг шоҳаншоҳ, ёки хонларнинг хони деган сўзи»*. Жанақ ибн Хакан Ал-Кимаки (X–XI аср) китоб ёзиб, уни XII асрда араб географи Ал-Идриси қимоқ давлатини тасвирлаган асарини ёзишда фойдаланган. Араб олими ўз асарида қимоқларнинг шаҳарларда истеъқомат қиладиган, яқка ҳукмронликка эга ҳукмдорларининг бўлганини ёзади. Бу вақтда қимоқ давлатининг қўл остига қипчоқ қабилалари ҳам кирган.

Араб адабиёти вакилларининг бири Якут Ал-Хамауи ўзи оралаб кўрган қимоқ қабилалари ҳақида айта келиб: *«Кейин биз қимоқ деб аталадиган қабилага етдик. Улардаги узум мевасининг ярми оқ, ярми қора. Яйловли ҳудудда олтинни соф ҳолида чиқарадиган кон ўрни бор шу каби дарёнинг оқимидан топадиган олмос ҳам топилади. У ерда ёзишга аталган қалам ясайдиган қамиш ўсади»*, – деб ёзади.

3. Қипчоқ даври. XI асрдан бошлаб ўлкадаги ҳукмронлик қипчоқларга ўтади. Едилдан олтойгача бўлган ҳудудлар форс-араб тилидаги адабиётларда Дашти Қипчоқ (Қипчоқ даласи) деб аталади. Қипчоқ даври бошланиб, қипчоқ диалектиси тарқалади. Едилдан

Ёдингизга туширинг!

Туркийларнинг руна ёзуви Билга хоқон ва Култегин ёзмаларида нима ҳақида айтилган?

Талас ёзуви

Қора денгиз қирғоқларигача бўлган ҳудудларни қипчоқ қабилалари макон этган. Ҳозирги илмда Қозоғистон ҳудудини шарқий Дашти Қипчоққа ётқизади. XIII асрда Чингизхон басқинчилигида Қипчоқ давлати қуласа ҳам, қипчоқ тили мустаҳкамлана бориб, босиб олувчилар тилига айланиб, ғарбга тарқала бошлади.

Ўйлаб кўринг!

«Кодекс Куманикус» қандай мақсадда ёзилди?

Ўрта асрларда «Кодекс Куманикус» номи ноёб луғат, қипчоқларни адабий мероси ёзилди. Бу мерос 1303 йилда Қора денгизнинг шимолида ёзилган, муаллифи номаълум. Луғат икки қисмдан иборат. Биринчи бўлимида лотин, форс, қипчоқ тилидаги сўз бирикмалари ва гапларнинг лексик маънолари берилади, иккинчи бўлим грамматика қоидаларини ташкил қилади. Кодексда тўпланган 3000-га яқин сўзлар ҳозирги қозоқ тили билан уйғунлашади: *фуқаро, совуқ, ойна, айрон, айб, очиш, от, ота* ва бошқалар. Бугунги кунда қўлланишда юрган форс сўзлари ҳам келтирилган: *савоб, ҳалол, ҳаром* ва бошқалар. Бу луғат қипчоқ даврининг бебаҳо илмий мероси бўлиб ҳисобланади.

4. Ўрта асрларда Қозоғистонда илм-фаннинг ривожланишидаги араб тилини роли. Буюк Далада савдо, шаҳар маданиятининг тараққиёти билан бир қаторда, илмий асарлар тез ривожланди. Улар ислом динининг туркий хоқонликлар ҳудудига тарқалиши билан араб тилида ёзила бошлади. Савдо халқларнинг ўзаро муносабатларини кенгайтириб, илм ва ҳунар ютуқлари билан алмашишга имконият туғдирди. Мусулмон савдогарлари маҳаллий аҳоли билан савдо-сотик юргизиш орқали дин тарқатишга ўз ҳиссаларини қўшди.

В.В. Бартольд

Ислом дастлабки даврда ўтроқчи туркийлар ўртасига кириб, шаҳарлар билан йирик турар – жойларга тарқалди. Таниқли олим **В.Бартольд** туркийлар ислом динини VII–VIII асрларда қабул қила бошлади дейди. Самонийлар даврида, Қорахон давлатининг даврида туркийлар оммавий турда ислом динига ўтган. X асрнинг бошида Тараз шаҳрида Сотуқ Қорахон (Сотуқ Боғра хон ибн ал-Керим) исломни қабул қилди, унинг ўғли Боғра хон Харун Муса 960 йилда ислом динини давлат дини деб эълон қилди. Ис-

лом қадимги туркий давлатларнинг халқини жаҳон тараққиётининг руҳоний қадриятлари билан таништиришда муҳим рол ўйнади. Араб тили орқали улар бошқа халқларнинг адабиёти, фалсафаси ва тарихи билан танишди. Муслмон олимлари араб тилида ижод қилишди.

Араб маданияти жаҳон маданиятининг марказига айланди, қадимги тараққиётларнинг ютуқлари араб тилига таржима қилинди. Араб тилининг устуворлиги ислом динининг тарқалишига ўз таъсирини кўрсатди.

Ислом динининг тарқалиши, туркий халқларга ўртоқ тилнинг бўлиши бир маданият ўчоғининг шаклланишига таъсир кўрсатди. Шаҳарлар ислом динининг, таълим ва фаннинг, маданиятнинг марказларига айланди. Қозоғистон шаҳарларида ёзма ва оғзаки адабиёт, илм ва фан кенг тарқала бошлади.

Ўрта асрларда кўчманчиларнинг астрономия, география ва бошқа табиий илмлар бўйича билимлари илмий *трактатлар* турида ёзилди. Туркий қабилалар турлича диалектлар билан сўзлашди. Шунинг учун тил билими соҳаси яхши ривожланди. Араб тилининг тарқалиши ёзма адабиётнинг шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди. Араб тараққиёти ўз замонасида буюк олимлар ва алломаларни тарбиялади. Туркийлардан чиққан машҳур алломалар, донишманд файласуфлар Ал-Фаробий, Ю.Болосоғуний, М.Қошғарий, А.Яссавий, С.Бақирғани ва бошқалар бутун жаҳон маданиятининг тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Ўйлаб кўринг!

Ислом дини ўрта асрларда илмнинг ривожланишига асосий сабаб бўлдими?

Махмуд Қошғарий

- ?
1. Қадимги Ўрта асрларда туркий қабилаларининг ёзувини дастлаб кимлар ўрганган?
 2. Арабларнинг Жанубий Қозоғистон ҳудудидига кириши билан қандай ўзгаришлар ўрин олди?
 3. Ўрта Осиёнинг бошқа давлатларидан (ўзбек, тожик, туркман ва ҳаказо) ўрта асрлик қандай алломаларни биласизлар?

* **Руна ёзуви** – Қадимги туркий уруғ ва қабилаларнинг белгилари асосида пайдо бўлган, қадимдан келаётган ёзувнинг бир тури.

Трактаттар – белгили бир илм соҳаси бўйича тўлиқ ўрганилиб, баён қилинадиган илмий иш.

Бартольд Василий Владимирович (1869–1930) – олим, шарқшунос, «Қирғизлар (қозоқлар) тарихий очерк», «Ўрта Осиёдаги туркий халқларнинг тарихи ҳақидаги ўн икки дарс» ва бошқа асарлар муаллифи.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. «Илмнинг ривожланишига ўрта асрлардаги Қозоғистон олимларининг қўшган ҳиссаси» мавзусида ўз фикр-мулоҳазангизни ёзинг.

2-топшириқ. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, ўрта асрлардаги Қозоғистон ва Ғарбий Европа давлатларининг илмий ютуқларига солиш-тирмали таҳлил қилинг.

XIII асрнинг бошида араб Марверуди туркийлар орасида илм ва билимнинг тарқалиши ҳақида шундай деб ёзди: «Туркийларда ёзув бўлди: улар сеҳргарлик сирларини ва осмон жисмлари ҳақида билди. Болаларини саводли бўлишга ўргатди».

Ермуханов Б. Қозоғистоннинг ўтмиши ёзма манбаларда. Алмата, 2006. – 46 бет.

1. Мана шу қисқа парчадан яна қандай маълумотлар олишга бўлади?

Ўнинчи боб

XVIII–XX АСРЛАРДАГИ ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЛМ ВА ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИ

41–42-§

XVIII–XX асрнинг бошида Қозоғистондаги тадқиқотлар

Ўқиш мақсади:

- ✓ XVIII–XX асрнинг бошида Қозоғистондаги илмий тадқиқотларнинг асосий йўналишларини тушунтириш;
- ✓ XVIII–XX асрнинг бошида тадқиқотчиларнинг ишларини ўрганиш асосида Қозоғистондаги илмнинг ривожланишига қўшган ҳиссасини баҳолаш.

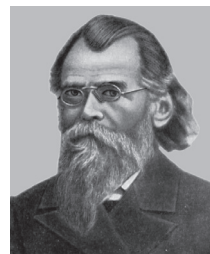
Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Шарқшунослар	Шығыстанушылар	Ориенталисты	Orientalists
Экспедиция	Экспедиция	Экспедиция	Expedition
Рус географик жамияти	Орыс географиялық қоғамы	Русское географическое общество	Russian geographical society

Мавзуга ўтиш:

«Олимларнинг Буюк дала аҳолисини тадқиқот қилишга бўлган бефарқлиги илм ва фаннинг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда».

Муаллифнинг фикридан қандай хулоса чиқаришга бўлади?

Г.Н. Потанин

1. Россия олимларининг Қозоғистондаги илмий тадқиқотлари. Қозоғистон Россия империясининг таркибига кирганидан бошлаб ўлкани илмий ўрганиш жараёни бошланди. Тадқиқот ишлари билан илмий маҳкамалар билан бир қаторда яқка шахслар ҳам

шуғулланди. Россиялик кўплаб тадқиқотчилар қозоқ фольклори, генеалогик (шажарали) ва этнографик маълумотлар асосида турли хил асарлар ёзди.

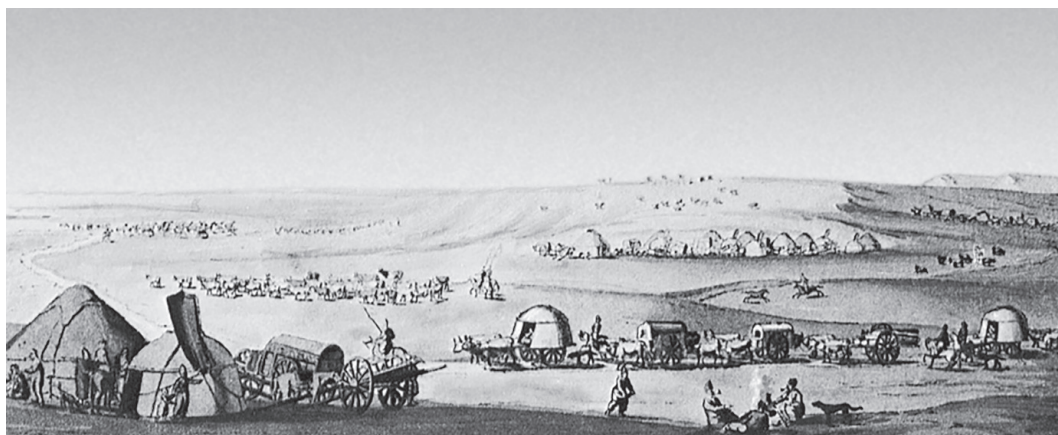
Ўйлаб кўринг!

«Қирғиз-қайсақ» экспедицияси ўлкани мустамлакага айлантиришга шароит яратиб бердимми?

Россия тадқиқотчилари ўлкани мустамлакага айлантириш мақсадларини бошчиликка олди. Қирғиз-қайсақ экспедициясини қурган И.К. Кириллов «Қирғиз-қайсақ ва қорақалпоқ ўрдалари ҳақида» номли илмий иш ёзди. Унда муаллиф қозоқ ва қорақалпоқ ерини тўлиқ тарифлайди: табиат шароитини, фойдали қазилма бойликларини ва савдо йўлларини кўрсатиб беради. У Россиянинг Ўрта Осиё халқлари ва қозоқлар билан савдо-иқтисодий муносабатлар ўрнатишнинг имкониятларини ва бунинг фойдали эканлигини далиллади.

Қозоғистонда XVIII асрда кенг тармоқли тадқиқотларнинг дастлабки ҳаракатлари М.В. Ломоносов номи билан боғлиқ. У ўлка ҳудудини ўрганадиган илмий экспедициялар ташкиллаштиришнинг ва географик харита тузишни бошловчиси бўлди.

1768–1774 йилларда Қозоғистонга юборилган экспедицияларнинг бирини академик, табиат тадқиқотчиси П.С. Паллас бошқарди. Экспедиция йўналиши Шимолий-Ғарб, Шимол ва Шимолий-Шарқий Қозоғистоннинг ҳудудларини босиб ўтадиган бўлиб белгиланди. Бу экспедиция ишининг натижаси сифатида П.С. Палласнинг «Россия империясининг турли провинциялари

Кўч. П.С. Палласнинг ижодидан

бўйича қилинган саёҳат» номли уч бўлимдан иборат бўлган илмий иши чоп этилди. (СПб., 1773). Илмий ишда қозоқ халқининг тарихи ва этнографияси ҳақида бебаҳо маълумотлар бор. П.С. Паллас қозоқларнинг турмуш тарзи билан чорвачилиги ҳақида: *«Булар аслини олиб қараганда бой туради. Моллари ҳам кўп, шунинг учун турмуш шароити яхши... Қозоқларнинг бойлиги, аслини олганда уларнинг моли»*, – деб ёзади.

Тадқиқотчи И.Г. Георги Қозоғистон ҳудудига мустақил экспедиция уюштирди. 1796 йилда у «Россия давлатини макон қилган барча халқларнинг турмуш тарзини, бошпаналари, кийим-кечаклари ва бошқа ёдда қоладиган дунёларининг тасвири» номли китобини эълон қилди. У китобда қозоқларнинг турмуш тарзи, маданияти, урф-одатлари ва анъаналари, шу билан бирга чорвачилик ҳаётининг ўзгачаликлари ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Қозоқларнинг «ақл-ўй томонидан қизиқувчан ва билишга хумор» деб тасвирлайди.

Кичик юз ҳудудининг табиий бойликларини ўрганишда Россия илм-фан академиясининг корреспондент аъзоси П.И. Ричков қимматли маълумотлар эълон қилди. Ўзининг олдинги қаторли илмий ишларининг орқасида

Ўйлаб кўринг!

Россия олимлари қозоқ ерини тадқиқ қилишга нима учун алоҳида эътибор берди?

«Оренбург ўлкасининг Колумби» деган номга эга бўлди. У вақтда Оренбург ўлкасига Кичик юз ерлари ҳам кирар эди. П.И. Ричков «Оренбург тарихи» ва «Оренбург губерниясининг топографияси ёки тарифи» деб номланган қимматли илмий асарларини ёзди. У илмий асарларда қозоқларнинг Едил-Ёйиқ ҳудудига Хақназар хоннинг ҳукмронлиги даврида келгани ҳақида, Кичик юз қозоқларининг Россиянинг таркибига киришининг жараёни ҳақида баён қиладиган маълумотлар бор. Муаллиф Оренбург шаҳрининг, Ёйиқ билан Оренбург чегара чизиқларининг солиниши, Россиянинг Ўрта Осиё ва қозоқ даласи билан савдо-сотик муносабатларининг қандай ўрнатилганини бошидан охиригача тарифлайди. У Оренбургдан Бухорога бораётган савдогарларга маҳаллий халқларнинг тарихи ҳақида, ҳатто араб тилида ёзилган бўлса ҳам, адабиётлар олиб келишга буюртма берарди.

XVIII асрнинг охирида рус офицери И.Г. Андреевнинг «Ўрта юз қирғиз-қайсақларининг тарифи» илмий иши чоп этилди. Муаллиф Сибир черарасида узоқ вақт хизмат қилиб, қозоқ халқининг ҳаёти

ва турмушини ўрганган эди. Ўзининг китобида Ўрта юзнинг тарихи ва чегараси ҳақида маълумот қолдирди. У ерда далаликларнинг урф-одатлари ва анъаналари кенг турда ифодаланган. Шу билан бирга қозоқларнинг Иртишнинг ўнг томонида қачондан бошлаб ўтганлиги айтилади.

Россияда кўплаб тадқиқотчилар Г.Ф. Миллер, В.И. Татищев ва бошқалар қозоқ халқи ҳақида кўплаб асарлар ёзди. Масалан Г.Ф. Миллер «Сибир тарихида» бебаҳо маълумотлар учрайди.

2. XIX–XX асрнинг бошида қозоқ ўлкасини тадқиқ этишда рус олимларининг роли. XIX–XX асрнинг бошида Қозоғистонда илмий тадқиқот ишлари авж олди. Қозоғистонни тадқиқ қилиш билан олдинги қатордаги рус зиёли жамиятининг вакиллари, *шарқшунослар (ориенталистлар)*, сиёсий қувғин бўлиб келганлар, шу билан бирга қозоқ жамиятининг билимли олимлари шуғулланди. Бу соҳада чет элликлар – инглизлар, немислар, французлар ҳам сезиларли из қолдирди.

Фикрингиз зарур!

Тадқиқотчиларнинг кўп қисмининг мана шу шарҳларда жойлашининг сабаби нимада бўлиши мумкин?

Қозоғистоннинг тарихи ва географияси, этнографияси ва маданиятини тадқиқ қилишда

Россия олимлари ва ҳарбий офицерларнинг ҳиссаси катта бўлди. Россия зиёли жамиятининг Қозоғистонга сиёсий сабаблар билан кўчиб келган вакиллари кўплаб илмий асарлар ёзиб қолдирди. Улар турли касб ва ҳунар эгалари: шоирлар ва ёзувчилар, тарихчилар ва этнографлар, ҳарбий хизматчилар ва шифокорлар эди. Шу билан бир қаторда улар қозоқ ўлкасини мустамлака қилиш сиёсатини илмий нуқтаи назардан асослашга ҳам хизмат қилди.

А.И. Левшин

Қозоғистонни тадқиқ қилувчиларнинг бошим кўпчилиги Оренбург, Омби, Тошкент шаҳарларида тўпланди.

1830 йилда «Отечественные записки» журналыда рус офицери Б.С. Броневскийнинг «Ўрта юз қирғиз-қайсақлари ҳақида ёзмалар» номли илмий асари эълон қилинди. Унда Шимолий-Шарқий Қозоғистон қозоқларининг тарихидан, ҳаёти ва турмуш тарзидан қимматли маълумотлар келтирилган.

Таниқли тарихчи А.И. Левшин «Қирғиз-қозоқ ёки қирғиз-қайсақ ўрдалари ва далала-

рининг тарифи» номли уч бўлимдан иборат илмий асарини ёзди. Муаллиф тадқиқотларида қозоқ ўлкасининг тарихи ва этнографияси, географияси ҳақида жуда қимматли маълумотлар келтиради.

Тўрғай вилоятининг ветеринари А.И. Доброслов кўплаган мўл маълумот манбалари асосида «Тўрғай вилояти. Тарихий очерк» номли уч томдан иборат катта ҳажмли илмий асар ёзиб қолдирди. Унда Кичик юзда қозоқ хонликларининг тарихи ва сиёсий воқеалари тўлиқ тасвирланган. Муаллиф XIX асрнинг 60-йилларидаги маъмурий ислоҳатлар жараёнини ва қандай олиб борилганини тўлиқ баён қилади.

Россия шарқшуноси, этнограф В.Радлов қозоқ ўлкаси аҳолисининг маданияти, тили, тарихига тегишли чуқур тадқиқотлар юргизди. Унинг «Сибир қозоқларининг этнографияси ҳақида» номли катта ҳажмли илмий асари туркология илмининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

Қозоқ ўлкаси ҳақида ноёб маълумотлар қолдирган машҳур тадқиқотчиларнинг бири, географ П.П. Семенов-Тянь-Шанский. У Олтой, Еттисув, Ўрта Осиё ерларига *экспедиция* уюштириб, «Қирғиз ўлкаси» ва «Туркистон ўлкаси» номли йирик илмий асарлар ёзди.

Қозоғистон мавзуси таниқли рус тадқиқотчиси Г.Н. Потанин асрларида ҳам муҳим ўрин эгаллади. Унинг тадқиқотларида қозоқларнинг маданияти ва турмуш тарзи, қозоқ-рус муносабатлари, Иртиш атрофидаги қозоқ аҳолиси кенг миқёсда тарифланади. 1862 йилда у биринчи марта Ёйиқ даласига илмий экспедицияга отланади. Кейинги йили Зайсандаги экспедицияга иштирок этиб, Кўкпектида, Марқакўлда ўлканинг турмуш тарзини, чорвачилиги ва географиясини ўрганибгина қолмай, шу билан бир қаторда қурилган ўсимликлар гуруҳини ишлаб чиқди. Кейин у бир қанча вақт давомида Омби генерал-губернаторлигида татар ва қозоқ тилидан тилмоч бўлиб хизмат қилди. Ундай кейин Томскида статистика комитетида котиб вазифасини бажарди. У бу ерда *Рус географик жамиятининг* Шарқий бўлимини бошқарди. Катта ёшга

Аниқланг

Қўшимча маълумотларни фойдаланиб, Левшин асарларининг аҳамиятининг аниқланг.

В. Радлов

келганда у «Сибир ўлкасини ва турмушини яхшилаш» жамиятини қурди.

XIX асрнинг 70–90 йилларида Потанин Сибир ўлкаси, Қозоғистон, Марказий Осиёдаги тўлиқ тадқиқ қилинмаган ҳудудларига саёҳат уюштириб, уларнинг тарихи, этнографияси, географияси, ботаника ва иқтисодиётига боғлиқ бўлган ноёб маълумотлар тўплади. У Алаш вакилларининг қўллаб-қувватлаши орқали Семей вилояти Қарқарали уездигаги қишлоқларни оралади. Г.Н. Потанин дастлабкиларнинг бири бўлиб кўчиб келган руслар билан маҳаллий қозоқлар ўртасидаги ўзаро тушунувчиликлар ҳақида айтган. «Сибир аскарлари ҳақидаги ёзмалари»да рус казакларининг орасида қозоқ тили оғзаки сўзлашиш қуроли сифатида кенг тарқалганини маълум қилади. Шу билан бирга рус казаклари қозоқ урф-одатларини кўп қисмини ўрганганлигини баён қилади. Уларнинг, айниқса Коряков ва Ямишев станчалари ҳудудида ўзаро яқин муносабатда эканлигига тўхталган.

Ёдингизга туширинг!

Рус географик жамиятига аъзо бўлган қандай қозоқ маърифатпарварларини биласиз?

Унинг «Қозоқ-қирғиз ва Олтой афсоналари билан эртаклари», «Қозоқ хонзодасининг кийиз уйида», «Шўқон Валиханов ҳақида библиографик маълумотлар» номли илмий асарларида Қозоғистон билан қозоқ халқи ҳақида кўплаб маълумотлар ёзилган. У бутун вужуди билан Қозоғистон даласини ва унинг халқини яхши кўрди. Уларнинг ўтмиши ва бугунини фаол равишда ўрганиш билан шуғулланди. Маҳаллий аҳоли билан яқин муносабатда бўлиб, рус жамиятини қозоқ халқи билан ҳар томонлама таништирди. Далаликларга паст назар билан қарайдиган ўқимишлилардан кўнгли тўлмади. У кўчманчи халқларнинг жаҳон маданиятига қўшган ҳиссасини юқори баҳолади.

А. Диваев

Қозоқ тарихи ва этнографиясини тадқиқ этувчи олимларнинг бири Абубакир Диваев бўлди. У Оренбург шаҳрида дунёга келган, миллати бошқурт. Оренбург кадет корпусида ўқиб юриб, қозоқ халқининг тарихи билан этнографиясига қизиқиши уйғонди. XIX асрнинг 80-йилларининг охирида истеъфога чиққан у ўз умрини далаликларнинг тарихи ва маданиятини тадқиқ этиш ишига бағишлади.

Хавасчил археологларни Туркистон уюшмасининг шу билан бирга Рус географик жамиятининг аъзоси бўлди. 1917 йилгача А.Диваев 100-ортиқ тарихий-этнографик илмий ишларини эълон қилди. Олим Қозоғистон тарихини ёзиш вақтида фольклор маълумотларини фойдаланишнинг муҳим эканлигини алоҳида атаб кўрсатди. А.Диваев рус олимлари билан қўшилиб, қозоқнинг 4000 га яқин мақол-маталларини тўплади.

3. Сиёсий сургун қилинганларнинг Қозоғистонни тадқиқ қилиши. XIX асрнинг ўртасига келиб Қозоғистон сиёсий сургун қилинганлар истеъқомат қиладиган маконга айлана бошлади. Декабристлар, петравшевчиллар ташкилотининг аъзолари, Польшадаги миллий-озодлик кўзғалонларга иштирок этганлар сургун қилиниб олиб келинди.

Рус шоири А.Н. Плещев 1850–1859 йиллар орасида ўн йилга яқин Қозоғистонда сиёсий сургунда бўлди. У Оқмечитда юрган вақтида қозоқлар билан бирга бўлиб, Қўқон хонлигига қарши курашга иштирок этди. А.Н. Плещев қозоқларга катта ҳурмат юзасидан қаради, улар ҳақида шундай деб хавас қилиб ёзди: *«Қозоқларга қизиқиш билан қарашдан кўз тўймайди. Ёрқин юзли, мард юракли шахслар. Уларни ҳурмат қилмаслик мумкин эмас...»*

Қозоғистонга сургун қилиниб келган Польшанинг инқилобчил-демократи Адольф Янушкевич XIX асрнинг 40-йилларида Марказий Қозоғистонга уюштирилган илмий экспедицияга фаол иштирок этди. Шу сафари вақтида кундалик ёзди. Кейинчалик у кундалик поляк тилида чоп этилди. А.Янушкевич ўзининг кундалигида қозоқ даласи аҳолисининг тарихини, урф-одатлари ва анъаналарини тасвирлайди. У ўзининг бир хатида қозоқ халқи ҳақида: *«Қудрати кучли Худо шунчалик ҳам қобилиятли қилиб яратган бу халқнинг одамзод тараққиётидан бир чеккада қолиб кетиши мумкин эмас... маҳаллий кўчманчи номадларнинг кутган куни эртага-ёқ келади, шундай қилиб улар ўзларига ҳозир тепадан паст назар билан қарайдиган бошқа халқларнинг орасидан обрўли ва ҳурматли ўрнини ўйиб эгаллайдиган бўлади»*, – деб илиқ ниятини билдиради.

Фикр-мулоҳаза

Қозоғистон ҳудудида тадқиқот билан шуғулланган сургун қилинган яна қандай олимларни биласизлар?

4. Қозоғистон ҳудудидаги илмий маҳкамалар ва кенг тармоқли тадқиқотлар. Қозоғистоннинг илмий нуқтаи назардан ўрганишда

Рус географик жамияти муҳим рол ўйнади. Жамиятнинг Қозоғистонда, у билан чегарадош ҳудудларда – Оренбургда, Омбида, Семейда ва Тошкентда бўлимлари ва бўлимчалари очилди.

XIX асрнинг 70 йиллари Қозоғистон ҳудудида вилоятлар қурилганидан кейин уларнинг барчасида статистика комитетлари пайдо бўлди. Улар Қозоғистон халқининг тарихи, маданияти, чорвачилиги ҳақида ноёб маълумотлар ва манбалар тўплади. Илмий ёзмалар йил сайин чоп этиладиган «Шарҳларда» ва «Эсдалик китобчалар»да чоп этилиб турилди.

Ғарбий Қозоғистоннинг тарихини ўрганишда *Оренбург илмий архив комиссияси* кўп ишлар олиб борди. У 1887 йил қурилган эди. Комиссия мажлисларида архивдаги манбалар асосида тайёрланган илмий баёнотномалар муҳокама қилинди. Бу манбалар «Оренбург илмий архив комиссиясининг манбалари» деган ном билан чоп этилиб турилди.

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошида Қозоғистоннинг далали уездларини Ф.Щербина раҳбарлик қилган экспедиция тадқиқот қилди. Экспедицияга иштирок этувчилар «Қирғизларнинг ер фойдаланиши ҳақида манбалар» деган ном билан кўп томли китоб тайёрлашди. Бу гуруҳнинг ишига Қозоғистоннинг турли уездларидаги билимли қозоқлар ҳам фаол иштирок этди. Шу билан бир қаторда қозоқ халқи ҳақида ноёб маълумотлар Россия империясининг 1897 йилда ўтқизган дастлабки Бутунроссия халқ саноғи вақтида тўпланди. Унда Қозоғистоннинг чорвачилик хизмати, маданияти, тарихи, шу билан бирга халқининг сони тўғрисида муҳим маълумотлар тўпланди.

5. Инглиз, немис ва француз тадқиқотчилари. XIX–XX асрларнинг бошида Қозоғистон ҳақида немис, инглиз ва француз олимлари қимматли илмий асарлар ёзди. Қозоғистоннинг жанубий-шарқий ҳудудини инглиз саёҳатчиси ва рассоми Т.Аткинсон кенг кўламда ўрганди. У 1848–1855 йилларда Еттисув қозоқларининг кўчиб юрадиган ерларини айланиб, маҳаллий халқнинг ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар тўплади. Кўчманчи қозоқларнинг турмуш тарзини ифодаладиган расмлар чизди. Немис географи, этнограф ҳамда тарихчи Ф.фон Хелльвальд «Ўрта Осиё. Ер рельефи ва халқи» номли йирик асар ёзди. У ўз илмий асарида қозоқларнинг турмуш тарзини,

Фикр-мулоҳаза

Қозоғистонни тадқиқот қилишдаги Ғарбий Европа олимларининг мақсади қандай деб ўйлайсиз?

Шормановлар
оиласи

қўшни халқлар билан ўзаро муносабатини тўлиқ тасвирлаб берди. Француз олими Ш.Е. Ужвалди де Мезе-Ковез Жанубий Қозоғистон шаҳарларини тадқиқот қилиб, бир қанча манбалар тўплаб, чоп этди.

6. Қозоқ тадқиқотчилари. XIX асрнинг иккинчи ярмида билимли қозоқларнинг бир гуруҳи туғилиб ўсган ўлканинг тарихи ва этнографиясини тадқиқот қилишга фаол иштирок этди. Шўқон Валихановнинг отаси Чингиз Валиханов ўғлининг яхши ишларини давом эттирди. У Сибир маъмуриятига керакли тарихий-этнографик манбалар тўплаштирди.

Таниқли қозоқ этнографи Муса Шорманов муҳим этнографик тадқиқотлар қолдирди. М.Шорманов Омби кадет корпусида ўқиб, ўқишни тугатганидан кейин Баяновул ташқи округининг бўлиси, оға султони каби лавозимли хизматларни бажарди. Рус армиясининг полковниги унвонини олди. У «Ғарбий Сибир қирғизларининг мол ўстириш касби ҳақида», «Қирғизларнинг миллий урф-одатлари», «Павлодар уездининг қирғизлари ҳақида ёзмалар» деган мақолалар чоп эттирди.

Мухаммад-Солих Бабажанов қозоқнинг биринчи этнографларининг бири бўлган. Бўкей хонлигининг худудида дунёга келган. У

М.-С. Бабажанов

Оренбург кадет корпусида билим олган. Ўқиш ўрнини битирганидан кейин Ички Ўрдада бир қатор лавозимли маъмурий хизматларда фаолият юргизди. 1862 йилда М.С. Бабажанов рус географик жамиятининг аъзоси бўлиб сайланди ва унинг Катта кумуш медали билан мукофотланди. Унинг «Нарин қуми ҳақидаги географик ва этнографик маълумотлар», «Ички Қирғиз Ўрдасидаги саёзлик» ва бошқа бебаҳо мақолалари чоп этилди.

Халқ маърифатпарвари *И.Алтинсарин* ўз замондошлари орасида олим-этнограф сифатида машҳур бўлди. У рус географик жамиятининг Оренбургдаги бўлимининг тўлиқ аъзоси бўлди. Географик жамиятнинг топшириқлари бўйича баёнотлар қилиб турди, қозоқ халқининг этнографияси ҳақида мақолалар чоп этди. И.Алтинсарин ўзининг бўш вақтларини қишлоқ орасида ўтказди, ўз халқининг тарихи, фольклори, шажараси, урф-одати, анъаналари ҳақида маълумотлар тўплади. Бир қатор илмий мақолалари журнал ва газеталарда чоп этилди.

М.Ж. Кўпейўғли

Илмий изланишлар мероси бизгача етиб келган қозоқ тарихида Машҳур Жусип Кўпейўғлининг оладиган ўрни алоҳида. У фалсафа, тиббиёт, астрономия, геология, география, этнография, фольклористика, лингвистика, педагогика соҳаларига аталган бир қатор илмий асарлар ёзиб қолдирди. Машҳур Жусип Кўпейўғли дин соҳасида бир қатор изланишлар олиб борди. Унинг бой дала маданияти ҳақидаги теран маъноли ўй-фикрлари ва кўзқарашлари бебаҳо. Шоир ёшлигиданоқ халқ оғзаки адабиёти намуналарини тўплаш билан шуғулланди.

1865 йилда у «Ер Олжабой ботир» жирини Сақов шоирнинг айтиши бўйича ёзиб олган. Ёшлик даврида Машҳур Жусип Кўпейўғли Абилай хон, Қазибек Бий, Бўгенбой ботир каби машҳур шахслар ҳақидаги тарихий маълумотларни тўплаб, қоғозга туширди.

Машҳур Жусип Омби, Отбосар, Ақмола каби шаҳарларнинг атрофларидаги қозоқ қишлоқларини кўп оралади, Жанубий ва Ғарбий Қозоғистон ерларига бориб қайтди. Эл оралаб юрган са-

Ўйлаб кўринг!

Қозоғистонни тадқиқ этаётган рус ва қозоқ олимларининг мақсадлари бир бўлдими?

фарларида Машҳур Жусип Кўпейўғли Майрам ҳожи Жанайдарўғли, Кенесари хон авлодлари билан, Ақан Сери ва Саққулақ бий каби машҳур шахслар билан учрашиб, айтганларини қоғозга тушириб олди. Машҳур Жусип Кўпейўғли истедодли ўлкашунос ҳам эди.

Атаб айтсак, у қозоқ халқининг буюк жировларининг бири Бухар Қалқаманўғлининг дафн этилган жойини аниқлаб, кўсатиб берди.

Машҳур Жусип Кўпейўғлининг халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплашга зўр иштиёқ билан киришишининг натижасида кўплаб тарихий афсоналар, этнографик манбалар, хонлар ва султонларнинг, ботирлар ва бийлар шунингдек хўжаларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида қимматли маълумотлар бугунги кунга қадар сақланган.

М.Ж. Кўпейўғлининг илмий асралари тарихий шахсларимизнигина эмас, умумий қозоқ тарихига алоқадор бўлган масалаларни ҳам ҳар томонлама ўрганишга мўл имконият беради.

Қозоқларнинг тарихи ва этнографиясини тадқиқ этиш билан машҳур давлат арбоблари А.Бўкейхон, А.Байтурсинов, М.Дулатўғли, А.Ермеков, С.Асфендияров, М.Жумабаев, Қ.Кеменгеров, А.Сейитов ва бошқалар шуғулланди. Ўз юртининг тарихи ва маданиятини ўрганишга иштирок этиш уларнинг халқнинг аянчли аҳволини янада чуқурроқ англаб етишларига ёрдамлашди. Келажақда улар ўз халқининг аҳволини яхшилаш учун фаол турда кураш юргиза бошлади.

Сифатли билим ва узоқ йиллардаги илмий-тажрибалик меҳнат тажрибаси А.Бўкейхоннинг машҳур олим-энциклопедист бўлиб шаклланишига, Қозоғистон ва унга чегарадош давлатларнинг тарихи билан маданиятини ва иқтисодиётини чуқур ўрганишига таъсир кўрсатди. У биринчи Абайтануши ҳам бўлди. Элимиздаги мол ва экин чорвачилигини илмий нуқтаи назардан ўрганган биринчи олим А.Бўкейхон қозоқ халқининг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга зўр кўнгил бўлди. У қозоқларнинг йирик қора моли ва қўй тухуми ҳақида бир қатор илмий ишлар ёзди. А.Бўкейхоннинг илмий ишлари бугунги кунда қадрияти ва аҳамиятини сақлаб, муҳимлиги орта тушди. У императорлик рус география жамиятининг Ғарбий Сибир бўлимининг аъзоси бўлди. 1902 йилда рус географик жамиятининг Семейдаги бўлимчасининг очилишига ўз

хиссасини қўшди. «Известия», «Записки» ва «Отчеты» нашрлари-га мақолалар чоп эттирди. Ф.А. Брокгауз ва И.А. Ефроннинг «Янги энциклопедик луғати» ни ёзишга иштирок этди. Унинг энг дастлабки йирик монографик илмий асари қозоқ халқининг қадимдан бугунги кунга қадар бўлган тарихига аталади.

Фикр-мулоҳаза

А.Бўкейхоннинг қозоқ ерини тақдиқ қилишдаги мақсади қандай бўлди?

1903 йила Петербургда «Россия. Ўлкамизнинг тўлиқ географик тавсифи» деган кўп томли нашрининг ўн еттинчи томи чоп этилди. Бу илмий асарда А.Бўкейхон қаламидан кўплаб тарихий-этнографик асарлар, атаб айтганда, «Қирғизлар» (қозоқлар – муаллиф.), «Султон Кенесари Қосимўғлининг тарихига тегишли маълумотлар», «Қарқарали уезди қирғизларининг (қозоқларининг) уруғ таркиби», «Абай (Иброхим) Қунанбаев», «Қирғизларнинг (қозоқларнинг) ош бериши ҳақида» яна бошқа тадқиқотлари чоп этилди.

7. Қозоқларнинг тиббиёт соҳасида тадқиқотлари. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошида тиббиёт соҳасида ҳам қозоқ олимлари чиқа бошлади. Юқумли касалликларнинг тарқалиб, ўз ватандошларининг ҳалок бўлиши қозоқ шифокорларини эътиборсиз қолдирмади. Улар ўз халқининг саломатлигини сақлашга фидокорона хизмат қилди. Қозоқнинг дастлабки шофокор-олимлари қаторига Муҳаммаджон Қарабаев, Халел Досмухамедов, ака-ука Асилбек ва Мусулмонбек Сейитовлар ва бошқалар бўлди.

Х.Досмухамедов Санкт-Петербургдаги ҳарбий тиббиёт академиясини битириб, соғликни сақлаш соҳасида узоқ йиллар давомида меҳнат қилди. У Урал вилоятининг Темир уездида шифокор бўлди. Умумқозоқ «Қозоқ» газетасининг саҳифаларида унинг «Касалликлар ҳақида», «Юқумли касалликларнинг турлари» каби бирқатор мақолалари чоп этилди.

А.Сейитов Томск университетининг тиббиёт факультетини битириб, аввал Омби шаҳрида, ундан кейин Баяновул ва Семейда фаолият юритди. Семей вилоятида юқумли касалликларга қарши олиб бориладиган чора-тадбирларни бошқарди. Унинг тиббиёт соҳасида ёзилган мақолалари ҳозирги кунгача илмий-тажрибалик аҳамиятини йўқотмади. XX асрнинг 30-йилларида оммавий очарчилик этак олган вақтда рафиқаси Нафия иккиси қишлоқдошларини ажал оғзидан олиб қолди.

1. «Қозоғистон ҳудудига юборилган экспедициялар Россия подшолигининг мустамлакачилик сиёсатининг бир йўналиши» деган фикрга қўшилмасми? Фикрингизни исботланг.
2. XVIII–XX асрлардаги тадқиқотчиларнинг илмий ишлари Қозоғистонда илм ва фаннинг ривожланишига қандай таъсир кўрсатди?

Шарқшунослар – шарқ давлатларини тадқиқ қилувчи ориенталист олимлар. **Экспедиция** – иш юзасидан бир нечта одамнинг бир мақсад атрофида белгили бир жойга чиққан сафари. **Рус географик жамияти** – 1845 йил 18 августда Санкт-Петербург шаҳрида қурилган географик жамият.

Георги Иоганн Готлиб (1729–1802) – таниқли немис этнографи, географи, табиат тадқиқотчиси ҳамда саёҳатчи. 1768–1774 йилда Оренбург экспедицияси таркибида Россиянинг жанубий-шарқида, Едил бўйи, Ёйиқ, Шимолӣ Қозоғистон, Олтой, Байкалга борган.

Ломоносов Михаил Васильевич (1711–1765) – руснинг машҳур олими, шоир, рассом, филолог ва тарихчи.

Рычков Петр Иванович (1712–1777) – Россия Фан академиясининг корреспондент-аъзоси, таниқли иқтисодчи, географ ва Оренбург ўлкаси тарихини тадқиқотчиси.

Шорманўғли Муса (1818–1884) – тадқиқотчи, этнограф, қозоқ фольклори намуналарини тўпловчи, Баяновул ташқи округининг 1853–1868 йиллардаги оға султони.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. XVIII асрнинг ўртасигача қозоқ ерида илмий тадқиқотлар юргизилдими? Аниқланг. XVIII–XX асрлардаги тадқиқотлар ўлгага қандай ўзгаришлар олиб келди? Мана шу саволларга жадвални тўлдириш орқали жавоб беринг.

XVIII асрдаги тадқиқотлар	XIX–XX асрнинг бошидаги тадқиқотлар

2-топшириқ. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, «*Менинг қишлоғимнинг (шаҳримнинг) тарихи*» мавзусига тадқиқот юргизиб, кичкина ҳикоя ёзинг.

3-топшириқ. XVIII–XX асрнинг бошидаги Қозоғистондаги тадқиқотларнинг мақсади ва йўналишини аниқланг.

«Европача тарбия олган қирғиз (қозоқ – муаллиф) зиёлиларининг элнинг бутун ҳудудида тарқоқ юриши қирғизларнинг бирлашишига имконият бермади. Уларнинг бир қатор гуруҳининг тўпланиб, бош қўшадиган битта ҳам доимий ўрни йўқ. Шунинг учун зиёли қирғизларнинг мар-

казини қуриш ҳақида ўйланиш керак. Ўз юртини севадиган патриот қирғизлар ўз ерининг табиатини, халқини, унинг халқ оғзаки адабиётининг намуналарини чуқур ўрганишга киришишлари керак. Бу қирғиз зиёлиларининг миллий вазифаси бўлиши шарт. Тўғри, қирғизларнинг афсона ва ҳикояларини тўплаш билан рус зиёлилари ҳам шуғулланмоқда. Бироқ улар бу соҳада қадимда келаётган маҳаллий аҳолининг ёрдамисиз ҳеч нарсага эриша олмайди. Сабаби, биринчидан, рус жамияти белгили бир даражада бегона бўлган ишга етарли куч-ҳаражат сарфлай олмайди. Иккинчидан, маҳаллий турмуш шароити билан ҳар томонлама таниш бўлган қозоқ зиёлилари тўпланган маълумотларга илмий нуқтаи назардан таҳлил юргиза олади. Улар афсона ва ҳикояларнинг гумонли бўлган қисмларини осонгина тушунтириб ҳам беради».

Потанин Г.Н. Уч томли танланган ижод намуналари. Тарих, этнография ва фольклор ҳақидаги асарлар. Павлодар, 2005, 3-том, 284-бет.

1. Муаллифнинг бундай хулосага келишига нима сабаб бўлди деб ўйлайсиз?

43–44-§

XIX–XX асрнинг бошидаги Қозоғистон ҳудудидаги ўқув ўринларининг хизмати

Ўқиш мақсади:

- ✓ XIX–XX асрнинг бошидаги Қозоғистон ҳудудида ўқиш ўринларининг ривожланишида ўзгариш ва уйғунликни аниқлаш;
- ✓ XIX–XX асрнинг бошидаги Қозоғистондаги билим бериш маҳкамаларини хизматларига қараб гуруҳларга ажратиш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Семинария	Семинария	Семинария	Seminary
Училище	Училище	Училище	Specialized school
Дунёвий	Зайырлы	Светский	Secular

Мавзуга ўтиш:

Расмдаги шахс қозоқ халқининг маърифатчилик ишини ривожлантиришга учун қандай хизмат қилди?

1. Қозоқларнинг анъанавий билим тизими. Қозоқ халқининг асрлар давомидаги тарих таълими уларнинг азалдан билимли ва саводли бўлишга ҳаракат қилганлигидан далолат беради. Таниқли рус тарихчиси А.Седельников қозоқлар ҳақида шундай деб ёзади: *«Қирғиз-қайсақлар (қозоқлар – муаллиф) анча маданиятли халқ. Шунинг учун келажаги яхши бўлади»*. Ҳар бир ота-она фарзандига одобни ўргатган, саводли ва билимли бўлишга чорлаган. Бунга мисол сифатида қозоқлар орасида «Билакли бирни йиғар, билимли мингни йиғар» деган мақол кенг тарқалган. XIX–XX асрнинг бошида Қозоғистонда халққа билим бериш тизими диний ва **замонавий** йўналишда юргизилди. XIX асрнинг ўртасигача қозоқ болалари мусулмон мактаблари билан мадрасаларда билим олди. Уларни асосан муллалар ўқитди. Ўқиш ота-оналарнинг ҳаражати ҳисобидан амалга оширилди. Мусулмон мактабларида, асосан, ўғил болалар ўқиди.

Халқ орасида **мадрасаларнинг** обрўси катта бўлди. Улар муллалар билан мактаб муаллимларини тайёрлади. Ўқиш вақти 3–4 йилгача чўзилди. Мадраса шогирдлари ислом динининг асослари бўйича бошланғич билим олиш билан бир қаторда фалсафа, математика, тиббиёт, тарих, тил билими ва астрономия ҳақида билимларни эгаллашди.

Диний ўқиш марказларининг асосий вазифаларининг бири – ёшларнинг бўйига одоблик намунаси ва одамгарчилик фазилатларини сингдириш эди. 1870 йилдан бошлаб подшо ҳукуматининг бошчилигида мадрасаларда шартли равишда рус тилини ўқитиш киритилди.

Мадрасада биринчи синф хоналар қурилди. Улар шогирдлар турадиган, таҳорат қиладиган, ювинадиган, шу билан бирга овқатланадиган

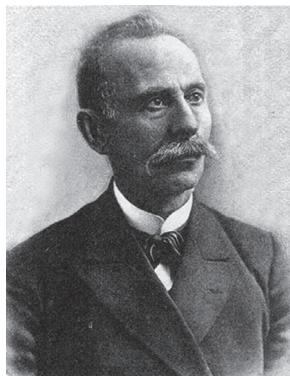
Аниқланг

Подшо ҳукумати мадрасаларга рус тилини ўқитишни қандай мақсад билан киритди?

Ёдингизга туширинг!

Мадрасаларда билим олган қандай қозоқ зиёлиларини биласиз?

хоналар бўлди. Мадрасага устозликка одатда ёши 40 дан ошган одамларгина қабул қилинди. Улардан мадрасани битирганлиги ҳақида диплом талаб қилинди. Мактабдаги ўқишини тугатган фарзандини ота-оналари билимини давом эттириши учун янги усуллар билан ўқитадиган Уфадаги «Ғалия», Оренбург шаҳридаги «Хусания», Троицкдаги «Расулия» мадрасаларига ўқишга берди. Секин-аста подшо ҳукумати мусулмонча билим берадиган ўқиш ўринларини тўлиғи билан ўз назоратига олишга киришди. Мактаблар ва мадрасаларни очиш учун уезд раҳбарининг шахсий руҳсатномаси талаб қилинди.

И. Гаспринский

2. Янги тизимдаги мактаблар. XX асрнинг бошида анъанавий мактаблар билан мадрасалар жамиятнинг талабини қониқтирмади. Мусулмон мактабларида ислоҳат ўтказиш ҳаракати бошланди. Уни ташкил қилувчилар *жадидчилар* деб аталди. XX асрнинг бошида янги тизимдаги мактаблар пайдо бўла бошлади.

Мусулмон болаларига хат танитишликда овозли тизимга асосланган усул қўлланилди. Билим беришнинг бу услубининг асосини солган таниқли турки тилдош халқ маърифатпарварларининг бири И.Гаспринский бўлди. Жадидчилар мактабларда арифметика, география, табиатшунослик, тарих каби бошқада замонавий фанларни ўқитиш зарурлигини ишботлади. Янги услубдаги мактабларда билимли ва тажрибалар муаллимлар дарс берди, керакли ўқув қуроллари билан кўргазмалари етарли бўлди. Ундан ташқари билим бериш услуби анча самарали эди. Қозоғистондаги энг биринчи янги услубдаги мактаб 1900 йилда Туркистон шаҳрида очилди. Бундай мактаблар кейин бошқа шаҳарларда ҳам очилди. Қозоқ зиёлиларининг кўп қисми янги услубдаги мактабларда билим олиб чиққанлар эди.

Ўйлаб кўринг!

Янги тизимдаги мактабларнинг кўзлаган мақсади қандай деб ўйлайсиз?

Бироқ янги услубдаги мактаблар элга кенг тарқала олмади. Подшо ҳукумати янги услубдаги мактабларнинг очилишига имкон қадар қаршилик кўрсатди. Сабаби бундай мактабларни *панисламизм* ва пантуркизмнинг ўчоқлари деб санади. Шунинг учун 1917 йилгача Қозоғистон ҳудудига 100 га яқингина янги услубдаги мактаблар очилди.

3. Қозоқ ўлкасида замонавий мактаблар ва ўқув ўринларининг очилиши. 1813 йил Омбида, 1825 йилда эса Оренбургда ҳарбий училищалар очилди. Кейинчалик улар Сибир ва Оренбург Неплюев кадет корпуслари деб ўзгартирилди. Бу ўқув ўринларига қозоқ болаларини қабул қилишга бир қанча чекловлар қўйилди. Миллати қозоқ кадетларга бир қанча сирли деб ҳисобланган ҳарбий фанларни ўрганишга руҳсат берилмади. Омби кадет корпусини таниқли қозоқ олими, тадқиқотчи ва маърифатпарвар Шўқон Валиханов тамомлади.

Казак станцияларида, истехком-қалъаларда диний черковлар ва казакларнинг фарзандлари ўқийдиган мактаблар очилди. Улардаги билим бериш даражаси жуда паст эди. Ўқитувчиларнинг кўп қисмини чаласавод *дьяклар*, шу билан бирга хизматини қилиб бўлган солдатлар ва казаклар ташкил этди. Умуман олганда, Қозоғистонда халққа билим бериш соҳаси ва савод даражасини қаноатли бўлди деб айта олмаймиз. Замонавий мактаблар жуда кам эди. Ўқитувчилар етишмади. Кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзи шароитида доимий мактаблар очиш катта қийинчиликлар билан амалга оширилди.

Қозоғистонни ишлаб чиқариш соҳаси томонидан ўзлаштирилиши туфайли саводли ва билимли одамларга деган эҳтиёж ортиб борди. Шунинг учун 1850 йилда Оренбургда ўқиш муддати 7 йиллик бўлган янги услубдаги мактаб очилди. У ерда асосан ҳаттотлар ва таржимонлар тайёрланди, рус тарихи, математика, география, геометрия ўқитилди. 1857 йилда эса мана шундай мактаб Омбида очилди.

1861 йилда Троицкида, бошқа шаҳарларда ҳам рус-қозоқ мактаблари очилди. 1867–1868 йиллардаги маъмурий реформалар амалга оширилганидан кейин ва кўчиб келувчиларнинг сони ортиб бориши туфайли замонавий мактабларнинг қатори кўпайди. Уларнинг ўқиш дастурларини генерал-губернаторларнинг ўзлари белгилаб, Халқ маърифат вазирлиги билан тасдиқланди. Қозоқларнинг фарзандлари рус посёлкалари ва казак станцияларининг ёнидаги мактабларда бепул ёки озгина ҳақ тўлаб ўқишга имконияти бўлди.

1883 Оренбург губерниясининг Ор шаҳрида биринчи маротаба қозоқларга аталган муаллимлар мактаби очилди. У мактабнинг очилишига қозоқ маърифатпарвари Ибирай Алтинсариннинг

қўшган ҳиссаси катта бўлди. 1885 йилдан бошлаб барча уездларда қишлоқ хўжалиги мактаблари очилди. Улар қозоқ ўлкасида билим ва ҳунармандчилик соҳаларини ривожлантиришга йўналтирилди. Барча ерларда бирдай бўлис рус мактаблари пайдо бўла бошладди. Тўрғай, Ақтобе, Қостанай ва бошқа шаҳарларда қиз болаларга аталган бошланғич мактаблар очилди. 1892 йилдан бошлаб қозоқ болалари учун кўчманчи қишлоқ мактаблари ташкиллаштирилди.

Қозоғистондаги рус тилли халқнинг орасида саводсизликнинг даражаси жуда баланд эди. Буни 1897 йилдаги халқ саноғи яққол кўрсатди. Аҳолининг 8,1% гина хат таниди. Русча савод чиқарган қозоқларнинг фоизи бундан ҳам паст бўлди. Мусулмонча ўқиб, савод чиқарган қозоқларнинг сони эса аксинча жуда кўп эди. Бироқ уларнинг қанча фоизининг саводли эканлиги халқ саноғини ўтказиш вақтида ҳисобга олинмади.

Фикрингиз зарур!

XIX асрдаги маърифат-парварчилик соҳасига салбий таъсир кўрсатган омилларни атанг.

Россия империяси қозоқларнинг ўрта ва олий билим олишларига йўл бермасликка ҳаракат қилди. Саводли қозоқларнинг сони ортиб боргани сайин миллий онг тез ўйғонади деган хатар пайдо бўлди.

XIX асрда қишлоқ хўжалиги ва фельдшерлик мактаблар очила бошлади. Улар ўрта билимли шифокорларни етиштириб чиқарди. Бироқ Қозоғистонда битта ҳам олий ўқув юрти очилмади.

4. Дала ўлкасида қишлоқ мактабларининг пайдо бўлиши. 1901 йил июнь ойида Дала генерал-губернатори Сухотин Ақмола ва Семей вилоятларининг ҳарбий губернаторларига рус-қозоқ мактабларини очишга таклиф билдирди. Дастлабкида бу фикрга қозоқлар эҳтиёткорлик билан қаради. Фарзандларини руслаштириш билан бир қаторда, чўқинтириб юборади деб хавотирланди. Шу билан бирга қозоқлар рус-қозоқ мактаблари орқали болаларни рус чорвадорларига айлантириб, ҳарбий хизматга шартли равишда мажбурлайди деб чўчиди.

Шунинг учун Ақмола вилоятидаги Халқ училищасининг директори А.Е. Алекторов халқ орасида янги мактабларни очишнинг мақсадлари ва вазифаларини тушунтирди. Рус-қозоқ мактабларининг моддий базасини таъминлашга алоҳида эътибор берди. Билим бериш қозоқларда она тилида юргизилиши айтилди. Қишлоқ мактабининг ўқитувчилари учун махсус услубий қўлланмалар тай-

Қозоғистондаги дастлабки мактаблар

ёрланди. Уларга ўқиш муддати икки йил эди. Ўқувчилар қозоқ ва рус тилларини, арифметикани ўқиди. Кейинчалик ислом динининг асосларини ўқитишга руҳсат берилди.

Рус маърифатпарварларининг бир қатори қозоқ болаларининг одобли хулқ-атвори ва билим олишга деган зўр қизиқишларини алоҳида айтиб ўтади. Маърифатпарвар Ф.Собисевич: *«Қирғиз (қозоқ – муаллиф) болалари ўзларининг хулқ-атворини, ўқишга деган шиддатли интилиши, билимни тез ва етук эгаллашга қобилияти томонидан ҳар қандай мақтовга ҳам лойиқ»*, – деб қозоқ болаларининг ўқишга деган қизиқиши ва қобилияти ҳақида тўлқинланиб ёзади.

Ўйлаб кўринг!

Россия империясининг мустамлака ҳудудларда мактаблар очишидаги мақсади қандай бўлди?

5. Омби-Дала ўлкасининг йирик билим маркази. «Алаш» ҳаракати вакилларида бири С.Садуақасовнинг фикрича, Ақмола вилоятининг Омби уезди Қозоғистоннинг энг йирик маърифатпарвар ҳудудларининг бири бўлди. Омби шаҳри амалда бутун Қозоғистон учун машҳур билим марказларининг бирига айланди. 1789 йил Омбида Осие мактаби очилди. У мустамлакачи ҳукумат учун чиновник ходимлар тайёрлаш билан шуғулланди. 1872 йил Омбида муаллимлар семинарияси очилди. У амалда бутун Қозоғистон

учун муаллим ходимларни тайёрлайдиган марказга айланди. Унда бошланғич училищалар учун муаллимлар тайёрланди.

Омбида, шу билан бирга Кўкчетов ва Ақмолада қозоқ болаларига аталган интернатлар очилди. Уларга сарфланадиган ҳаражатни қозоқлар ҳайрия ёрдами ҳисобидан ўзлари тўлашди. Ўқишга ҳар бир қозоқ бўлисидан йилига 2 тада бола юборишга келишилди.

1882 йил Омбида техника *училищаси* очилди. У заводлар ва фабрикалар, шу билан бирга автомобиль соҳасидаги хизмат учун ўрта билимли раҳбар ходимлар тайёрлаши керак эди. Омби мол шифокорлари ва фельдшерлик мактабида кўплаб қозоқ болалари ўқиди. Бу мактаб мана шу соҳада бутун Қозоғистон учун ходимлар тайёрлайдиган ягона махсус ўқув юрти бўлди.

Фикр-мулоҳаза

Нима учун ўқув ўринларининг кўпчилиги Омби шаҳрида очилди?

ХІХ асрнинг охири – ХХ асрнинг бошида Омби ўқув ўринлари қозоқ халқининг атоқли вакиллари, давлат ва жамоат арбоблари Алихан Бўкейхон, Ахмет Байтурсинўғли, Айдархан Турлибаев, Ўтинши Алжанов, Райимжан Марсеков, Сейилбек Жанайдаров, ака-ука Асилбек, Муратбек ва Музилманбек Сейитовлар, Мағжан Жумабаев, Сакен Сейфуллин, *Қўшқе Кеменгеро*в, Смағул Садуақасов, Бирмухамед Айбасўғли,

Омбидаги Сибир кадет корпуси

Амире Исин, Муқан Айтпенов, Ниғмет Нурмаков каби шахслар ўқиди.

Уларни барчаси халқ маърифатчилиги ишига, Қозоқ ўлкасидаги миллий-демократик ҳаракатга, шу билан бирга туғилиб ўсган ўлкасининг илмий нуқтаи назардан тадқиқ этишга лойиқ ҳисса қўшишди. Кенгаш ҳукумати даврида сиёсий қувғин-сурғунга учраб, отилиб кетишди.

6. Россия империясининг олий ўқув ўринларидаги қозоқ студентлари. Биринчи рус инқилобининг таъсири билан қозоқларнинг миллий онги бироз ортди. Олисни кўзлаган қозоқлар фарзандларини Россия ва чет элларнинг ўрта ва олий ўқув ўринларига ўқишга юборди. Улар билим олишни ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш деб тушунди. Қозоқ ёшларининг кўп қисмининг ҳуқуқ факултетини танлашининг асосий сабаби мана шунинг ёрқин мисоли.

XIX–XX асрларда фақат Қозон шахрининг ўзида (императорлик Қозон университетида, Қозон ветеринария институтиди, Қозон муаллимлар *семинариясида*) 100-га яқин қозоқ ёшлари таҳсил олди. Кўплаб қозоқ ёшлари Санкт-Петербург, Москва, Томск, Саратов, Киев, Тарту, Каир, Бомбей, Стамбул ва Варшава университетларида билим олди. Масалан, Санкт-Петербург университетининг ҳуқуқшунослик факультетини М.Шоқай ва А.Турлибаев олтин медаль билан битириб чиқди. Алихан Бўкейхан Санкт-Петербург Ўрмон институтини, **С.Асфендияров** Санкт-Петербург ҳарбий тиббиёт факультетини, А.Сейитов Томск университетининг тиббиёт факультетини, Ж.Досмухамедов Тарту университетининг ҳуқуқшунослик факультетини тамомлади. С.Жанторин, Б. ва А.Ниязовлар, С.Нурлиханов ва бошқалар Санкт-Петербург, Қазан, Томск, Москва университетларининг ҳуқуқшунослик факультетида ўқиб, олий билим эгаллади. Бошқа ҳам кўплаб қозоқ студентлари бўлди.

Қарқаралида туғилиб, вояга етган Динмухаммед Султанғазин жуда кам учрайдиган талантили студент бўлди. У Томск универ-

Қ.Кеменгеров

С.Асфендияров

Қозонда таҳсил оладиган қозоқ ёшлари. 1916 йил

ситетининг тиббиёт факультетини, Санкт-Петербург университетининг шарқшунослик ва ҳуқуқ факультетини битирди. Петербург тиббиёт институтини Асфендиярова Гулсим, кейин Асфендиярова Мариям тамомлади.

Қозоқларнинг оммавий билим олишга кўчиши уларнинг подшо ҳукуматига қарши миллий-озодлик ҳаракатининг кучайиб боришига, ўз олдига автономия олишга бўлган интилишига етаклади.

- ?** 1. «Россия империяси қозоқ болаларини ўқитиш орқали подшо ҳукуматига хизмат қиладиган чиновникларни тайёрлашни кўзлади» деган фикрга қўшиласизми?
2. Жаҳидлик мактабларнинг бошқа мактаблардан фарқи қандай бўлди?
3. Қўшимча маълумотларни фойдаланиб, подшо ҳукумати даврида Марказий Осиёда очилган дунёвий мактабларни атанг.

- *** **Семинария** – ўрта таълим берадиган махсус билим юрти.
Училища – белгили бир касб берадиган ўрта ва махсус ўқув ўрни.
Жаҳидчилик – XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошида Россия империясида туркий тилдош мусулмон халқлари орасида тарқалган ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий ҳаракат.
Мадраса – масжид ёнидаги ислом динини ўқитадиган ўрта ва олий даражали ўқиш.
Панисламизм – барча мусулмон қавмининг бирлашган ислом давлатига бирлашишга насихатлайдиган диний-сиёсий идеология.

Пантуркизм – туркийлик, XX асрнинг бошида пайдо бўлган, Туркиянинг ғамхўрлиги билан туркий тилдош халқларнинг бир давлатга бирлашишини кўзлайдиган оқим.

Дунёвий билим – илмий билим асослари.

Дьяк – қадимги Россиядаги давлат маҳкамаларида котиблик ишини бажарадиган ходим, чиновник.

Гаспринский Исмаил (1851–1914) – таниқли турк маърифатпарвари ва Россиянинг жамоат арбоби. Ўзининг бутун ҳаётини Россия империясидаги мусулмонларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишга бағишлади.

Турлибаев Айдархан (1877–1937) – жамоат арбоби, ҳуқуқшунос, «Алаш» ҳаракатининг фаол иштирокчиси.

Кеменгеров Қўшмухамбет (Қўшке) (1896–1937) – Алаш арбоби, олим, ёзувчи.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. ПТМХ формуласи орқали қуйидаги хулосага тегишли фикрингизни исботланг.

«XIX–XX асрнинг бошида Қозоғистонда ўқув ўринларининг кўплаб очи-лиши халқ орасида ўзгаришлар олиб келди».

Позиция – менинг ўйимча, ўқув ўринлари очилганидан кейин ...

Тушунтириш – сабаби ...

Масалан – шундай мисол келтиришга бўлади ...

Хулоса қила келиб ...

2-топшириқ. XIX–XX асрнинг бошидаги Қозоғистондаги таълим маҳкамалари хизматининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилинг.

Дастурли мактаблар	Янги услубдаги мактаблар	Дунёвий мактаблар

«Оренбург фуқаролар гимназиясида, қирғизлар (қозоқлар) учун Троицкда очилган мактабда таҳсил олаётган болаларнинг ўқишлари қаноатли. Қирғиз халқининг болаларига оид ажойиб фазилати бор. Улар билим олишга қунт ва шижоат билан иштиёқ ва қобилиятини кўрсатади. Қирғизларнинг билим олишга деган иштиёқини... болаларини Оренбург фуқаролар гимназиясига жойлаштириш учун кумуш пул билан 55 минг сўмдан ортиқ ҳайрия ёрдамини берганидан ҳам билишга бўлади».

Туркистон ўлкаси // Қозоқлар. Кўпчиликка аталган тўғқиз томли маълумотнома. Т. VII. Қозоғистон ҳамда қозоқлар ҳақида. Алмати, 1998. 23-бет.

Дала аҳолисининг билимга иштиёқини қандай тушунтиришга бўлади?

Ўқиш мақсади:

- ✓ Кенгаш таълим тизими ривожланишининг ўзига хос хусусиятларни аниқлаш учун «саводсизликни тугатиш», «қизил ўтов», «муаллимлар интитути», «Мактабдаги билим бериш», «касбий билим бериш», «олий ўқув юртлари» тушунчаларини фойдаланиш;
- ✓ Қозоғистондаги Кенгаш таълими тизимини ислоҳатлашни таҳлил қилиш, ютуқлари ва зиддиятларини аниқлаш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Саводсизликни тугатиш	Сауатсыздықты жою	Ликвидация неграмотности	Removal of illiteracy
Қизил ўтов	Қызыл отау	Красная юрта	Red yurt

Мавзуга ўтиш:

Кенгаш ҳукуматининг ҳукмронликка келганидан кейин таълим соҳасидаги дастлабки ислоҳати қандай йўналишда бўлди?

1. 1920–1930-йилларда Қозоғистондаги саводсизликка қарши кураш: ютуқлар ва зиддиятлар. Большевиклар ҳукмронликка келган дастлабки кунларидан бошлаб оммавий саводсизликка қарши кураш олиб боришга киришди.

Кенгаш ҳукуматининг маҳаллий ҳукумат маҳкамалари фуқаролар уруши шароитида имкон қадар мактаблар очди. Халққа маърифатпарварлик орқали большевиклар ўзларининг идеологиясини сингдиришга ва оддий одамларнинг ишончига киришни кўзлади.

1918 йил 26 июлда Туркистон АКСР да Халқ таълими комиссарлиги (Наркомпрос), 1919 йилда эса Қирғиз инқилобий комите-

тида – мактаб бўлими очилди. 1919 йил 26 декабрда В.И. Ленин «РКФСР» халқлари орасида саводсизликни тугатиш ҳақида» декретга қўл қўйди.

1920 йилдан бошлаб большевиклар Лениннинг топшириқларини амалга ошира ўтириб, барча ерларда саводсизликни тугатиш тўғрисидаги фавқулудда комиссиялар қуришга киришди. Улар харф танитайдиганларни ҳисобга олишни, ўқитувчи ходимлар тайёрлаш, мактаблар ва қисқа муддатли курсларини ташкил қилиш билан шуғулланди. Курсларда ўқиш ва ёзишни ўргатиш билан чекланмай, табиатшунослик, бухгалтерлик ҳисоб, музика дарси, расомчилик ва бошқа фанларни ўқитди. Белгили бир даражада идеология масаласи ҳам бир қаторда юргизилди. Мана шу мақсадда Кенгаш ҳукумати маҳкамалари Алаш арбоблари ва халқ маърифатпарварларини тортди. 1919 йил Ақмола вилоятининг Омби уездида маърифатпарварчилик курсларида хизмат қилишга жамиятнинг саводли фуқаролари Мағжан Жумабаев, Қўшке Кеменгеров, Амуре Исин чақирилди.

2. Саводсизликни тугатиш. 1919 йилда Халқ Комиссарлари Кенгаши (ХКК) саводсизликни тугатиш ҳақида Декретга қўй қўйди. Давлат қишлоқларга оммавий маданий

Фикрингиз зарур!

«Саводсизлик тугатилсин» жамиятининг фаолияти элда билимни ортиришда сезиларли рол ўйнадими?

Савод чиқариш
курси

марш уюштиришини эълон қилди. Саводсизликни тугатишнинг кўчманчи пунктлари, аёллар орасида саводсизликни тугатиш учун қизил ўтовлар, коммуна мактаблари, мактаб-интернатлар, *рабфаклар* (ишчилар факультети) қурила бошлади.

Қозоғистонда саводсизликни тугатиш жараёни давомида кўп-лаб заддиятларга учради: маблағнинг етишмовчилиги, мактабларнинг, уй-жойларнинг ва дарсликларнинг камлиги, тажрибали ўқитувчилар етишмовчилиги.

Мана шу туфайли 1923 йилда А.Байтурсинўғли янгидан очилган мактабларга 20 минг ўқитувчи керак эканлигини айтди. Бўлинган маблағ эса 2616 ўқитувчи ва кутубхоначиларнинг маошигагина етарли эди. Шунинг учун у маҳаллий ҳукумат маҳкамаларини мактабларни ўзлари очишга, уларни таъминлашга ўз ҳаражатларини сарф қилишга чақирди.

Саводсизликни тугатиш курашида «қизил ўтов» деб аталадиган билим марказлари фаолият юргизди. Улар ўтроқ халқ орасида ўқиш уйи бажарадиган вазифаларни бажарди.

1924 йил февраль ойида «Саводсизлик тугатилсин» жамиятининг қозоғистонлик бўлими ўз фаолиятини бошлади. 1925 йилда жамиятнинг 882 бошланғич ташкилотида 77800 аъзо рўйхатдан ўтди. Шу йилларда буюк маърифатпарвар А.Байтурсинўғли қозоқ тилининг фонетика соҳасига мослаштирилган араб алифбосини ёзди. 1925 йилдан бошлаб халқ таълими ишига сарфланадиган маблағ миқдори ортиб борди. Барча намунадаги кенгаш мактабларининг тармоқлари ортди. Шунинг натижасида ўқувчилар сони ортди. Китобларнинг чоп этилиши йилдан-йилга ортиб борди. 1926 йилда саводхонлик даражаси қозоқ халқида – 6,9%, рус халқида – 36% ни ташкил қилди.

1921–1922 йилларда Қозоғистоннинг барча губернияларида очарчилик даврида мактаб ишининг аҳволи жуда оғир эди. Республикада қаровсиз қолган етим болаларнинг сони сезиларли даражада ортди, улар мактабдан четда қолди. Масалан, 1921 йилда Қозоғистонда 158 000 уй-жойсиз болалар бўлди, 1922 йилда уларнинг сони 333 мингга етди. Халққа билим бериш эҳтиёжига ажратилган маблағ очарчиликдан зарар кўрган аҳолига юборилди. Ўқитувчилар кўп ҳолларда маош олишмади. Дарсликлар ва услубий қўлланмалар етишмади.

Қозоғистонда кенгаш мактабларининг ягона тизимини қуришдаги асосий қийинчиликлар ҳақидаги масалалар ҳар йили

Кенгаш Қозоғистонида саводсизликни тугатишга қарши йўналтирилган чора-тадбирлар

Йиллар	Воқелар
1918 йил	«Ягона меҳнат мактаби тўғрисида Декларация» қабул қилинди.
1919 йил	«Саводсизликни тугатиш ҳақида Декрет» қабул қилинди.
1921 йил	Саводсизликни тугатишга аталган Марказий фавқулодда комиссия (Казграмчека) қурилди.
1924 йил, февраль	«Саводсизлик тугатилсин» жамияти қурилди.
1930 йил, август	Барчага бирдай мажбурий бошланғич таълим киритилди.

Ўқитувчилар конференциясида айтилди: мактабларнинг ночор моддий-техника базаси, антисанитария, болалар орасида касалликнинг тарқалиши, билимли ўқитувчи ходимларнинг етишмовчилиги, туман таълим маҳкамалари томонидан мактабларга услубий раҳбарлик ва ёрдамнинг йўқлиги, билим беришда турли эски услубларнинг қўлланишда бўлиши, меҳнат тартибини бузиш тез-тез бўлиб турди. Ўқув режалари ва дастурлар етишмади, ўқувчиларнинг дарсга қатнашиши жуда ночор, ўқитувчиларнинг маоши жуда кам бўлди. Билим бериш ўринлари кўп ҳолларда санитария-гигиена талабларига жавоб бермади. Синфлардаги ўқувчилар сони ҳаддан ташқари кўп, баъзи ҳолларда 45 ўқувчигача етиб борди. Бу масалалар рус мактабларида, қозоқ тилида билим берадиган мактабларда ҳам учради. Ўқитувчилар халқ саноғини юргизишга, идеологик чора-тадбирлар ва мажлисларга иштирок этиб, шанбаликларга чиқди. Улар республика ҳаётининг барча соҳаларида фаол иштирок этувчилар ва ташкиллаштирувчилар қаторида бўлди.

«Саводсизлик тугатилсин» жамияти фаолиятига комсомол ёшлар фаол иштирок этишди. 1928 йилда уларнинг бошчилигида маданий марш уюштирилди. 1930 йилда маданий маршга 5 минг комсомол аъзолари иштирок этди.

Фикрингиз зарур!

Кенгаш ҳукуматида «Саводсизликни тугатиш» масаласини кўтаришга нима сабаб бўлди?

Саводсизликни тугатишга 30-йилларнинг бошида очарчилик ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Юзлаган минг далаликлар кўчиб кетишга мажбур бўлди. Кейинги йилларда секин-аста аҳвол яхшилана бошланди. 1939 йилда Қозоғистоннинг 50 ёшгача бўлган аҳолисининг

саводхонлиги 80% га яқинлашди. Қозоқ халқининг саводхонлиги – 54,5%, рус халқининг саводхонлиги 70,4% деб аниқланди.

3. Кенгаш ҳокимиятининг дастлабки ўн йиллигида оммавий таълим соҳасининг шаклланиши. Янги Кенгаш ҳукмронлиги барча билим бериш соҳасини қайта қуришни талаб қилди. 1918 йил Қозоғистон ҳудудининг катта қисмини эгалайдиган РКФСР да қабул қилинган «Ягона меҳнат мактаби тўғрисида» ги қоидаги биноан аввалги бошланғич училищалар, гимназиялар, реал училищалар ва бошқа ўқув ўринларининг ўрнига 2 босқичли ягона меҳнат мактаблари қурилди. Унинг биринчи босқичида 8 ёшдан 13 ёшгача бўлга, иккинчи босқичида эса 13 ёшдан 17 ёшгача бўлган болалар ўқийди деб белгиланди. 1918 йил 31 октябрда «Кичик миллатлар мактаби тўғрисида» ги қарорига биноан, барча миллатлар, шунинг ичида қозоқлар ўзларининг она тилида ўқишни ташкиллаштира олади деб эълон қилинди.

Аниқланг

1920-йиллардаги мактаблардаги моддий-техник базанинг заифлигини қандай тушунтиришга бўлади?

1920–1921 ўқув йилида республикадаги мактабларнинг сони 2410 га етди. (1914–1915 ўқув йилида – 2011). Мактабларда билим бериш даражаси ҳали ҳам ночор эди. Болалар ва ўқитувчиларга аталган дарсликлар ва ўқув қуроллари етишмади. Айниқса, қозоқ мактабларида дарсликлар етишмади. Шунинг учун

А.Бўкейхон, А.Байтурсинўғли бошлаган Алаш зиёлилари саводли бўлган эл фуқароларини қозоқ мактаблари учун дарсликлар ёзишга чақирди. Болалар уйдаги моддий-техник аҳвол танқид кўтармас эди, унда ҳатто алмаштирадиган кийимлар ва ўрин-тўшаклар етишмасди. Қишлоқда турар жойлар уезд ва губерния марказларидан узоқда жойлашди. Қозоқ мактабларида алифбо дарсликларининг ўзи ҳам етишмади. Олий маълумотли тажрибали педагоглар жуда оз эди. Масалан, 1924 йилда Ақмола уездида олий маълумотли битта ҳам қозоқ бўлмади.

Қозоқнинг миллат зиёлилари ижодий нуқтаи назардан самарали меҳнат қилиб, маданий қурилиш, халққа билим бериш соҳасини тезлаштиришга катта ҳисса қўшди. Қозоқ тилида дарсликлар ёзилди. Бундай дарсликларнинг муаллифлари А.Байтурсинўғли, Ж.Аймаутов, С.Сейфуллин, М.Жумабаев, *А.Ермековлар* бўлди. Алгебрадан қозоқ тилидаги мактаб дарслигини профессор *Санжар Асфендияров* ёзди. 1928 йилнинг охиригача қозоқ мактаблари учун 30-дан ортиқ дасрлик чоп этилди.

1929 йилгача Қозоғистонда араб ёзуви қўлланилди. XX асрнинг бошида Ахмет Байтурсинўғли таклифи билан фонетиканинг ўзига хос хусусиятлари назарга олиниб, араб графикасига асосланган «тўғридан тўғри ёзиш» тузилди. 1929–1940 йиллар оралиғида лотин графикасига асосланган алифбо ёзиш тизими киритилиб, 1940 йилдан бошлаб у кирилл графикасига алмаштирилди.

Мактаб фаолиятига алифбонинг ўзгартирилиши катта қийинчиликлар туғдирди. Фуқароларни қайта ўқитишга тайёргарлик курслари улгурмади. 1930 йил 27 майда

Изланинг!

Ҳозирги кунда Қозоғистонда қанча мактаб бор?

кўчманчи халқ истеъкомат қиладиган маконларда барчага бирдек мажбурий бошланғич таълим жорий қилинди. Бироқ мана шу йилларда кенг тарқалган очарчилик мактабларнинг кенг равишда очилишига тўсқинлик қилди. 1941 йил республикада 7,5 минг мактаб фаолият юргизди, шунинг ичида 5,1 мингтаси бошланғич мактаб эди. Унда 1 миллионга яқин турли ёшдаги болалар таълим олди. Барчага бирдек мажбурий ўқишга қиладиган мактаб ёшидаги болаларнинг 98,9% -и ўқиш билан таъминланди.

Уруш йилларида мактаб сони ортмади: фақат 1% гина ўсди, педагог ходимлар таркиби 10% га камайди. Бошланғич синфларда юқори синф ўқувчилари ёки нафақадорлар дарс беришди. Ўқувчилар сони 1 138 187 дан 792 058 гача камайди. Ўйигит кишилар урушга кетганидан кейин, фронт ортидаги қийинчиликлар аёллар ва болаларнинг зиммасига тушди. Баъзи бир болалар оналарига ёрдамлашиб, мактабга бормаё қолар эди.

1939 йилда барчага ўртоқ ҳарбий хизмат жорий қилинганида кейин, мактабларда ҳарбий иш фани ўқитила бошланди. Гуманитар фанларнинг ўқитилишида ҳарбий-ватанпарварлик мавзуларга кўп кўнгил бўлинди. Барча мактабларда урушдан ярадор бўлиб қайтган жангчилар билан учрашувлар ўтказилиб турилди.

4. XX асрнинг биринчи ярмидаги махсус ўрта ва олий таълим. Большевиклар ҳукмронликка келганидан кейин реуспубликада олий билим юртлари ва *техникумлар* очила бошлади.

Кенгаш ҳукумати ўрнатилганидан кейин дастлабки йилларда билими бор тажрибали ходимлар етишмади. С.Сайфуллин дастлабкиларнинг бири бўлиб педагогика билим юртларини ривожлантиришга, студентларнинг турмуш шароитига доимо эътибор бериб турди. Унинг бевосита иштироки билан ҚазАКСР Халқ Комиссарлари Кенгаши 1140 давлат стипендиясини қозоқ ёшлари учун бел-

гилади. Республика Халқ Комиссарлар Кенгаши қозоқ мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлайдиган Қозоғистондаги ягона олий билим юрти Оренбург шаҳридаги Халққа билим бериш институти (КИНО) ғамхўрликка олиш тўғрисида қарор қабул қилди. Қозоғистон ҳукумати қарори билан она тилида дарсликлар чоп этириш учун 25 минг сўм бўлинди.

1928 йилда Қозоғистонда биринчи ўқув ўрни Қозоқ педагогика институти очилди. Кейин унга буюк Абай номи берилди.

Кейинчалик бошқа олий ўқув юртлари ҳам очилди: Алмати ветеринария институти (1929), Қозоқ қишлоқ хўжалиги институти (1930), Алмати тиббиёт институти (1931), Урал педагогика институти (1932), 1934 йилда Қозоқ давлат университети очилди. 1941 йилда республикада 20 олий билим юрти ва 118 махсус ўрта таълим мактабларида 40 мингга яқин студент ўқиди.

Республикада олий билим юртларига маҳаллий халқ орасидан чиққан профессор-ўқитувчилар етишмади, кўплаган институтларда қозоқ студентларининг сони кам эди. Асосий сабабларининг бири оммавий кўринишга эга бўлган очарчилик ва сиёсий қувғинсургуннинг оқибати эди.

ҚозМПУ нинг дастлабки биноси

Тажрибали профессор-ўқитувчи ходимларни танқислиги масаласини ходимларни бошқа республикалардан (Россия, Украина, Ўзбекистон) чақириш орқали ҳал қилишга ҳаракат қилди.

Уруш олий билим юртларининг ҳаётига ўзгаришлар олиб келди. Алматига КСРИ нинг Европа қисмидан бир қатор олий билим юртлари кўчирилиб, олиб келинди. Машҳур олимларнинг Қозоғистонга кўчиб келиши ўқув ўринларининг илмий даражасини орттиришга қулай шароит яратиб, янги олий билим юртларининг очилишига имконият берди. (Алмати чет тиллар институти, Қозоқ давлат консерваторияси, Қозоқ давлат қизлар педагогика институти, Қозоқ давлат жисмоний тарбия институти). Қозоқ қизлар педагогика институти Қозоғистон коммунистик партиясининг биринчи котиби Ж.Шаяхметовнинг шахсий раҳбарлиги билан очилди. Студентларга бепул овқат, ётоқхонада туришни давлат томонидан таъминлаш ҳақида қарор қабул қилинди.

Ўйлаб кўринг!

Таълим соҳасидаги ислохатлар шу вақтда қанчалик муҳим бўлди?

1945 йилда республиканинг олий билим юртларида 45 минг студент ўқиди. Республикада интеллектуал салоҳияти сезиларли даражада ортган ўрта махсус ва олий билим юртларининг тизими қурилди.

5. Урушдан кейинги йиллардаги таълим соҳаси. 1950 йилларда умумий таълим мазмунини такомиллаштириш ишлари олиб борилиб, мактабдаги политехника ўқитишига алоҳида эътибор берилди. 10 йиллик таълим соҳасига кўчиш бошланди. Мактабларда машинатаниш кабинетлари, ўқув-тажриба майдонлари ташкиллаштирилди. Шу билан бирга айтарли даражада қийинчиликлар ҳам бўлди. Синфлардаги ўқувчилар сони ҳаддан ташқари кўп бўлди. Катта шаҳарларда мактаблар уч сменада ишлади. Қишлоқ мактабларидаги педагогларнинг дарс соати ҳафтасига норматив асосидаги 18 соатнинг ўрнига 40–42 соатни ташкил қилди. Бу ҳолат ўқувчиларнинг ўзлаштиришига салбий таъсир кўрсатди. Мактабларнинг кўп қисмлари эски биноларда жойлашди. 1950–1960 йилларда кечки мактаблар очила бошлади.

1959 йилдаги саноқ бўйича республикадаги маҳаллий миллат вакилларининг сони халқнинг 30% нигина ташкил қилди. Қозоғистоннинг шимолий вилоятларида қозоқ тилида ўқитадиган мактаблар сони қисқарди. Вилоят марказларида биттадангина қозоқ тилидаги мактаблар ишлаб турди. 1970 йилда шаҳар аҳолисининг таркибидаги қозоқларнинг улуши 17,2% бўлди. Шу-

нинг оқибатларидан қозоқ мактаблари ёпилиб, рус тилида таълим берадиган мактабларга айланди.

1972 йил республика барчага мажбурий ўрта таълимга кўчди. Таълим ва тарбия ишларининг дастурига ўзгаришлар киритиш учун янги ислохатлар юргизилди. Тарих, адабиёт, биология, химия, астрономия, география, меҳнат ва чет тиллари фанлари бўйича янги таълим дастурлари тайёрланди. 56 янги дарслик чиқарилди. Республика мактабларида кабинет тизими киритилди. Улар бюджет ва ҳомийлар ҳисобидан жиҳозланди.

Ўйлаб кўринг!

Таълим соҳасида олиб борилган ислохатлардан қандай камчиликларни кўришга бўлади?

1980-йилларда болаларни 6 ёшдан бошлаб мактабга қабул қилиш дастури киритилди. Катта шаҳарларда болабоғчаларнинг етишмовчилиги асосий масалаларнинг бири бўлиб қолаверди. Шаҳар ва қишлоқ мактабларида билим бериш сифатида айтарли даражада фарқ сезилди. Мактаб тизимидаги оғир инқироз, айниқса XX асрнинг 80-йилларининг иккинчи ярмида бошланди.

1. Кенгаш ҳокимиятининг дастлабки ўн йиллигида Ўрта Осиёнинг бошқа республикаларида мактаб ишининг аҳволи қандай эди?
2. «Янги лотин алифбосига кўчиш: самарали ва самарасиз томонлари» номли мавзуда фикр-мулоҳаза ўтказинг.
3. Таълим даражаси давлатнинг ижтимоий-сиёсий ривожланишининг суръати билан боғлиқми?

Қизил ўтов – Кенгаш ҳукуматининг дастлабки йилларидаги қиз-келиндчакларнинг саводини чиқариш учун ташкиллаштирилган кийгиз уй.

Ишчи факультети (рабфак) – КСРИ-да 1919–1930 йилларда катталарга атаб очилиб, умумий таълим берган ўқув маскани.

Техникум – техник касб-ҳунар таълимини берадиган ўрта даражали махсус ўқув даргоҳи.

Асфендияров Санжар (1889–1938) – давлат ва жамоат арбоби, тиббиёт соҳасининг тажрибали мутахассиси, таниқли тарихчи, олим. 1935 йилда «Қозоғистоннинг ўтмиши маълумотлар ва ҳужжатларда» номли китоби чоп этилди.

Ермеков Алимхан (1891–1970) – жамоат арбоби, «Алаш» партияси ва Алашўрда ҳаракати раҳбарларининг бири, математик, устоз, олим. «Буюк математика курси», «Қозоқ тилининг математика терминлари» (1935) номли китобларнинг муаллифи.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Кенгаш таълим тизимининг ютуқлари ва камчиликларини кўрсатиб, хулоса чиқаринг.

Кенгаш таълими	
Ютуқлари	Камчиликлари
Хулоса:	

2-топшириқ. Берилган калит сўзлардан фойдаланиб, Кенгаш таълими тизимининг ривожланишига оид фикрингизни билдиринг.

«Саводсизликни тугатиш», «Қизил ўтов», «муаллимлар институти», «мактабдаги билим бериш», «ўрта махсус таълим», «олий билим юртлари».

1940 йил, 6–8 февраль

Қозоқ КСР-и Халқ таълими комиссариати коллегиясининг қозоқ алифбосини киритишни тузатиш чора-тадбирлари тўғрисидаги мажлисининг протоколидан.

3. Тингланди: Янги алифбони киритишни тезлатиш чоралари ҳақида. Қарор: раҳбарият (директива) маҳкамаларининг янги алифбога кўчишни тезлаштириш ва араб ёзувидан барча давлат ва ижтимоий соҳаларда қутилиш тўғрисидаги буйруғига суянган ҳолда, Қозоғистоннинг 10 йиллигига ХТК-нинг коллегияси буйиради:

1. ХТК-нинг барча бўлимлари ва маҳкамаларида ривожлантиришни кучайтириб, таълим-тарбия, сиёсий маърифат, илмий, кутубхона, нашриёт ва идора ишларининг барча соҳалари Қозоғистоннинг 10 йиллигига қадар 100% янги алифбога кўчирилсин.

Раис Мамаев. Котиб Соболев.

Қозоғистондаги маданий қурилиш (1918–1932 йй.)

Ҳужжатлар ва маълумотлар тўплами. Т. 1. Алматы, – 1965. 75-б.

1. Коллегия қарорининг араб алифбосига бўлган кўзқараши қандай бўлди?

Ўқиш мақсади:

- ✓ Қозоғистонда илм-фаннинг ривожланишида Қозоқ КСР Фанлар академиясининг ролини аниқлаш;
- ✓ Кенгаш давридаги илм-фаннинг ривожланишига Қозоғистоннинг машҳур олимларининг қўшган ҳиссасини таҳлил қилиш;
- ✓ Кенгаш сиёсий тизими шароитида Қозоғистон илм-фанининг ривожланишидаги қийинчиликлар ва зиддиятларга баҳо бериш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоқча	Русча	Инглизча
Академия	Академия	Академия	Academy
Қаниш Сатбаев	Қаныш Сәтбаев	Каныш Сатпаев	Kanysh Satpayev
ИТИ	ҒЗИ	НИИ	SRI (scientific research institute)

Мавзуга ўтиш:

1. Бу илмий марказ давлатимизнинг қайси шаҳрида жойлашган?
2. Унинг Қозоғистон илм-фанининг ривожланишидаги роли қандай?

1. Қозоқ КСР Фанлар академиясининг қурилишининг шарт-шароитлари. 1920 йил Оренбург шаҳрида дастлабки илмий маҳкама Қозоғистоннинг тадқиқ этиш жамияти қурилди. 1932 йилда Қозоғистонда КСРИ Фанлар академиясининг кичик илмий базаси очилди. 1938 йилда база бир нечта секторлари бор КСРИ Фан академиясининг қозоқ бўлимчаси бўлиб қайта қурилди.

XX асрнинг 20-йилларининг ўртасидан бошлаб республикада КСРИ ФА ташкиллаштирган бир қатор доимий ва мавсумий илмий

Академик Қ.И. Сатбаев,
Н.Д. Онгдасинов ва
қозоғистонлик олимлар

ташкilotлар фаолият юрита бошлади. Академиклар А.Е. Ферсман, А.Н. Самойлович, А.А. Григорьевлар раҳбарлик қилган экспедициялар ўлкада илмий тадқиқотлар олиб борди. Улар фойдали кон ўринлари, ўсимликлар ва ҳаёвонотлар дунёси билан бир қаторда қозоқ халқининг тарихи ва этнографияси ҳақида ноёб китоблар ёзди. 1941 йилда ҚСРИ ФА-нинг қозоқ бўлимчасида 100 илмий ходим меҳнат қилди, унинг учтаси фанлар доктори, 14 таси фанлар кандидати эди. Аталган олимлар республиканинг 11 та илмий-текширув маҳкамалари ва амалиёт бўлимларида меҳнат қилди. Картографлар ва геодезистлар Қозоғистон ҳудудининг 90% га яқинини харитага туширди. Геологлар янги кон кўзларини очишди. Катта илмий изланишларнинг жараёнида республика хром ва ваннадий захираси бўйича дунёда 1-ўринни эгаллади. Мол чорвачилиги ҳам тараққий этиб, қўй ва эчкининг янги турлари чиқарилди.

Уруш йилларида бўлимчада кўчиб келган ҚСРИ нинг таниқли олимлари И.П. Бардин, А.А. Скочинский, Л.Д. Шевяков, В.Обручев, Д.И. Прянишников, Н.В. Цицин, А.Н. Панкратова, Н.М. Дружинин, И.И. Мещаниновлар хизмат қилди. 1943 йил Алматида «Кўҳна замондан бугунги кунгача бўлган Қозоқ ҚСР тарихи» деб номланган китоб чоп этилди. Нашрнинг тайёрланишига академик А.Панкратова ва бошқа олимлар ҳам иштирок этди.

Ёдингизга туширинг!

Ўзга миллат олимлари Қозоғистон илм-фанининг ривожланишига қандай ҳисса қўшди?

2. Қозоғистон Фанлар Академияси қурилишидаги Қ.И. Сатбаевнинг роли. Қозоғистон Фанлар академиясининг ташкиллаштирилишига Қ.И. Сатбаев ката ҳисса қўшди. У 1941 йилда Алмати шаҳрида Қозоғистон Фанлар академиясини ташкиллаштиришни қўлга олди. 1942 йилда КСРИ Фанлар академиясининг Қозоқ бўлимчасининг президиум раиси бўлиб тайинланди. Бу республикамизда мустақил Фанлар академиясини очишга ўз таъсирини кўрсатди. У Москва билан хат алмашиб, келишувлар олиб борди. Олим КСРИ нинг Европа қисмидан вақтинча кўчирилган олим-академикларни тўплади. Келажакдаги Фанлар академиясига бино излаштиради. Республиканинг таниқли олимларининг ижтимоий турмуш масалаларини яхшилашга ёрдам берди. Ўзи жонкуярлик кўрсатиб, кўплаб ёш олимларни докторлик диссертациясини ҳимоя қилишга чақирди.

Фанлар академияси – ҳар қандай давлатнинг ривожланишининг кўрсаткичи. Олимнинг бу соҳада қилган меҳнати чексиз. 1941 йилда КСРИ ҳукуматининг қарори билан Россия ва КСРИ Фанлар академиясининг олимлари Қозоғистон ҳудудига жойлаштирилди. Қ.Сатбаев Кенгаш олимларини жалб қилиб, республиканинг бой табиий бойликларини ўрганишга куч сарфлади. 1940 йил биргини геология институти очилса, 1944 йилда КСРИ Фанлар академиясининг қозоқ бўлимчасида 6 институт ва 4 сектор ишлаб турди. 576 ходим, унин ичида 2 академик, 4 КСРИ ФА нинг корреспондент-аъзоси, 27 фанлар доктори хизмат қилди. Уруш йилларида илмий ходимлар таркиби уч марта ортди. Урушдан кейин тоғ-кон, химия, металлургия, тупроқшунослик институтлари очилди. 1944 йил 3 январда Қ.Сатбаев республика раҳбариятига бир марказдан келишилган Фанлар академиясини очиш кераклигини айтиб, қозоғистоник илмнинг ривожланиши ҳақида хат йўллади. 1944 йилнинг охирида у ҳукумат топшириғи бўйича ҚозКССР Фанлар академиясини очишга киришади. ҚозКССР Фанлар академиясини қуриш бўйича Ҳукумат комиссияси қурилади. Унинг таркибига КСРИ ФА нинг 11 та академиги ва президенти С.И. Вавилов ки-ради. Қозоқ КСР-и Фанлар академиясининг қурилишига оид ташкиллаштириш ишларига шу вақтдаги Қозоқ КСР-и Вазирлар Кен-гашининг раиси Н.Онгдасинов раҳбарлик қилди.

3. Фанлар академиясининг қурилиши. Узоқ тайёргарлик иш-ларидан кейин 1946 йил 1 июнда Қозоқ КСР Фанлар академияси

очилди. Илм даргоҳи дастлабкида ҳозирги микробиология институтининг икки қаватли биносиди жойлашди. Фанлар академиясининг таркибида 18 ИТИ, 8 сектор, 7 амалиёт станцияси, 3 ботаника боғи бўлди. Ходимларнинг сони 1400 одам, унинг ичида 57 фанлар доктори, 184 фан номзодлари бўлди. Қ.Сатбаев бошчилигида 11 янги илмий-текшириш институтлари қурилди.

Қўп вақт ўтмай Қозоғистон Фанлар академияси илмий тадқиқотлар сони ва даражаси бўйича бутуниттифоқ ва Украина академиясидан кейинги учинчи ўринга чиқди. Фанлар доктори ва фан номзодларининг сони ортди.

КСРИ-нинг иттифоқдош республикалар билан илмий муносабатлари мустаҳкамланиб борди. Саноат ўринларида фаннинг сўнгги ютуқлари кенг равишда киритилди. Фанни молиялаштириш ҳажми ортиб борди. Бу ҳақида академик Қ.Сатбаев: «КСРИ ФА-нинг қозоғистонлик базасини ташкилаштириш арафасида унинг молиявий заҳираси бир нечта мингнигина ташкил қилса, 1946 йилда ҚозКСР Фанлар академиясининг бюджети 45 млн. сўмдан ошиб кетди». Йил сайин илмий текширувлар ва олимларнинг маошига бўлинадиган молия заҳираси ўсиб борди.

Янги академиянинг биносининг лойиҳасини тайёрлашда Қ.Сатбаев ўзи аралашиб, ташаббус кўтарди. 1951 йилда ҳозирги Шевченко кўчаси бўйида қурилиш ишлари бошланди. Биринчи пойдеворини Фанлар академияси президентининг ўзи солди. Бинотаниқли архитектор Алексей Щусевнинг лойиҳаси бўйича солиниб, 1957 йилда қурилиш якунланди. Келгуси йилда олимлар янги бинога жойлашиб, илмий тадқиқотларни юргизишга киришди. Д.А. Қонаев Қозоғистон Фанлар академиясининг президентлиги даврида илм-фаннинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Д.А. Қонаев

4. XX асрнинг 50–80-йилларида Қозоғистонда илм ва фаннинг ривожланиши. XX асрнинг 50–80 йилларида республикада қозоғистонлик ва марказга бўйсинадиган илмий маҳкамалар фаолият юргизди. Марказга бўйсинадиган маҳкамалар тўғридан-тўғри КСРИ хавфсизлик ведомствосига қаради.

Қозоғистон олимлари геология, химия, география, тиббиёт, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларда бир қатор ютуқларга

эришди. Масалан, 1956 йилда Қ.И. Сатбаев раҳбарлигида геолог олимлар Марказий Қозоғистоннинг бўлжамли-металлогенли харитасини тузди. XX асрнинг 60–80 йилларида нефть кон ўринлари кенг равишда ўрганила бошланди. Қозоғистонлик олимлар Ғарбий худуддаги нефть ва газ кон ўринларини тадқиқ этишга киришиб, бир қатор илмий ишлар чоп эттирди. Республика олимларининг илмий изланишларининг натижасида 1960 йилларда жуда катта сув қурилиши Иртиш-Қарағанда канали солинди. Бугуннинг янги навлари чиқарилди.

Ижтимоий фанлар соҳасида тадқиқот доираси кенгайтирилиб, олимлар катта ютуқларга эришди. 1945 йил Қозоқ КСР Вазирлар Кенгашининг Ёрлиғи билан республика Фанлар академиясининг бўлимчаси таркибида Тарих, археология ва этнография институти қурилди. Институтга 1961 йил Ш.Валиханов номи берилди. Институтда А.Марғулан, Е.Бекмаханов, А.Нусипбеков, Б.Сулейменов, Г.Дахшлейгер, Х.Арғинбаев ва бошқа истеъдодли олимлар меҳнат қилди. Мана шу илмий маҳкамадан юртимизнинг тарихи, этнографияси ва маданиятига оид катта-катта нашрлар чоп этилди.

Қозоғистон Республикасининг
Фанлар академияси,
Алмати шаҳри

1957–1959 йилларда «ҚозҚСР тарихининг» икки томи нашрдан чиқди. Маърифатпарвар олимлар Ш.Валиханов, И.Алтинсарин асарларинини тўплаб, чоп эттириш қўлга олина бошланди. 1958 йилда Қозоқ КСР Фанлар академиясининг Философия ва Ҳуқуқ институти, 1961 йилда Тил билими, адабиёт ва санъат институтлари очилди. XX асрнинг 50-йилларининг охиригача Қозоқ КСР Фанлар академиясининг таркибида 50 илмий-амалиёт маҳкамаси хизмат қилди, 500 га яқин аспирант таҳсил олди. 1985 йил республикада 40 мингдан ортиқ илмий ходим бўлди.

1940 йилларнинг охири – 1950 йилларнинг бошида сиёсий қувғин-сургуннинг янги тўлқини бошланиб, таълим мафкуравий босимни қаттиқ сезинди. Машҳур тарихчилар: Е.Бекмаханов, А.Марғулан, Б.Сулейменов, Е.Дилмухамедов ва бошқа олимларга миллатчилик айби қўйилди. Улар қозоғистоннинг Россия империяси таркибига кириши, миллий-озодлик ҳаракатлар ва яна бошқа масалалар атрофида услубий катта хатоларга йўл қўйди деб айбланди. Қ.И. Сатбаев ҳам сиёсий сургунга учради. М.Авезов Москвага кетишга мажбур бўлди. Қ.Сатбаев Фанлар академиясидан қувилиб, «Едиге ботир» жирига муқаддима ёзгани учун миллатчи деб айбланди. Ходимлар масаласида тўғри қарор қабул қилмади деб айбланди. Партия қаторига қабул қилинган вақтда келиб чиқиш тарихини (бий оиласидан чиққан) яширди деган айб ҳам қўйилди. Қ.Сатбаев хизматидан олинди. Е.Бекмаханов Кенесари Қосимўғли қўзғалонини насихатлагани, «буржуазиячил-миллатчил кўзқараш» учун айбланиб, 25 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинди.

Ёдингизга туширинг!

Қ.Сатбаевдан ташқари яна қандай қозоқ олимлари қувғинга учради?

А.Х. Марғулан

Е. Бекмаханов

1. Қозоқ КСР Фанлар академиясининг қурилишига қандай шарт-шароитлар таъсир кўрсатди.
2. Қозоқ КСР Фанлар академияси илм-фаннинг ривожланишига қандай ҳисса қўшди?
3. Қозоғистон илм-фанининг ривожланишида тўсқинликлар бўлдим?

Академия – 1. Тадқиқот ишлари билан шуғулланадиган энг олий илмий маҳкама. 2. Билимнинг махсус бир соҳаси билан боғлиқ бўлган олий даражали ўқув ўрни.

ИТИ – илмий текшириш институти.

Нуртас Онгдасинов (1904–1989) – давлат ва жамоат арбоби. У маҳаллий миллат ходимларини тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Қозоқ КСР-и Фанлар академияси биносини қурдиришга керакли ҳаражатни топишга ёрдам берган. КСРИ ФА-нинг президенти В.Л. Комаров билан учрашувида Қаниш Сатбаевни «Қозоқ КСР-и Фанлар академиясининг келажакдаги президенти», – деб таништирган. Н.Онгдасинов юқори лавозимларда юриб, ижод билан ҳам шуғулланди. Арабча-қозоқча, форсча-қозоқча тушунтирма луғатлар ёзган.

Қаниш Сатбаев (1899–1964) – геолог-олим, минерология фанларининг доктори, префессор, академик. Қозоқ КСР Фанлар академиясини ташкиллаштирувчи ва унинг биринчи президенти, Қозоқ КСР академиясининг академиги, Кенгаш Иттифоқи ва Қозоғистон металлогения мактабининг асосини солувчи, қозоқдан чиққан биринчи академик.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. GREAT формуласи бўйича Қозоқ КСР Фанлар академиясининг қурилишининг тарихий аҳамиятини таҳлил қилинг.

G (Groundbreaking) – аҳамиятли/юз буриш	
R (Remembered) – ёдда қоладиган	
E (Events) – муҳим воқеа	
A (Affected) – келажакка таъсири	
T (Terrifying) – учраган қийинчиликлар	

2-топшириқ. «Қозоқ КСР Фанлар академиясининг қурилишидаги Қ.И. Сатбаевнинг роли» мавзусида 100–120 сўздан иборат бўлган ўз фикр-мулоҳазангизни ёзинг.

3-топшириқ. 2 гуруҳга бўлиниб, «Кенгаш Қозоғистонида илм ва фаннинг ривожланишидаги қийинчиликлар ва зиддиятлар» мавзусида фикр-мулоҳаза юргизинг.

**Қозоқ КСР Олий Кенгаши Президиуми,
Вазирлар Кенгаши ва Қозоғистон КП(б)МК-нинг
«Қозоқ КСР Фанлар академиясини қуриш тўғрисида»ги қарори**

Алмати шаҳри

1946 йил 1 июнь

Қозоғистондаги илмий маҳкамаларнинг самарали ривожланиши, Кенгаш йилларида илмий ходимларнинг ортиб бориши ва беш йиллик режага оид илмий-тадқиқот ишлари соҳасида янги вазифалар КСРИ Фанлар академиясининг Қозоқ бўлимчасини олдинги қаторли илмий ўй маркази ва илмий ходимларни тарбиялаш мактаби сифатида Қозоқ КСР Фанлар академиясига қайта ташкиллаштириш масаласини кун тартибига қўйди. КСРИ ХКК-нинг 1945 й. 26 октябрдаги қарорига кўра Қозоқ КСР Олий Кенгашининг Президиуми, Вазирлар Кенгаши ва Қозоғистон КП (б) МК қарор қилади:

1. Фаолият юргизиб турган КСРИ Фанлар академиясининг бўлимчаси сифатида Қозоқ КСР Фанлар академиясини қуриш;

2. Қозоқ КСР Фанлар академиясининг қурилган куни деб 1946 йил 1 июнни тасдиқлаш;

3. Қозоқ КСР Фанлар академияси Президиумининг доимий жойлашадиган жойи сифатида Алмати шаҳрини белгилаш;

4. Қозоқ КСР Олий Мажлисининг Президиуми, Вазирлар Кенгаши ва Қозоғистон КП (б) МК барча партия, кенгашлик, чорвачилик ва ижтимоий ташкилотларни Қозоқ КСР Фанлар академиясига, унинг ижодий ишларига ҳар томонлама ёрдам беришга чақиради.

Қозоқ КСР Олий Мажлисининг Президиуми, Вазирлар Кенгаши ва Қозоғистон КП (б) МК илмий ўйнинг ягона марказига бирлашган республика олимларининг Қозоғистондаги фан ва маданиятнинг янада ривожланишига ўз кучлари ва билимларини аямайдиганларига ... комил ишонч билдиради.

Қозоқ КСР Олий Мажлисининг Президиуми раиси **А. Қазақбаев**
Қозоқ КСР Вазирлар Кенгашининг раиси **Н. Онгдасинов**
Қозоғистон КП (б) МК котиби **Ж. Шаяхметов**

ҚР ПА. 708-қор. 10-т. 72-иш. 6-9 нп. Асл нусха.

1. Маълумотни ўқиб чиқиб, 1946 йилгача бўлган КСРИ Фанлар академиясининг Қозоқ бўлимчасига қандай баҳо беришга бўлади?

2. Қозоқ КСР Фанлар академиясини Алмати шаҳрида очишнинг сабаби нимада деб ўйлайсизлар?

Ўн биринчи боб
БУТУНГИ КУНДАГИ ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЛМ
ВА ФАН ТИЗИМИ

49–50-§

Қозоғистон Республикасида илм ва фаннинг
ривожланиш масалалари ва келажаги

Ўқиш мақсади:

- ✓ Қозоғистон Республикасининг стратегиялари ва дастурларини тадқиқ этиш асосида илм ва фан тизимини янгилашнинг шарт-шароитлари ва аҳамиятини таҳлил қилиш;
- ✓ жаҳон илм ва фан тизимига кириш учун инновацион илмий ва таълим муассасаларини қуришнинг аҳамиятига баҳо бериш;
- ✓ Қозоғистон Республикаси «Болашақ» халқаро билим бериш дастурининг элни модернизациялашдаги аҳамиятини таҳлил қилиш.

Таянч сўзлар:

Ўзбекча	Қозоғча	Русча	Инглизча
Дуалл таълим	Дуальды оқыту	Дуальное обучение	Dual training
Стипендиат	Стипендиат	Стипендиат	Scholarship holder

Мавзуга ўтиш:

«Қандай давлат бўлмасин, ўсиб-ўлғайиши, жаҳонда ўзини ўрнини эгаллаши шу давлатнинг билимига, билим сифатининг аҳволига боғлиқ».

Н.А. Назарбаев

Муаллифнинг фикрига оид ўз фикрингизни билдириш.

1. Мактабгача бўлган таълим соҳасини ривожлантиришнинг асосий ютуқлари, масалалари ва келажаги. Қозоғистонда таълим соҳасини, унинг ичида мактабгача бўлган таълим соҳасини ҳар томонлама ривожлантириш ва қўлланиш вазифаси олға қўйилган. Интеллектуал, билимли, кўзи очиқ ва юқори маданиятли халқнинггина келажаги самарали бўлади.

Болабоғчадаги тарбия – элимизнинг ёрқин келажагининг кафолати. Мактабгача бўлган таълим ва доимий машғулотлар тизимининг дастлабки даражаси сифатида бола шахсининг шаклланиши ва ривожланиши учун шароит яратади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида мактабгача таълим муассасаларининг сони камайди. Бола туғиш кўрсаткичи камайди. Мактабгача бўлган муассасалар хусусийлаштирилди. 1999 йилда мактабгача бўлган таълим муассасаларининг сони 80% га қисқарди. 1991 йилда 8,74 муассаса бўлса, 1999 йилда 1,15 мингга камайди. Кейинги йилларда мактабгача бўлган таълим тизими ўз ҳолатига кела бошлади.

2010 йилда барча мактаб ёшигача бўлган болажонларни болабоғча билан таъминлаш учун «Балапан» махсус давлат дастури қабул қилинди. Дастур доирасида дастлабки йили 4 мингга яқин болабоғча ва кичик марказлар ўз фаолиятини бошлади. Давлат раҳбарияти 2020 йилгача 3–6 ёшдаги болаларни мактабгача бўлган таълим билан 100% таъминлашни топширди.

Изланинг!

Кўшимча маълумотлардан қўшни давлатларнинг мактабгача бўлган таълим тизими билан танишинг.

2. Умумий ўрта билим берадиган мактабларнинг аҳволи. Мустақиллик йилларида Қозоғистон ўрта билим бериш бўйича жаҳонда етакчи ўринга чиқди. Умумий ўрта билим берадиган мактабларда дарслик билан таъминлаш ва компьютерлаштириш масаласи ҳал қилинди. 1998 йилда «Дарин» республика илмий-амалиёт маркази қурилди. Марказ қобилиятли болаларни аниқлашда ва қўллаб-қувватлашда муҳим рол бажарди. Қозоғистон бўйича шахсий мактаблар очила бошлади.

Таълим вазирлиги элимизда 12 йиллик билим бериш тизимига кўчишни қўлга олди. Кўп тилда билим бериш дастурлари ишга қўшилди. Билимнинг янгиланган мазмунининг стандартлари киритилди. 2008 йилдан бошлаб «Назарбаев Интеллектуал мактаблари» (НИМ) лойиҳаси амалга оширилди. НИМ-да билим бериш халқаро дастур бўйича юргизилади. Улар билан рақобатдош бўла оладиган қозоқ-турк лицейлари (ҚТЛ) ҳам фаолият юргизади. 2016 йилдан бошлаб ҚТЛ номи «Билим инновация лицейи» деб ўзгартирилди.

2003–2004 ўқув йилида мактаб битирувчилари учун Ягона миллий тест топшириш жорий қилинди. Бу давлатимизнинг ёшлари учун олий билимнинг мавжудлигидаги ошкораликни таъминлашнинг бошланиши бўлди. 2018 йилгача бўлган мактаб битирувчила-

Ўйлаб кўринг!

Таълим соҳасини жаҳон стандартларига мослаштириш қанчалик зарур?

рига ЯМТ мактаб аттестатини олишга ва олий билим юртига ўқишга тушишга яроқли бўлди. Бугунги кунда ЯМТ топшириш қоидасига бироз ўзгаришлар киритилиб, янги форматда ўтадиган бўлди.

1980 йиллари қозоқ тилида ўқитадиган мактаблар сони камайса, мустақиллик йиллари ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми давлат тилида билим олади. 2025 йилга қадар уч сменали мактаблар тўлиқ йўл қилиниб, қишлоқ жойларни интернатлар билан тўлиқ таъминлаш амалга оширилади.

3. «Интеллектуал мактаблар» (НИМ). XXI асрнинг бошида Қозоғистоннинг тез ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш олий техник ва бошқариш ваколати бор касбий мутахассислар тайёрлаш эҳтиёжини туғдирди. Республикада болаларнинг қобилиятларини аниқлаш ва ривожлантиришга имкониятлар яратиш учун мутахассислаштирилган таълим маҳкамаларининг тармоғини кенгайтириш амалга оширилди. 2008 йилда истеъдодли болалар учун «Интеллектуал мактаблар» лойиҳаси ишга қўшилди. 2011 йил 19 январда «Назарбаев Интеллектуал мактаблари» тўғрисида ҚР нинг қонуни қабул қилинди.

Назарбаев Интеллектуал мактабларининг асосий мақсади – ўрта таълимнинг қозоғистонлик етук дастурлари ва халқаро етук таж-

Химия-биология йўналишидаги Назарбаев Интеллектуал мактаби (Алмати шаҳри)

рибаларни ҳисобга ола ўтириб, кўп тиллик тизимни киритиш орқали миллатнинг интеллектуал қобилиятини ривожлантиришга таъсир кўрсатиш. Билим беришда инглиз тилига эътибор берилди.

Ўқишга кириш учун номзодлар махсус тест топшириб, «Ўркен» таълим грантига эга бўлади. Мактабнинг иккита асосий йўналиши бор – физика-математика ва химия-биология йўналишлари. 10 ва 12-синф ўқувчилари Кембридж стандартларига асосланган халқаро имтиҳон топширади. Якуний аттестациядан муваффақиятли ўтган ўқувчилар 12-синфни битирганидан кейин умумий ўрта билим ҳақида аттестат, ЯМТ, IELTS, TOEFL, SAT I, SAT II сертификатларини ва ўқувчиларнинг танлови бўйича бошқада сертификатлар олади.

Мактабнинг асосий хусусияти бўлиб уч тилда таълим бериш ва дарсдан ташқари хизматни мустақил ўзи юргизиш бўлиб ҳисобланади. Уч тилда билим олиш давомида ўқувчилар мослашувчанлик, танқидий ва ижодкорлик ўйлаш кўникмаларини ривожлантиради.

Уч тилда билим бериш моделини шакллантириш учун қуйидаги шароитлар яратилган: инглиз тилидаги муҳитни яратиш учун чет давлатларнинг олий тоифали мутахассислари жалб қилинган; дарсликлар ва билим бериш ускуналари ҳозирланган; уч тилни қўлланиб дарсдан ташқари чора-тадбирлар ўтказиш учун имкониятлар яратилган; жаҳон тилларидаги дарсликлар билан жиҳозланган замонавий кутубхоналари мавжуд; ўқувчилар учун мактаб ошхоналарида сифатли ва бепул овқат ташкиллаштирилган. Интеллектуал мактабларга дунёнинг энг яхши ўқитувчилари чақирилган. Кучли инфратузилмаси шаклланган. Интеллектуал мактабларга рақобатбардош танлов натижаси асосида истеъдодли болалар қабул қилинади.

Қозоғистоннинг барча вилоят марказлари ва республиканинг муҳим аҳамиятга эга шаҳарларида Интеллектуал мактаблар тармоғи фаолият юргизади. Мактаб битирувчиларининг Назарбаев Университетида, Қозоғистоннинг ва чет элларнинг энг яхши олий ўқув юртларида таҳсил олишга имконияти бор.

4. Ўрта махсус билимни такомиллаштириш. Сўнгги йилларда бир нечта жаҳон иқтисодий инқирозларининг тажрибаси кўрсатганидек, хом ашёга асосланган иқтисодиёт жуда ҳимоясиз ва жаҳон нархига тобе бўлади. Шунинг учун иқтисодиётнинг ривож-

Ўйлаб кўринг!

Уч тилда билиш бериш тизимининг ортиқчиликлари қандай?

Ўйлаб кўринг!

Ўзингиз истеъкомат қиладиган ўлкада қандай техник ва касб-ҳунар таълим берадиган ўқув даргоҳлари бор?

ланиш келажаги техник ва профессионал му-тахассислар тайёрлашни талаб этади.

Бунинг барчаси Қозоғистонда касб-ҳунар таълими маҳкамалари ва иш берувчиларнинг шериклик сифатида бирлашиб таълим беришга йўналтирилган дуаль таълим тизимини кири-тишга олиб келди. Унинг ўзгачалиги касб-ҳунар

таълими жараёнининг 80% -и асосий иш ўрнида ўтади. Ҳозирги кунда 350 колледжда *дуаль таълим* тизими киритилмоқда. 2015 йилда Германия, Канада, Австралия, Сингапур ва бошқа давлатлар билан биргалашиб ўқув марказларини очиш орқали ТКХТ тизи-мини такомиллаштириш вазифаси қўйилди. 2017 йилдан бошлаб «Барча учун бепул касб-ҳунар таълими» лойиҳаси амалга ошири-либ келмоқда.

5. Олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим. Мустақиллик-нинг дастлабки йилларида давлатимиздаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол олий ва олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимига ҳам таъсир кўрсатди. Қозоғистондаги олий билим юртлари сезиларли даражада таркибий ўзгаришларга учради.

Олий билим юртларида илмий-педагогик хизмат билан шуғул-ланадиган ходимлар чет элларга кета бошлади. Дарсликлар, айниқса қозоқ тилидаги ўқув қуруллари етишмади. Префессор-ўқитувчилар таркибининг маоши камайди. Хусусий олий билим юртларининг қурилиши бу масалаларни ҳал қилмади.

Мустақиллик олгандан кейин қийинчиликларга қарамасдан, ўмумий ўрта мактабнинг ривожланиш дастури етарли ва самарали равишда амалга оширилиб келди. Олий ўқув юртларининг таълим дастурлари, ўқув режалари ва таълим услублари жаҳон стандар-тига мослаштирилди. Билим олувчилар ва профессор ўқитувчилар таркибининг академик даражаси ортиб кетди.

Замонавий ахборот ва телекоммуникация технологиялари-ни фойдаланиш орқали масофавий таълим тури кенг тарқалди. Қозоғистон Республикасининг таълим соҳасида «Билим тўғрисида», «Фан тўғрисида», шу билан бирга давлат дастурлари, атаб айтган-да, «Қозоғистон Республикасида таълимни ривожлантиришнинг 2011–2020 йилларга аталган давлат дастури», «Интеллектуал мил-лат–2020» қозоғистонлик лойиҳаси қабул қилинди.

2010 йил Қозоғистон Болон декларациясига қўшилиб, ички таълим тизимини халқаро стандартларга яқинлаштириш имкони-ятига эга бўлди.

Л. Гумилев номидаги
Евросиё Миллий
университети

Бизнинг қўз ўнгимизда Пойтахтимиз Ўрта Осиёнинггина эмас бутун МДХ нинг энг йирик илмий, таълим ва маданий марказига айланди. 1996 йилда ҚР Тўнғич Президентининг раҳбарлигида Евросиё Миллий университети қурилди.

1991 йилда Ҳўжа Аҳмад Яссавий номидаги Халқаро қозоқ-турк университети (ХҚТУ) очилди. Бу ўқув ўрни турк халқлари ва давлатлари билан муносабатларни ривожлантиришда алоҳида эътибор бериладиган давлат университети бўлиб ҳисобланади. Туркистон шаҳри қадимдан стратегик муҳим шаҳарларнинг бири, Қозоқ хонлигининг пойтахти бўлиб ҳисобланган. ХҚТУ – халқаро ва мустақил мартабага эга Қозоғистон ва Туркия Республикаларининг ўртоқ давлат университети.

2001 йилда Қозоқ-Британ техник университети (ҚБТУ) очилди. Университет халқаро илмий даражадаги илмий-техник мутахассислар тайёрлайдиган республиканинг етакчи ўқув ўринларининг бири. 2010 йилда ҚБТУ давлатимизнинг энг яхши олий ўқув ўрни деб танилди.

Ҳарбий билим юртларининг тармоғи қурилди: Миллий Хавфсизлик университети, Радиоэлектроника ва алоқа ҳарбий-инженерлик институти, Ҳаво мудофаа кучларининг ҳарбий институти. Олий билим юртларида ҳарбий кафедралар очилиб, Хавфсизлик вазирлигининг ёнидан кадет корпуси қурилди.

Ҳўжа Аҳмад
Яссавий номидаги
Халқаро қозоқ-
турк университети

Қозоғистонда турк оламининг ўртоқ маданий қадриятларини ўрганиш ва туркий тилдош давлатлар орасидаги илмий-гуманитар интеграцияни ривожлантириш асосий йўналиши бўлиб ҳисобланадиган Халқаро Туркий Академияси очилди. Ички ишлар вазирлиги ва Миллий хавфсизлик комитети ёнидан олий билим юртларининг тармоғи қурилди. Уларнинг барчаси миллий интеллектуал даражасини орттириш ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлашда муҳим рол ўйнайди.

Ёдингизга туширинг!

Кенгаш даврида Қозоғистонда очилган қандай ўқув даргоҳларини била-сизлар?

2005 йил «Олий билим юртларининг энг яхши ўқитувчиси» мусобақаси киритилди. Мусобақа ғолиби берилган грантни илмий тадқиқотлар юргизишга, чет элларда малака орттиришга сарфлайди. Йил сайин олий билим юртларининг «Энг яхши ўқитувчи» но-

мига эга бўлган ғолибларига 200 грант бўлинди. Ҳозирги кунда Қозоғистонда юздан ортиқ ўқув маскани фаолият юргизади.

6. Президентнинг «Болашақ» дастури. 1993 йил Қозоғистон Республикаси Тўнғич Президенти «Болашақ» халқаро стипендиясини тайинлаш тўғрисидаги қарори қабул қилинди. Посткенгаш давридаги давлатлар тарихида биринчи мартаба истеъдодли ёшларга тўлиқ давлат ҳисобидан чет элларда сифатли билим олишга имкониятлар яратилди. Дастур битирувчилари ишга мусобақа тартибидан ташқари қабул қилинади.

ҚР «Билим тўғрисида» ги қонунига оид, «Болашақ» халқаро стипендияси – Қозоғистон Республикасининг қонунда белгиланган тартибда фуқароларни чет элларнинг етакчи олий билим юртларига кундузги ўқиш тартиби бўйича ёки чет элларда мутахассислар тайёрлаш тўғрисидаги республика комиссияси томонидан белгиланадиган мутахассисларнинг чет эл ташкилотларида малака орттириши учун Қозоғистон Республикаси Президенти тайинлайдиган стипендия.

2014 йил Майамида (АҚШ) Going Global VIII халқаро конференциясида «Болашақ» дастури энг яхши **стипендия дастури** деб топилди. 2019 йилга қадар «Болашақ» дастури бўйича 13 минг ёшлар таълим олди. «Болашақ» халқаро стипендияси поғона бўйича самарали ўсишнинг, битирувчиларнинг билимли мутахассис бўлиб чиқишларининг кафолатига айланди. Дастур битирувчилари бугунги кунда давлат хизматида, компанияларда, хусусий секторларда, халқаро ва нодавлат ташкилотларда самарали фаолият юргизмоқда. Қозоғистон Республикасининг ҳукумати 2005 йил 4 апрелдаги №301 қарори билан «Халқаро дастурлар маркази» акциядорлик жамиятини қурди. Стипендиатларга ўз элига қайтганидан кейин беш йил ишлаш вазифасини тасдиқлаган шартли база тайёрланди.

2011 йилдан бошлаб «Болашақ» дастури чет элларга «бакалаврият» бўйича студентлар юборишни тўхтатиб, таълим магистратура ва докторантура дастурлари бўйичагина юргизилади. Мутахассисларни тайёрлайдиган дастурга мақсадли танлаш услуги киритилди. Иш берувчиларнинг аниқ буюртмаси бўйича мутахассислар тайёрлашни ва иш берувчи, стипендиат, раҳбарият («Халқаро дастурлар маркази») уч томонлама шартнома тузишни кўзлайдиган дастурли мақсадли асос киритилди.

2012 йилда илмий, педагогик, тиббий, инженер-техник мутахассисларни 1 ойдан 12 ойгача чет элларда малака оширишга юбориш учун дастурлар тайёрланди.

2014–2015 йилларда чет тили ва қозоқ тилларини билиш талаби кучайтирилди. Инглиз тилини Қозоғистонда ўқитишни кўзлаган «6+6» тил соҳаси бўйича тайёрлашнинг янги модели

Ўйлаб кўринг!

«Болашақ» халқаро дастурининг қандай ортиқчиликлари мавжуд?

ишга қўшилди. «Болашақ» стипендиатларининг баъзилари инглиз тилида таълим олди. Сабаби инглиз тили орқали дунёнинг кўплаб давлатлари билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишга етук билимли, янги технологияларни ўзлаштиришга бўлади. «Болашақ» стипендиатлари давлатдан ташқарида ўқиб, республиканинг 10 та имиджини шакллантиришга сезиларли даражада таъсирини кўрсатмоқда. Бу ғоя жамиятнинг миллий, дунёвий зиёлиларини шакллантирди.

Тадқиқот юргизинг

Кўшни давлатларда мана шундай халқаро таълим дастурлари мавжудми?

7. «Назарбаев университети». XXI асрнинг дастлабки ўн йиллигида Қозоғистон халқаро миқёсдаги етакчи Европа ва Америка намунасидаги олий билим юртини қуришга йўналиш олди. Мана шу мақсадда «Назарбаев университети» қурилди. Элбоши бошчилигидаа 2010 йилда асос солинган Назарбаев университети жаҳон миқёсидаги тадқиқот университетига айланишни кўзлайдиган давлат ўқув ўрни бўлиб ҳисобланади. 2010 йил сентябрь ойида университет Foundation тайёргарлик дастури бўйича дастлабки студентларини қабул қилди. Элбоши Назарбаев университетининг очилиш маросимида: *«Янги университет – давлатимизда олий таълим беришнинг флагмани»*, – деб атаб ўтди.

Ҳозирги кунда олий билим юрти мустақил таълим стандартлари бўйича фаолият олиб боради. Университет мартабаси томонидан автоном ва академик эркинлик қоидаларинининг доирасида иш олиб борадиган халқаро миқёсдаги олий билим юрти бўлиб ҳисобланади.

Университетнинг барча академик ва илмий-тадқиқот дастурлари дунёнинг энг яхши 30 та олий билим юртларининг етакчи университетлари билан жаҳон стандартларига мос ўқитилади. Префессор ўқитувчилар таркиби ва илмий-тадқиқот ходимлари дунёнинг ҳар томонидан тўпланган. Университетда тажрибали чет эл профессорлари ва чет тилини етук ўзлаштирган, чет эл тажрибасидан ўтган ватанимиз олимлари дарс беради. Дарслар инглиз тилида юргизилади. Билим олувчиларнинг умумий сони 3 мингга яқин. Йил сайин 500 та ёшлар грант соҳиби аталиб, ўқишга тушади. Пулли ўқиш тури ҳам мавжуд. Студентлар ва магистрантларнинг асосий қисми бепул ёки ҳомийлик грантлари асосида таҳсил олади. Билим олувчилар олий стипендия олишга эришиб, замонавий жиҳозланган ётоқхоналарда туради. Ўқишга тушадиганларнинг асосий қисми –

Назарбаев университети, Нур-султон шаҳри

Назарбаев Интеллектуал мактабларининг битирувчилари ва республикамизнинг бошқа мактабларининг истеъдодли ёшлари.

Талабга эга мутахассисликлар қаторида, айниқса, «компьютер технологияси», «инженерли механика», «робототехника ва механика», «таълим менеджменти» «биологик фанлар», «электротехника ва электроника», «Қурилиш инженерияси» алоҳида ўрин эгаллайди.

Назарбаев университетидида учта марказ: Энергетик тадқиқотлар, Ҳаёт ҳақидаги илмлар, Таълим сиёсати марказлари устувор йўналиш сифатида фаолият олиб боради.

2013 йил Назарбаев университети магистратура ва докторантурага қабул қила бошлади. Университетда давлат хизматчиларининг малакасини ошириш, кичик ва ўрта бизнес раҳбарияти учун тренинглари, шу билан бирга ватанимизнинг олий билим юртиларининг ректорлари малакасини ошириш бўйича бир қатор қисқа муддатли дастурлар ишга қўшилган.

Олий ғамхўрлик кенгаши – университетнинг, Интеллектуал мактабларнинг ва Жамғарманинг юқори бошқарувчи маҳкамаси бўлиб ҳисобланади. ҚР Ҳукуматининг бош вазири – Ғамхўрлик кенгашининг раиси.

2015 йилда Элбоши Н.А. Назарбаевнинг иштирокида университет студентларининг дастлабки ўқишни тамомлаш маросими

Ўйлаб кўринг!

Келажақда Назарбаев университетига ўқишга тушиш учун дўстингизга қандай маслаҳат берар эдингиз?

ўтказилди. Шу йилда 446 битирувчи диплом олди. 2016 йил 443 бакалавр ва 178 магистрант ўқишини тамомлади. Битирувчиларни баъзи бирлари – Массачусетс технологиялар институти, Стэндфорд университети, Колумбия университети, Принстон университети, Сан-Диегодаги Калифорния университети, Син-

гапурнинг миллий университети, Пенсильвания университетлари каби жаҳоннинг обрўли олий билим юртларига ўқишга тушиб, шу билан бирга Назарбаев университетига ўқишини давом эттирди.

Ҳозирги кунда университет битирувчилари таълим, молия ва консалтинг, қурилиш ва саноат соҳаларида меҳнат қилади, шу билан бирга битирувчиларни баъзи бирлари чет эллик йирик компанияларнинг Қозоғистондаги бўлимчаларида фаолият юргизади. Университет битирувчилари орасидан ўз касбини очганлар ҳам бор.

8. Ватанимиздаги илм-фаннинг аҳволи. Қозоғистон мустақилликка эришганидан кейин ватанимиздаги илм-фан соҳасида бир қатор масалалар пайдо бўлди. 2003 йил Миллий Фан академияси давлат мақомини йўқотиб, амалда ижтимоий ташкилотга айланди. Кўплаб илмий-текшириш институтларининг штатларида ходимлар сони камайди.

Аниқланг

Мустақилликнинг дастлабки йилларида фанда ўрин олган қийинчиликларни аниқланг.

Давлатнинг илм-фан соҳасидаги масалаларни ечишга йўналтирилган ҳаракатларига қарамасдан, уларнинг кўпчилиги ўз ечимларини кутмоқда. Илм-фанны молиялаштириш УИД-нинг 0, 12 %-ни ташкил қилади (2018 йил – муаллиф), ривожланган давлатларда эса

илм-фанга ажратилган молия ҳажми УИД-нинг 5%-га етади. Бу ҳолат илмий текширувлар сони ва сифатининг сезиларли даражада пасайишига олиб келди.

Бугунги кунда аталган камчиликларни бартараф этилиб, элимизда илм-фанны бундан кейин ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

2019 йилда ёш олимларга аталган махсус илмий лойиҳалар уюштирила бошланди. 2020 йилдан бошлаб илмий лойиҳалар мусобақалари ўтказилиб, ватанимизнинг фан соҳасига чет эллик тадқиқотчилар кенг равишда жалб қилинмоқда. Турли соҳадаги маҳкамаларнинг қўллаб-қувватлаши орқали илмий ходимларнинг турғун уй масаласи ҳал бўла бошлади.

1. Илф-фанга оид мақсад ва вазифаларни аниқланг.
2. ҚР да илм-фан тизимининг ривожланиш йўналишларини кўрсатинг.
3. Ҳозирги кунда ҚР таълим тизимида қандай муаммолар бор? Унинг бар-тараф этиш йўлларини кўрсатинг.
4. «Ҳозирги кунда биз ёшларни керакли мутахассисликларга тайёрлашимиз зарур» деган фикрни қандай тушунасиз?
5. Ватанимиздаги илм-фан масаласини ҳал этишнинг қандай йўлларини таклиф қилар эдингиз?

Дуал таълим тизими – назария ва амалиётни уйғунлаштиришга имконият берадиган таълим дастури.

Стипендиат – стипендия соҳиби.

Ижодий топшириқлар.

1-топшириқ. Қозоғистондаги таълим тизимига SWOT таҳлил қилинг.

S (кучли томонлари)	
W (заиф томонлари)	
O (имкониятлари)	
T (хавф-хатарлари)	

2-топшириқ. 3 гуруҳга бўлиниб, жадвални тўлдириг.

Урушгача бўлган даврдаги Қозоғистонда илм-фаннинг аҳволи	Урушдан кейинги даврдаги Қозоғистонда илм-фаннинг аҳволи	Бугунги кундаги Қозоғистонда илм-фаннинг аҳволи
--	--	---

3-топшириқ. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, МДХ давлатларида халқаро билим бериш дастурлари мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқланг.

Қозоғистон Республикасининг Тўнғич Президенти Н.А.Назарбаевнинг «Президентнинг беш ижтимоий лойиҳаси» номли халққа мактуби

УЧИНЧИ ТАШАББУС: «ОЛИЙ МАЪЛУМОТ ОЛИШНИНГ ИМКОНИАТИ ВА СИФАТИНИ ОРТТИРИБ, СТУДЕНТ ЁШЛАРНИНГ ЁТОҚХОНАДАГИ АҲВОЛИНИ ЯХШИЛАШ»

Ҳозирги кунда давлатимизда олий билим юртларида 530 мингдан ортиқ ёшлар таҳсил олмоқда, уларнинг 30 фоизга яқини давлат ажратган грант билан таҳсил олмоқда.

Олий маълумотли бўлишнинг имконияти ва сифатини орттириш учун қуйидаги чора-тадбирларни таклиф қиламан

Ҳозир ҳар йилда бўлинадиган 54 минг грантга қўшимча 2018–2019 ўқув йилида яна 20 минг грант ажратиш керак.

Унинг 11 мингтаси техник мутахассисликлар бўйича бакалавр даражасида билим бериши керак бўлади.

Бу тўртинчи саноат инқилоби шароитидаги янги иқтисодиётда катта талабга эга бўладиган минглаган янги мутахассисни тайёрлашга имконият беради.

Бу ерда биринчи навбатда инженерлар, ахборотли технология, робот техникаси, нанотехнология соҳасининг мутахассислари ҳақида сўз бўлмоқда.

Бу ҳам ёшларга давлат ғамхўрлигининг ёрқин мисоли.

Шу билан бирга техник ва қишлоқ хўжалиги мутахассисликлари бўйича барча олий билим юртлари грантларининг миқдорини миллий олий ўқув ўринларининг грантлари даражасига кўтариши лозим.

Аталган чора-тадбирлар ўрта мактаб битирувчиларини олий маълумот билан кўпроқ таъминлашга имконият беради, бу – умумжаҳон тренди.

Шу билан бирга стандартга оид таълим тизимини шакллантира ўтириб, студентларнинг билим олишига ва истеъкомат қиладиган жойига шароит яратишга керакли даражада эътибор беришимиз зарур.

Ҳозирги олий билим юртлари ва колледжларнинг студентларини ётоқхона билан таъминлаш энг муҳим масала.

Бу масалани ҳал қилиш учун олий билим юртлари, колледжлар ва девелоперлик компаниялар давлат ва хусусий мулкнинг шериклиги қоидаси билан ётоқхона солишни бошлаши керак. Давлат ўз томонидан Таълим ва фан вазирлиги орқали ётоқхона қурилишига сарфланадиган инвестицияларнинг белгили бир қисмини аста-секин қайтарилишига имконият беради.

2022 йилнинг охиригача студентларга атаб камида 75 минг ўринли янги ётоқхона солишни топшираман.

Бу олдиндаги йилларда ортиб борадиган талабни эътиборга олишнинг ўзида ётоқхона танқислигини бирийўлата ҳал қилади.

«Мустақил Қозоғистон», 6 март, 2018 йил

1. Элбоши билим сифатини орттириш учун қандай вазифалар қўйди?
2. Студентларни ётоқхона билан таъминлаш масаласини қандай ҳал қилишни кўзланган?

Тўртинчи бўлим юзасидан тест топшириқлари

1. Қадимги турк алифбосидаги ҳарфлар сони:

- A) 29
- B) 30
- C) 33
- D) 35
- E) 41

2. Ўрта асрлардаги қипчоқларнинг адабий ёдгорлиги:

- A) «Донолик китоби»
- B) «Руна ёзуви»
- C) «Кодекс Куманикус»
- D) «Култегин ёзуви»
- E) «Тарих-и-Рашиди»

3. Қорахон даври ёзма адабиётининг таниқли вакили:

- A) Хўжа Аҳмад Яссавий
- B) Сулаймон Бақирғани (Ҳаким ота)
- C) Али Йезди
- D) Юсуф Болосоғуний
- E) Махмуд Қошғарий

4. «Оренбург тарихи» ва «Оренбург губерниясининг топографияси ёки тарифи» илмий асарларининг муаллифи:

- A) И.Г. Георги
- B) П.С. Паллас
- C) П.И. Ричков
- D) М.В. Ломоносов
- E) И.К. Кириллов

5. Қозоқ халқининг биринчи этнографларининг бири:

- A) Муса Шорманов
- B) Муҳаммад-Солих Бабажанов
- C) И.Алтинсарин
- D) Машҳур Жусип Кўпейўғли
- E) Алихан Бўкейхон

6. Мусулмон мактабларини ислоҳатлаш ҳаракатининг вакиллари:

- A) Демократлар
- B) Жаидчилар
- C) Социалистлар
- D) Диндорлар
- E) Муаллимлар

7. Саводсизликни тугатишда муҳим рол бажарган маҳкама:

- A) Рабфак
- B) «Қизил ўтов»
- C) Мадрасалар
- D) Мактаблар
- E) Махсус курслар

8. Қозоқ тилидаги биринчи Қозоғистон тарихи дарслигининг муаллифи:

- A) А. Ермеков
- B) Ж. Аймауитов
- C) А. Байтурсинўғли
- D) С. Асфендияров
- E) С. Сайфуллин

9. Қозоқ КСР Фанлар академиясининг қурилган йили:

- A) 1939 йил
- B) 1942 йил
- C) 1946 йил
- D) 1950 йил
- E) 1960 йил

10. Истеъдодли ёшларни чет элларда ўқитишга аталган давлат дастури:

- A) «Халқаро дастур»
- B) «Болашақ»
- C) «Интеллектуал жамғарма»
- D) Грант
- E) Йўлланма

Тўртинчи бўлим юзасидан тадқиқот иши:

Илм ва фанга ҳисса қўшган менинг ўлкамнинг вакиллари.

Тўртинчи бўлимга хулоса

Бу бўлимда илм ва фаннинг қадимги даврдан бугунги кунгача бўлган тараққиёти билан танишдингиз. Турли даврлардаги илм ва фаннинг ривожланишига қиёсий таҳлил қилинди. Қозогитон ҳудудида илмий маҳкамаларнинг пойдевори янги замонда, яъни XVIII–XX асрнинг бошида қўйилди. Кенгаш даврида кучли таълим тизими қурилиб, республиканинг илмий базасининг пойдевори қурилди. Бироқ ижтимоий ва гуманитар таълим соҳасида марксизм ва ленинизм идеологияси ўрнатилиб, партия кўзқараши улуғланди.

1946 йил ҚозКСР Фанлар академиясининг қурилиши Кенгаш Қозогистонининг илм-фанининг энг катта ютуғи эди. Унинг асосини биринчи президенти Қ.Сатбаев солди.

Мустақилликка эришган вақтдан бошлаб Қозогистонда аввалги Кенгаш даврининг таълим тизимини ҳам, шу билан бирга жаҳоннинг бошқа давлатларининг ютуқларини ҳам олға тортиб миллий таълим тизимини қуриш тўғрисида бир қатор чора-тадбирлар қабул қилинди. Шундай бўлса ҳам таълим соҳасида ҳали ҳам ечилмаган масалалар учрайди. Сўнги йилларда давлатимиз таълим соҳасининг аҳволини яхшилаш учун бир қатор чора-тадбирлар олиб бормоқда. Назарбаев Интеллектуал ва замонавий моддий-техник база билан таъминланган инновацион мактаблар очилди. Уч тилли таълим тизими жорий қилинди. Ёшлар «Болашақ» Президент дастури бўйича билим олмоқда. Элимизда илм ва фан соҳаси тараққий этиб, ривожланиб келмоқда.

ТАВСИЯ ҚИЛИНАДИГАН АДАБИЁТЛАР

- Абай.** Қалин элим қозоғим... Шеърлар. – Алматы, 2017.
- Абдувақоп Қора.** Мустафо Шоқай. – Астани, 2012.
- Абсеметов И.** Сакен Сейфуллин. – Астана, 2006.
- Академик Қ.И. Сатбаев:** хатлари ва ёзмалари. – Алматы, 1998.
- Академик Қ.И. Сатбаев ва Қозоғистон илм ва фани** (мақолалар ва очерк, эсдаликлар). – Алматы, 1999.
- Аққули С.** Алихан Бўкейхон. Васият. 2 т. – Шимкент, 2016.
- Алаш ҳаракати.** – Алматы, 2011.
- Алашўрда.** Ҳужжатлар тўплами. Тўплаштирган Мартиненко Н. – Алматы, 1992.
- Алексеевко А.Н.** Қозоғистон аҳолиси. 1920-1990 йиллар. – Алматы, 1993.
- Алексеевко Н.В., Алексеевко А.Н.** 100 йилдаги Қозоғистон аҳолисининг сони (1897–1997). – Ўскемен, 1999.
- Аманжолова Д.** Алмағойиб замон. Алаш Қозоғистон этносиёсий тарихида. – Алматы, 1998 й.
- Андреев И.Г.** Ўрта юз қирғиз-қайсақларининг (қозоқларнинг) тарихи. – Алматы, 1998.
- Асилбеков М.Х., Галиев А.Б.** – Қозоғистондаги ижтимоий-демографик жараёнлар (1917–1970). – Алматы, 1991.
- Аяғанов Б.** Кенгаш социализмининг гулланган даври ва қулаши. Қозоғистон полигони. – Алматы, 2000.
- Байпақов К.М.** Буюк Ипак Йўли (Қозоғистон ҳудудидаги йўналишлари). – Алматы, 2007.
- Беш аср қуйлайди.** 5 томли. – Алматы, 1989.
- Буюк даланинг Буюк исмлари.** Манбалар тўплами. – Алматы, 2019.
- Вер Н.** Кенгаш давлатининг тарихи (1922–1991). – Москва, 1992.
- Валиханов Ш.Ш.** Асарлар тўплами. 5 томли. – Алматы, 1984–1985.
- Гумилев Л.Н.** Кўҳна турклар. – Алмата, 1994.
- Депортация тарихи.** Қозоғистон. 1939–1945 йиллар. Ҳужжатлар тўплами. – Алматы, 2019. – 3 т.
- Депортация.** – Алматы, 2000.
- Еримбетова Қ.** Қолдирган изи мангулик. Анна Панкратова. – Астана, 2016.
- Ермуханов Б.** Ёзма манбалардаги Қозоғистон тарихи. Эр.ав. V аср. – эрамизнинг XV асри. – Алматы, 2006.
- Ерофеева И.В.** Абулхайир хон: лашкарбоши, амирчи ва сиёсатчи. – Алматы, 1919.

Жиреншин К.А. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошидаги Қозоғистоннинг сиёсий ривожланиши. – Алматы, 1996.

Кеменгерўғли К. Қозоқ тарихидан. – Астана, 2015.

Карибаев Б. Қозоқ хонлигининг қурилиш тарихи. – Алматы, 2015

Карибаев Б.Б. Қозоқ хонлари. – Алматы, 2015.

Карибаев Б.Б. Қосим хон. Шахс. – Алматы, 2008.

Конвест Р. Зулматли йиллар. – Киев, 1995 .

Қозоқ интеллигенциясининг тарихи. – Астана, 2006.

Қозоқ КСР ининг индустриялаштириш тарихи (1936–1941 йиллар).
– Алматы, 1967.

Қозоғистон тарихи. – Алматы, 2010, 4-том.

Қозоғистон тарихи. Очерклар. – Алматы, 1993.

Қозоғистон тарихи: Ақтандақлар. – Алматы, 1991.

Қозоғистон аҳолиси: тарихий таълими ва ҳозирги замон. – Алматы, 2017.

Қозоғистон аҳолиси: тарихи ва бугунги аҳволи. – Алматы, 2017.

Қозоғистонга сургун қилинган халқлар: тарихий тақдири. – Алматы, 1998.

Қозоғистондаги 1916 йилдаги миллий-озодлик ҳаракати. Манбалар ва эсдаликлар тўплами. – Алматы, 1937.

Қозоғистондаги Фуқаролар уруши: Воқеалар йилномаси. – Алматы, 1974.

Қалибекова М.Ш. Қозоғистонга махсус кўчиб келганлар: ҳужжатлар ва манбалар (1930–1956). – Алматы, 2011.

Қалибекова М.Ш. Қозоғистоннинг депортацияга учраган халқларининг тарихи (1937–1956 йиллар). – Алматы, 2008.

Қаҳрли 1916 йил. Ҳужжатлар ва манбалар тўплами. – Алмата, 1998.

Қасимбаев Ж. Қозоқ хонлигининг давлат арбоблари (XVIII аср). – Алматы, 1999.

Қозибаев М.Қ. Тарих ва ҳозирги замон. – Алматы, 1991.

Қозибаев М.Қ. Ф.И.Голощекиннинг сиёсий портрети. – Алматы, 1998.

Қозибаев М.Қ., Алдажуманов К.С., Абилхожин Ж.Б. Қозоғистондаги кучлаб коллективизациялаш: хўрлик ва зўрлик. – Алматы, 1991.

Қойгелдиев М.Қ. Алаш ҳаракати. – Алматы, 2017.

Қонаев Д.А. Сталиндан Горбачевгача. – Алмата, 1994.

Қул-Муҳаммед М.А. Алаш вакиллари сиёсий-ҳуқуқий кўзқарашларининг эволюцияси. – Алматы, 1998.

Қурманов З. «Алаш» партиясининг қирғиз бўлимчаси: қурилиши, хизмати, тақдири. – Нур-султон, 2019.

Левшин А.И. Қирғиз-қозоқ ёки қирғиз-қайсақ ўрдалари ва даласининг таърифи. – Алматы: Санат, 1996.

Менгдиқулова Г.М. Қозоқ диаспорасининг тарихий тақдири: шаклланиши ва ривожланиши. – Алматы, 1997 .

Мурсалим Б.С. Алаш автономиясининг аскари. – Алматы, 2015.

Назарбаев Н.А. Тарих тўлқинида. – Алматы, 1999.

Нусипбеков А.Н. Қозоқ ерларининг Қозоқ АКСР таркибига бириктирилиши. – Алматы, 1953.

Нурпейсов К. Қозоғистондаги кенгашларнинг шаклланиши (1917 йил март – 1918 йил июнь оралиғи). – Алматы, 1987.

Олкотт Брилл Марта. Қозоқлар. – АҚШ, 1987.

Омарбеков Т. 1929–1931 йиллардаги халқ қўзғалонлари. – Алматы, 2018.

Омарбеков Т. Очарчилик. – Алматы, 2009.

Омарбеков Т. Очарчилик. – Алматы, 2019.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги 1916 йилдаги миллий-озодлик ҳаракат: ҳаракатлантирувчи кучи, жараёни, тарихий дарси. – Алматы, 1997.

Райимханова К.Н. Анъанавий ҳунар. – Алматы, 2002.

Роберт Киндлер. Сталин кўчманчилари. Қозоғистондаги ҳукмронлик ва очарчилик. – Москва, 2017.

Садуақасўғли С. Уч томли илмий ишлар тўплами. – Астана, 2013.

Смағулов О., Смағулова А. Қозоқ халқининг келиб чиқиш тарихи. – Алматы, 2017.

Сталин давридаги КСРИ қозоқлари. Жамоалаштириш ва ижтимоий ўзгаришлар (1928–1945 йиллар). – Алматы, 2009.

Толибеков С.Е. XV–XX асрнинг бошидаги кўчманчи қозоқ жамияти (сиёсий-иқтисодий тадқиқот). – Алматы, 2017.

Тинишбаев М. Қозоқ халқининг тарихи. – Алматы, 1993.

Хафизова К.Ш. Дала ҳукмдорлари ва XVII–XIX асрлардаги уларнинг қўшни давлатлар билан элчилик муносабатлари. – Нур-Султон, 2019.

Шоқай. М. Кенгаш ҳукумати қўл остидаги Туркистон. – Алматы, 1993.

1917 рус инқилоби давридаги Қозоғистон. – Алматы, 1991.

ИНТЕРНЕТ МАЪЛУМОТЛАРИ, ЭЛЕКТРОН ҚЎШИМЧАЛАР

e-history.kz
edu.-e-history.kz
nlrk.kz
archive.president.kz
cga.kz
iie.kz
almatymuseum.kz
nationalmuseum.kz
csmrk.kz
library.kz
adyrna.kz
kk.wikipedia.org
bugin.kz
history-state.kz
akorda.kz
strategy2050.kz
edu.gov.kz
kaznpu.kz

МУНДАРИЖА

III БЎЛИМ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

ОЛТИНЧИ БОБ ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОНГНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

23–24-§. Ижтимоий-сиёсий онгнинг шаклланиши ва ривожланиши	3
25–26-§. Қозоқ хонлиги давридаги ижтимоий-сиёсий онгнинг ривожланиши	12
27–28-§. «Зор замон» оқими вакилларининг мафкуравий қадриятлари	25
29–30-§. XIX асрдаги қозоқ маърифатпарварларининг ижтимоий-сиёсий кўзқарашлари	33

ЕТТИНЧИ БОБ «АЛАШ» – ИЖТИМОЙ ОНГ ВА МИЛЛИЙ ҒОЯ

31–32-§. «Алаш» миллий ғоясининг концептуал асослари	43
33–34-§. Алаш ҳаракати ва қозоқ инқилобчи-демократларининг сиёсий кўзқарашлари.....	55

САККИЗИНЧИ БОБ «МЭҢГІЛІК ЕЛ» УМУММИЛЛИЙ ҒОЯСИ-XXI АСРДАГИ ҚОЗОҒИСТОН ЖАМИЯТИНИ БИРЛАШТИРУВЧИ АСОС

35–36-§. «Мэңгілік Ел» умуммиллий ғоясининг тарихий асоси	69
37–38-§. Қозоғистон жамиятининг умуммиллий қадриятлари.....	77

IV БЎЛИМ ИЛМ ВА ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИ

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ ЎРТА АСРЛАРДАГИ ҚОЗОҒИСТОННИНГ ИЛМИЙ МЕРОСЛАРИ

39–40-§. Ўрта асрлардаги Қозоғистонда илм ва фаннинг ривожланиши	91
--	----

ЎНИНЧИ БОБ XVIII–XX АСРЛАРДАГИ ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЛМ ВА ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИ

41–42-§. XVIII–XX асрнинг бошида Қозоғистондаги тадқиқотлар.....	97
43–44-§. XIX–XX асрнинг бошида Қозоғистон ҳудудидаги ўқув ўринларининг хизмати	110
45–46-§. Кенгаш таълим тизимининг ютуқлари ва зиддиятлари.....	120
47–48-§. Қозоқ КСР Фанлар академияси – КСРИ-нинг йирик илмий маркази.....	130

ЎН БИРИНЧИ БОБ БУГУНГИ КУНДАГИ ҚОЗОҒИСТОНДАГИ ИЛМ ВА ФАН ТИЗИМИ

49–50-§. Қозоғистон Республикасида илм ва фаннинг ривожланиш масалалари ва келажаги.....	138
--	-----

Дарсликка республиканинг бир қатор белгили ўқув ўринлари
ва илмий-текширув маҳкамалари (ал-Фаробий номидаги ҚозМУ,
Л.Н. Гумилев номидаги ЕМУ, Абай номидаги ҚозМПУ,
Р.Б.Сулейменов номидаги Шарқшунолик институти
ва давлат тарихи институти)
дарсликка ўз танқид-фикрларини билдирди.
Дарсликни тайёрлашга иштирок этганлар –
Д. Қалиева, А. Манқараев, А. Нартай.

*Муқовада А.Дузелхановнинг «Сақ жангавори» расми,
Матндаги қишлоқ хўжалиги, мол чорвачилиги, чегара, кўкатлар,
Монголия, Мауараннахр ва ҳаказо сўзлар лингвистларнинг
айтиши бўйича ёзилди.*

Оқу басылымы

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы
Сандыбаева Ақмарал Дайырқызы
Лебаев Фархат Рашидұлы

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық

Екі бөлімді

2-бөлім

(өзбек тілінде)

Арнайы редактор Л.Н. Черкесова
Әдіскер-ұстаз Е.М. Куркеев
Редакция меңгерушісі *Ө. Пірманов*
Редакторы *Г. Нұрланқызы*
Көркемдеуші редакторы *А. Лукманов*
Техникалық редакторы *Ұ. Рысалиева*
Корректоры *Ұ. Бахова*
Өзбек тілінің мәтінін аударған *Ш. Айходжаева*
Өзбек тілінде компьютерде беттеген *Г. Өтенова*

ISBN 978-601-200-716-9

ИБ №7470

Басуға 20.08.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 70×90^{1/16}.
Офсеттік қағаз. Өріп түрі «Мектептік». Офсеттік басылыс.
Баспа табағы 10,0. Шартты баспа табағы 11,7.
Таралымы 5000 дана. Тапсырыс №

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы,
Абылай хан даңғылы, 75.

«Жазушы» баспасы, 050009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.
E-mail: zhazushi@mail.ru